

Vanartige tjenestefolk eller uordentlige husbønder?

*Tjenestefolk i arbeidskonflikter i Christiania
på slutten av 1700-tallet*

Hanne Østhus

Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier

UNIVERSITETET I OSLO

Våren 2007

I.N. Wilses kart over Christiania, 1790

Innholdsfortegnelse

1. Innledning	1
Problemstilling	2
Orden, kontroll og paternalisme	2
Avgrensing – periode og område	4
Kilder	5
Kildevalg	5
Kildenes representativitet	5
Forhørsprotokollene som sjanger	6
Nærlesning og kvantifisering	7
Aktør og norm	9
Begrepsavklaring: Hva var en tjener?	9
Terminologi: Tjener og tjenestepike, arbeidsgiver og herskap	12
Oppgavens oppbygning	12
2. Bakgrunn: Tjenesteinstitusjonen, tjenestelovgivning og det institusjonelle apparat	14
Bakgrunn	14
Tjenestelovgivning	14
Tjenestekontrakten	15
Tjenesteplikt	16
Tjenestelovgivningen i Norge etter 1800	18
Politirett og politikammerrett	19
3. Kildene: Oversikt over saker i politikammerretten med vekt på tjenestesaker	21
Politiforhørene: ulike sakstyper og deres hyppighet	22
Tjenestesakene: Saksøkers og saksøktes kjønn og posisjon i arbeidsforholdet	26
Tjenestesakene: Årsaker til anmeldelse	30
Tjenestesakenes utfall	33
Oppsummering	34
4. Tjenestefolk i retten	36
Årsaker til konflikt	37
Skyld og uskyld: Tjenestefolks strategier og argumenter i retten	39
Mishandling eller fortjent tukt?	44
Hvem klaget på mishandling?	47
Hvem tuktet: Kjønn og husholdsposisjon	47
Forholdet til andre tjenere	48
Tjenermakt og avmakt: Tjenerens syn på seg selv	51
Oppsummering	52
5. Tjenestefolk i dagliglivet: Mobilitet, alder, lønn og arbeidsoppgaver	54
Alder og sivilstand: Den unge, ugifte tjener	54
Avvikene: Gifte, barn og gamle	55
Geografisk mobilitet og tjenestebytte:	58
Hvor ofte og når byttet tjenestefolk tjeneste?	58
Tjenestefolk med slekt i Christiania	59
Tjenestefolk på vandring	60
Tjenestekontrakten: Hvordan avtale om tjeneste ble inngått	62
Lønn	63
Tidlig opp og sent i seng: Tjenestejenters arbeidsdag og arbeidsmengde	65
Tjenestefolks arbeidsoppgaver	66

Holdninger til arbeid og fritid	68
Fritid: Dans, drikk og spill	70
Tjenestejenters omgangskrets: Uautoriserte herrebesøk og tjenestejenter i nabohuset	72
Forbruk og fattigdom	73
Oppsummering	74
6. Arbeidsgivere i retten og paternalisme i praksis.....	76
Arbeidsgivernes yrke.....	76
Kvinnelige arbeidsgivere i retten	80
Arbeidsgiveres argumenter i retten	81
Ulydige tjenestefolk	83
Den barmhjertige husbond: Arbeidsgivere som tilga.....	84
Økonomiske sanksjoner mot tjenestefolk	86
Forholdet husbond - tjenestejente: Tilnærmelser, forførelse og kontroll.....	87
Forholdet mellom tjenestejente og matmor.....	92
Det patriarkale hushold?.....	94
Oppsummering	96
7. Lov og dom: Politikammerrettens kjennelser og politirettens dommer	98
Ulik behandling av tjenestefolk og arbeidsgivere	98
Skyld og straff: Politikammerrettens kjennelser	99
Politikammerrett og politirett	102
Tukt og mishandling: Grensegang og begrunnelser.....	104
Politimesterens syn på tjenestefolk og arbeidsgivere.....	106
Vurdering av vitnemål og vitners betydning.....	109
Lov og rettspraksis	111
Tjenestesakene: Kontroll eller rettferdighet?	113
8. Avslutning	116
Forholdet mellom arbeidsgiver og tjener	117
Tjenestefolks muligheter i rettsapparatet	118
Trykte kilder	131
Utrykte kilder	131
Oppslagsverk	131
Litteraturliste.....	132

Tabeller og diagrammer

Tabell 1: Alle saker i forhørsprotokollene fordelt på periode og sakskategori. Absolutte tall og prosent.	24
Tabell 2: Tjenestesaker: Utfall fordelt på periode. Absolutte tall og prosent.	33
Tabell 3: Arbeidsgivere som var saksøkt eller saksøker i tjenestesaker, fordelt på yrke og periode. Absolutte tall.....	77
Diagram 1: Tjenestesaker. Saksøkere fordelt på tjener/arbeidsgiver, periode og kjønn	26
Diagram 2: Tjenestesaker. Sakstype fordelt på periode. Absolutte tall	31

Vedlegg

Vedlegg 1: Tjenestesaker i forhørsprotokollene 1776-81 og 1790-95.....	121
Vedlegg 2: Alle sakene i forhørsprotokollen: De ulike kategoriene og deres innhold:	124
Kategoriene:	124
Vedlegg 3:	126
Tabell V.1: Tjenestesaker og alle saker fordelt på år. Absolutte tall.	126
Diagram V.1: Tjenestesaker fordelt på periode og måned. Absolutte tall.	126
Tabell V.2: Tjenestesaker: Saksøkere fordelt på stilling og periode.....	127
Tabell V.3: Tjenestesaker: Saksøkte fordelt på kjønn og arbeidsgiver/tjener.....	127
Vedlegg 4	128
Tabell V.4: Tjenestesaker: Sakstype fordelt på periode, etter forekomst.	128
Tabell V.5: Tjenestesaker: Oversikt over komplekse saker fordelt på periode:	128
Vedlegg 5	129
Tabell V.6: Håndverkere involvert i tjenestesaker: Spesifikke yrkesbetegnelser	129
Vedlegg 6	130
Tabell V.7: Kvinnelige arbeidsgivere som var part i tjenestesaker:	130

Forkortelser

NHL = Norsk historisk leksikon
NL = Norske lov av 1687
SAO = Statsarkivet i Oslo

Forord

Først og fremst vil jeg takke min veileder, Hilde Sandvik. Hun har alltid stilt opp, ofte på kort varsel. Hennes tilbakemeldinger er alltid nyttige og positive, og har gjort at jeg har orket å jobbe videre når oppgaven har virket uoverkommelig. Takk også til Hildes torsdagskollokvie som har gitt gode råd og tips, særlig til Serina og Johanne som knapt har gjort annet denne våren enn å lese mine kapittelutkast, og til Inger Hilde som stiller opp selv etter at hun selv har levert. Hans Jørgen skal ha takk for kart og kunnskap. Det er godt å ha noen å vende seg til når man er usikker på Jess Ankers yrkeskarriere eller Andreas Bulls økonomiske synspunkter.

Jeg vil også takke Sølvi Sogner for lesetips og lån av litteratur.

Takk til Inês for gode råd, god gjennomlesning og godt vennskap, og til Janne for påpakning når det gjelder oppstyltede setningskonstruksjoner og annet snobberi.

Til slutt vil jeg takke mamma og pappa, som har bidratt finansielt, emosjonelt og på alle andre tenkelige måter. Uten dere ville jeg ikke klart det.

1. Innledning

I en kjennelse fra politikammerretten i Christiania i 1791 står det å lese:

Een saa stoor Notorisk Sandhed det er, at Tieniste Tyende Her i Staden ere tildeels meeget Vanartige, og saa snart een Huusbonde, eller Madmoder Tiltaler saadanne for Deres Forseelser, er de strax Opbragte til at Klage for Poletiet (...).¹

Politikammerretten var en lavere rettsinstans der politimesteren hadde domsmyndighet. Her ble blant annet rettssaker mellom tjenestefolk og deres arbeidsgivere behandlet. Det er slike arbeidsrettstvister jeg tar for meg i denne oppgaven. Sitatet illustrerer de fordommer tjenestefolk ble møtt med i denne rettsinstansen, og den ulikhet forholdet mellom husbond og tjener var preget av: Tjenestefolket skulle vise lydighet og underdanighet ovenfor sine arbeidsgivere, og husbond og matmor hadde rett til å avstraffe dem korporlig. Det var imidlertid også et kontraktuelt forhold, noe som innebar at begge parter hadde retter og plikter. Politimesteren anerkjente dette, og fortsatte i samme kjennelse: "(...) maae det og blive Rigtig, at saadanne [tjenestefolk] Virkelig kand blive for u-Rettet (...)".² Det fantes både "U-ordentlige" husbønder og "Vanartige" tjenestefolk.

Hvorfor studere rettsliggjorte konflikter mellom tjenestefolk og arbeidsgivere? For det første var tjenerne tallmessig sett en stor gruppe. I følge folketellingen av 1801 jobbet 105 140 personer som tjenere i Norge. Dette tilsvarte 12 % av befolkningen.³ I Christiania var tallet enda høyere: Nesten 14% av befolkningen var tjenestefolk.⁴ Den store mengden tjenere var ikke noe særnorsk fenomen: I det før-industrielle Nordvest-Europa var arbeidskraftsstyrken i stor grad organisert slik at de uten gård eller annen næring var tjenere for andre.⁵ I Norge var dette en lovpålagt plikt, det var tjenestetvang. For det andre hadde en enda større del av befolkningen på et tidspunkt i livet vært tjenere. Som unge og ugifte tjente de hos andre før de dannet egne

¹ SAO, Oslo politikammer, Forhørsprotokoll IV, 5.7.1790-25.7.1797, 4C 0956/4, kjennelse 14.3.1791, folie 42a og b.

² Samme sted.

³ Sølvi Sogner: "Domestic service in Norway: the long view" i Fauve-Chamoux, A. og Ludmilla Fialová (red): *Acta Demografica XIII. Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècle*. Praha 1997, s.3.

⁴ Tallene er regnet ut fra tabell i Knut Sprauten, *Byen ved festningen: fra 1536 til 1814*, i Sivert Langholm, Edgeir Benum og Knut Helle, Oslo bys historie bd. 2. Oslo 1992, s. 365. Dette er tall for Kvartalene samt forstedene på byens grunn.

⁵ For situasjonen i Sverige, se Börje Harnesk: *Legofolk: Drängor, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, Umeå, 1990, s. 9; for England, se Tim Meldrum: *Domestic service and gender, 1660-1750. Life and work in the London household*, 2000, s. 4; for Østerrike, se Lutz K. Berkner, "The Stem Family and the Development Cycle in the Pesant Household: An Eigtheenth-Century Austrian Example", i *The American Historical Review* 77 (2), s. 410-16.

hushold.⁶ Demografiske forhold ved tjenerhold; alder, utbredelse, kjønnsfordeling og utvikling over tid, har i forholdsvis stor grad blitt undersøkt. Det finnes imidlertid færre studier om arbeidstvister mellom tjenestefolk og deres arbeidsgivere. Min tredje grunn til å studere forholdet mellom tjenestefolk og arbeidsgiver er dets særegenhet sammenlignet med dagens arbeidssituasjon: Tjeneren bodde hos arbeidsgiver, og denne hadde rett og plikt til å oppdra sine tjenere som sine barn. Samtidig hadde tjenestefolk og arbeidsgivere mulighet til å trekke hverandre for retten, en mulighet vi i denne oppgaven skal se at de brukte.

Problemstilling

Oppgaven tar for seg rettsliggjorte konflikter mellom tjenestefolk og deres arbeidsgivere i Christiania i perioden 1776-1795, her omtalt som tjenestesaker. Kildemateriale er politiforhør samt dommer og kjennelser fra de lavere rettsinstansene politirett og politikammerrett. Ut fra disse kildene ønsker jeg å kunne svare på:

- Hvem stevnet hvem; tjener, husbond eller øvrighet, og for hva? Her handler det om innholdet i konfliktene mellom arbeidsgivere og tjenestefolk, samt muligheten for å klage denne påståtte uretten inn for rettsapparatet.
- Hvordan var livet som tjener og forholdet mellom dem og deres arbeidsgivere? Dette handler om tjenernes dagligliv; arbeidsoppgaver og arbeidsdag, lønn, forbruk og fritid, men også normer for hvordan en tjener burde oppføre seg i følge arbeidsgivere, myndigheter og tjenestefolket selv. Hva krevde arbeidsgiverne av sine tjenere, og hva mente tjenestefolk det var rimelig og urimelig å kreve av dem?
- Hvem vant sakene og hva vektla myndighetene i kjennelsene og dommene? Jeg vil se på forholdet mellom lover og rettspraksis og hvorvidt det var mulig for tjenestefolk å nå fram med klagene sine i rettsapparatet.

Orden, kontroll og paternalisme

Forholdet mellom tjener og arbeidsgiver har av mange vært satt inn i en patriarkal kontekst der begrepene lydighet og sosial kontroll spiller en sentral rolle. Den patriarkale ideologi tolket verden slik at mens husbonden var alle husholdsmedlemmenes far, var kongen alle undersåtters far.⁷ Undersåttene skulle være lydige overfor kongen, men de var også pliktige til å lyde sin husbond. Tjenestefolk ble dermed avkrevd lydighet og underordning, men det ble også stilt krav

⁶ Peter Laslett, *Family life and illicit love in earlier generations*, Cambridge 1977.

⁷ Susan Dwyer Amussen, *An ordered society. Gender and Class in Early Modern England*, New York 1988, s. 54-55. Gjelder særlig 1600-tallets England.

til at husbond oppførte seg som husholdets overhode og holdt orden. For å disiplinere og kontrollere tjenestefolket hadde husbond refselsesrett.

Husbond maa refse sine Børn og Tyende med Kæp, eller Vond, og ej med Vaaben; Men gjør hand dem Saar, med Aad, eller Æg, eller slaar dem Lemmer sønder, eller skader dem paa deris Helbred, da straffis hand saa som hand en fremmet hafde gjort Skade.⁸

Refselsesretten innebar at det eksisterte et bestemt *maktforhold* mellom husbondfolk og tjenestefolk, samtidig som den var et middel til å befeste dette maktforholdet. Tjenestefolket ble i dette lovstedet sidestilt med husstandens barn; både tjenerne og barn måtte oppdras. Lovstedet har blitt tolket som ”eit tilbod om samarbeid mellom den einveldige kongen og kvart einaste foreldrepar.”⁹ Det gis imidlertid også grenser for tillatt tukt. Dermed kan det argumenteres for at ved å gi husbond retten til å tukte, la myndighetene også begrensninger på dem. Utover 1700-tallet blandet øvrigheten seg ytterligere inn i husholdets forhold,¹⁰ blant annet gjennom tjenestelovgivningen. Også denne, som vi skal se i kapittel to, favoriserte arbeidsgivere framfor tjenestefolk, men gjorde det i tillegg mulig for tjenere å trekke husbond for retten. Ikke alltid med politimesterens bifall, som vi så av innledningssitatet.

I denne oppgaven bruker jeg begrepet *paternalisme* for å beskrive et aspekt ved forholdet mellom arbeidsgiver og tjener. Dette for å understreke den ulikhet forholdet var bygd på, med krav om at tjeneren skulle være lydig og underdanig, men også at forholdet var personlig.¹¹ Paternalisme gir imidlertid ikke et fullgodt bilde av forholdet mellom tjener og arbeidsgiver: Det tildekker den kontraktuelle siden av arbeidsforholdet, der begge parter hadde lovbelagte retter og plikter. Tjenestefolk var heller ikke nødvendigvis kuede individer underlagt husbonden og samfunnets sosiale kontroll. Historikeren Börje Harnesk har studert forholdene i Sverige på 1700-tallet, og viser at tjenere langt fra var passive i sitt forhold til arbeidsgiveren. Blant annet krevde de fri utover det loven tillot og rett til å utføre eget arbeid.¹² Liknende funn har Sølvi Sogner og Kari Telste gjort i Norge, der blant annet tjenestejenter på Hedemarken krevde en sau

⁸Kong Christian den femtes Norske Lov 15de April 1687 (NL), http://www.hf.uio.no/PNH/chr5web/chr5_06_05.html, 6-5-5. Samme rett har hans hustru, matmoren, NL 6-5-6.

⁹Gudmund Sandvik, „Rettstillinga for barn i gamle dagar“, *Forskningsnytt* 4, 1979, s. 50ff. Sitert i Marit Slyngstad, *Ulydighet og straff. Intensjoner og praksis i statsmaktens bekjempelse av fattigdomsproblemet. En undersøkelse med utgangspunkt i tukthusforordningen av 2.desember 1741 og de innsatte lemmer ved Christiania tugthus 1741-63*. Oslo 1994, s. 232.

¹⁰Slyngstad 1994, s. 232.

¹¹Denne defisjonen av paternalisme er en kombinasjon av Börje Harnesk og Lars Edgren sine synspunkter: *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, Umeå 1990, s. 46-48; Lars Edgren, *Historisk Tidsskrift* (svensk), 1991, s. 109. Jeg skiller ikke mellom patriarkal og paternalisme.

¹²Harnesk 1990 s. 133-143.

på fôr for å feste seg i tjeneste.¹³ Disse tjenerne brukte aktivt de pressmidler de rådet over, og var langt fra handlingslammede ofre for en patriarkal overmakt. Dette var imidlertid tjenere på landet. Hva, om noe, gjorde tjenestefolk i Christiania for å opprettholde sin selvstendighet overfor arbeidsgiverne?

I en studie av tjenerhold og forholdet mellom tjenestefolk og arbeidsgivere, blir dermed perspektivene mange: For det første et samarbeid mellom stat og husholdsoverhode for å sikre lydighet og orden i staten, og der hver familie var et kostnadseffektivt disiplineringsverktøy for staten. For det andre motsetningen mellom stat og hushold der staten i økende grad grep inn og krevde en viss oppførsel av alle husholdsmedlemmene, også husbond. For det tredje paternalismens krav om lydighet og rett til å korporlig avstraffe, men også innebar en personlig og tett relasjon mellom arbeidsgiver og arbeidstaker. Og for det fjerde, den kontraktuelle siden ved tjenesteinstitusjonen.

Avgrensning – periode og område

Tidsmessig er oppgaven avgrenset til perioden 1776-1795. Fra denne tiden har jeg studert to femårsperioder, 1776-81 og 1790-95. Jeg valgte denne avgrensningen av fire grunner: For det første var antall rettssaker mellom tjenestefolk og deres arbeidsgivere så stort at oppgavens rammer ikke tillot at jeg studerte alle. For det andre satte kildene selv begrensninger på hvor langt bakover i tid jeg kunne gå. Mine hovedkilder er forhørsprotokoller fra Christiania politikammer, og disse omfatter både forhør og politimesterens kjennelser. Den eldste bevarte protokollen begynner 18.september 1776.¹⁴ Jeg har derfor tatt utgangspunkt i denne datoen, og jobbet meg framover. Dermed er heller ikke femårsperiodene fra årets, men protokollens, begynnelse. Det samme er tilfellet for perioden 1790-95. Den første saken i forhørsprotokollen fra 1790-tallet, er datert 5.juli 1790. Jeg har gjennomgått protokollen til samme dato fem år senere. Det er ytterligere to grunner til å velge perioden 1776-1795. 26.januar 1776 kom en ny lov som skulle regulere tjenerholdet i Christiania og andre kjøpsteder i Akershus stift.¹⁵ Det er hovedsaklig denne politimester og politirett forholdt seg til når de dømte i arbeidsrettssaker mellom tjener og husbond. Ved det andre ytterpunktet av perioden var 1795 et naturlig sted å slutte da det dette

¹³ Sølvi Sogner og Kari Telste, *Ut å søkje teneste: Historie om tenestejentene*, Oslo 2005, s. 29-31.

¹⁴ SAO, Oslo politikammer, forhørsprotokoll I, 18.9.1776-11.11.1779, - 4C 0956/3

¹⁵ Jacob Henric Schou, *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 af ere udkomne*, "Rådstue-Pl. Angaaende Tienestetyende i Khavn og deres Forhold, samt Omgang imod Dem i Deres Tieneste; item om Fadag og Opsigelses-Tiden, med videre", 3.des. 1755, Kiøbenhavn 1795. Gjeldene i Christiania ved reskript av 26.jan. 1776. Heretter plakat av 3.des. 1755.

året ble innført forlikskommisjoner i norske byer. Disse skulle megle i private tvistemål,¹⁶ noe som omfattet tjenestesaker. I teorien skulle derfor politiet behandle færre tjenestesaker fra 1795.¹⁷

Geografisk er oppgaven avgrenset av politiets jurisdiksjon. Denne omfattet Kvartalene; det vil si Christian IVs by, byens forsteder; Pibervika, Grensen, Sagene, Vaterland og Sagbanken, og de ”til Landet henhørende Steder” Grønland, Leiret, Gamlebyen, Oslo og Hovedtangen.¹⁸

Kilder

Kildevalg

Mine hovedkilder er som nevnt forhørsprotokoller fra Christiania politikammer. I følge politianordningen skulle politimesteren holde ”Protocol over alt hans Bestilling vedkommende, som han eller hans Betiente forrette.”¹⁹ Det er disse protokollene jeg har undersøkt. De inneholder forhør og vitneforklaringer i tillegg til enkelte kjennelser fra politikammerretten. Dette var en rettsinstans der politimesteren hadde domsmyndighet i saker hvor bøtesummen ikke oversteg to riksdaler. Politikammerretten lå under politiretten, som fungerte som politikammerrettens ankeinstans, og skulle godkjenne politimesterens kjennelser.²⁰ I tillegg behandlet politiretten saker politimesteren ikke hadde domsmyndighet i. Jeg har sett på tjenestesaker både i politikammerrett og politirett for å følge opp saker som ankes eller kun pådømmes i politiretten, samt finne forskjeller og likheter mellom instansenes rettspraksis. Det er dermed mulig å undersøke forskjeller innen Christianias dømmende embetsvesen, ikke bare forskjellen mellom lokal praksis i Christiania og lovgiving fra København.

Jeg har valgt forhørsprotokollene som hovedkilde for å fange opp flest mulig rettssaker og mest mulig informasjon om konfliktene mellom arbeidsgiver og tjener. Politiretten behandlet bare et mindretall av de sakene jeg har sett på, og informasjonen man får i politirettens forhandlingsprotokoller er mindre utfyllende enn hvis man går direkte til forhørene.

Kildenes representativitet

Spørsmålet om kildenes representativitet har to aspekter: For det første om de fanger opp de aktuelle sakene, det vil si om alle kildebelagte konflikter mellom tjenestefolk og deres

¹⁶ Steinar Imsen og Harald Winge, *Norsk Historisk Leksikon* (NHL), Oslo 1999, s. 124.

¹⁷ Om det virkelig er slik, er allikevel ikke sikkert, i hvert fall ikke når det gjelder selve politiforhørene. En kikk på 1800-1801 viste at en god del av forhørene dette året, var tjenestesaker.

¹⁸ Schou 1795, ”Anordning om Politens Indretning og Administration i Christiania Bye og dens under Byens Jurisdiction henhørende Forstæder“, 12.feb. 1745, heretter politianordningen.

¹⁹ Politianordningen post 1, § 6.

²⁰ Politianordningen post 1, § 4; Sprauten 1992, s. 308.

arbeidsgivere er å finne i forhørsprotokollene og politirettens protokoller? For det andre i hvilken grad slike konflikter i det hele tatt kan si noe om forholdet mellom tjenestefolk og deres arbeidsgivere. Jeg vil behandle det siste problemet først.

Kildematerialet er konflikter mellom arbeidsgiver og tjener som ble klaget inn for rettsapparatet. Disse sakene er dermed avvik fra normalen; både fordi de fleste konflikter neppe havnet i rettsapparatet og fordi de fleste arbeidsforhold ikke endte i alvorlig konflikt. Er det i det hele tatt mulig å si noe mer generelt om forholdet mellom tjenestefolk og deres arbeidsgivere ut fra disse kildene? Jeg mener det. For eksempel forteller både vitnemål og partsforklaringer om lønns- og arbeidsforhold for tjenestefolk i Christiania på slutten av 1700-tallet. Enkelte saker røper også detaljer om forholdet til andre tjenere i husholdet, og gir informasjon om hva naboer og arbeidsfeller visste om situasjonen i husholdet. Sakene kan også si noe om tjenestefolks mobilitet og alder, og arbeidsgivernes yrker.

Kildevalget har likevel gjort at jeg ikke har kunnet fange opp enkelte konfliktlinjer mellom tjener og arbeidsgiver. Dette gjelder seksuelle overgrep eller samkvem mellom tjener og arbeidsgiver, tyverisaker samt tilfeller der tjeneren hadde rømt uten at det ble rettssak av det. De to første sakstypene falt under byrettens jurisdiksjon. Seksuelle overgrep og tyveri er derfor underrepresentert i mitt materiale, selv om vi skal se at det finnes eksempler på begge også i forhørsprotokollene. Rømte tjenestefolk kan vi finne igjen som løsgjengere. En rømt tjener var etter loven definert som løsgjenger; han eller hun kunne arresteres og settes på tukthus. Politiet holdt forhør over arresterte løsgjengere, betlere og tjenesteløse folk, og jeg har gått gjennom en del av disse for å finne rømte tjenere. Alle rømte tjenestefolk ble imidlertid ikke arrestert som løsgjengere, og Christianias politietat forhørte heller ikke de som ble arrestert utenfor byen. I følge loven skulle husbond melde fra til politiet hvis tjeneren rømte fra tjenesten,²¹ men her synes det å ha vært store mørketall. Dermed unnslipper rømte tjenestefolk som unngikk rettssak og/eller arrestasjon min undersøkelse.

Forhørsprotokollene som sjanger

Forhørsprotokollene er rettsdokumenter, skrevet ned mens forhørene pågikk.²² De ble forfattet av offentlig ansatte embetsmenn i et miljø de kontrollerte, og representerer i så måte maktens oppfatning og presentasjon av virkeligheten. Hvordan forholdet er mellom den ”egentlige”

²¹ Plakat av 3.des. 1755, § 22.

²² I følge Riksarkivets felleskatalog omhandler forhørsprotokoller „forhør av arrestanter“. De viser til forordninger fra 1796 som hjemler dette. <http://www.arkivverket.no/felleskatalogen/arkivserier/forhorsprotokoller.html> Forhørsprotokollene jeg har sett på har ikke en så snever bruksramme. De dekker også sivile søksmål, der ingen var arrestert, og vitneavhør.

virkelighet og virkeligheten slik den presenteres i forhørsprotokollene er selvfølgelig vanskelig å si noe om. Hva utelates for eksempel fra kildematerialet? Hva blir på denne måten ansett som uviktig eller saken uvedkommende? Hvordan styrer politi, politimester og politirett forhørene ved å spørre om noe, følge opp enkelte spørsmål, men utelate andre? Innledningsstatistikk viste at politimesteren kunne være fordomsfull og generaliserende, men også at han erkjente at skyldspørsmålet ikke alltid gikk i tjenerens disfavør. Og politiforhørene ga både arbeidsgivere og tjenere mulighet til å fremlegge sin versjon av hendelsene, og til og med styre forhøret i en retning ved å framlegge spørsmål for vitner eller motpart. I politikammerrettens kjennelser og politirettens dommer er partenes rom begrenset og tonen mer dømmende, men dette er nettopp dommens funksjon, og gir oss også mulighet til å finne ut hva disse rettsinstansene mente om arbeidsgivere og tjenestefolk.

Man kan ikke se bort fra at fortellertekniske grep i enkelte tilfeller kunne påvirke sakens utfall. Erling Sandmo har sett at det er en sammenheng mellom valg av fortellerstruktur og utfall av rettssaker på tingen på 1600-tallet. Valg av fortellerstruktur inngår igjen i en større diskurs, der fortellerstrukturen var preget av et spesifikt verdenssyn.²³ Befolkningen hadde én måte å se verden, og den spesifikke saken som ble behandlet, på, mens øvrigheten hadde et helt annet syn. To slike konkurrerende diskurser er ikke å finne i rettssakene jeg har studert, og Sandmo skisserer da også en situasjon der fortellerstruktur og diskurs endres på 1630-tallet. Selv om fortellerstrukturen synes å være mindre tydelig i rettssakene jeg har sett på enn i Sandmos eksempel, er det klart at de involverte parter i størst mulig grad søkte å presentere sin versjon av virkeligheten. Handlingsforløp ble lagt fram for å styrke egen sak og svekke motparten. Her kan man også i ny og ne spore vurderinger og synspunkter på handlingsmåter og dermed normer, om ikke et verdenssyn nedfelt i diskursen. Uavhengig av sakenes utfall, var det også et poeng i seg selv for partene å fremme sin versjon av hendelser og handlinger, for i størst mulig grad bevare ære og respekt. Her er det imidlertid en fare for overfortolkning: Først og fremst var dette rettssaker der den ene parten søkte å diskreditere den andre for å vinne. For å oppnå dette brukte tidvis både arbeidsgivere og tjenestefolk argumenter som spilte på stereotypier.

Nærlesning og kvantifisering

Opgaven er basert på en kvantitativ og kvalitativ analyse av kildene. Det kvantitative arbeidet besto om å kategorisere sakene for deretter å finne antallet saker innen hver kategori.

²³ Erling Sandmo "The history of Truth and the Concept of Violence" i Sølvi Sogner (red.), *Fact, Fiction and Forensic Evidence*, Oslo 1997, s.53-60.

Kildematerialet inneholder selv en kategorisering, men denne var tidvis for finmasket til at jeg har kunnet benytte meg av den. Jeg har derfor delvis kategorisert sakene selv og delvis forholdt meg til den kategori politiet benyttet. Sakene er registrert i forhold til variabler som kjønn, part i arbeidsforholdet, årsak til rettssak og utfall. Formålet er blant annet å kartlegge hvilke typer konflikter som førte til rettssak, og om utfallet av sakene varierte etter tjenerens kjønn og sakstype. Erling Sandmo har advart mot en ureflektert bruk av samtidens begreper og kvantifisering av disse.²⁴ Det kan lett medføre at forskeren godtar myndighetens syn på hvem som var lovbrøyer. For mitt materiale er det også tydelig at klassifiseringen av sakene bærer i seg maktimplikasjoner: Å ha ”undvigst fra” eller løbt af” tjenesten gir assosiasjoner til kriminell adferd, men var ofte langt mindre dramatisk i virkeligheten. ”Utroeskap i Tienesten” gjør det samme, selv om dette i praksis kunne dreie seg om påstått tyveri av noen gulrøtter.²⁵ Selv om myndighetene, her i betydningen politi, politimester og politirett, nettopp gjennom rettspraksis og lov satt med definisjonsmakten til å avgjøre hva som var lovlig og ulovlig adferd, innebar ikke dette at forholdet mellom makt og urett var entydig. Saksøker, som i tjenestesaker var en av partene i arbeidsforholdet, hadde i utgangspunktet stemplet den saksøkte som lovbrøyer ved å klage han eller hun inn for rettssystemet. Dette innebar selvfølgelig ikke at saksøker godtok myndighetenes syn på lovbrudd, men det impliserte at myndighetenes kategorier på enkelte områder, for eksempel tjenestesaker, var tomme så lenge befolkningen selv ikke fylte dem ved å bringe saker inn for rettssystemet.²⁶ I nordisk forskning har det også blitt påvist at befolkningen selv søkte å styre deler av rettsprosessen ved å definere et lovbrudd inn i en kategori framfor en annen.²⁷ Mulighetene for dette i politikammerrett og politirett synes å ha vært mindre enn på tinget, der langt flere typer lovbrudd ble behandlet.

Kulturhistorikeren Robert Darnton advarer mot kvantifisering av “cultural objects”: ”They give off meaning. They need to be read, not counted.”²⁸ Selv om jeg mener en kvantitativ analyse er nødvendig for å få en oversikt over materialet, søker jeg gjennom nærlesning av kildene både å gi dem mening utover å være tall i et diagram eller en tabell, men også med Darnton forsøke å forstå denne meningen. Den kvalitative analysen er et forsøk på å gi et innblikk i aktørenes beskrivelse av begivenhetene. Dette betyr både å se hvordan de opptrådte i retten og hvilke argumenter de brukte, men også hva rettssakene kan si om livet utenfor retten.

²⁴ Erling Sandmo, *Tingets tenkemåter. Kriminalitet og rettssaker i Rendalen 1763-97*, Oslo 1992, s. 13.

²⁵ Forhørsprotokoll I, forhør 19.11.1776, s. 70-74.

²⁶ Også Sandmo peker på at rettssystemet var avhenig av å bli brukt, s. 14.

²⁷ Eva Österberg og Sølvi Sogner (red.), *People meet the law. Control and conflict-handling in the courts*, Oslo 2000, s. 273.

²⁸ Robert Darnton, *The Great Cat Massacre and other Episodes in French Cultural History*, New York 1985, s. 258.

Aktør og norm

Gjennom forhørsprotokollene får jeg kun innsikt i de tilfeller der forholdet mellom husbond og tjener var så konfliktfylt at det ble en rettssak ut av det. Det betyr at det er vanskelig å få innblikk i hvordan det var å være tjener for majoriteten av tjenerne. Materialet fra forhørsprotokollene er imidlertid ikke uten relevans også for denne gruppen. For det første sier det noe om hvilke rettigheter og plikter de hadde som tjenere, for det andre om hvilke verdier som generelt preget samfunnet på denne tiden. Overtredelse av slike verdier, normbrudd, kan fortelle noe om hvilke normer et samfunn hadde. Materialet fra rettssakene kan også si noe om hvor grensene gikk i dette samfunnet: Hva var akseptert oppførsel og hva var det ikke.

Gjennom forhørsprotokollene møter vi ulike individer i retten. Det er imidlertid uklart hva som motiverer, eventuelt styrer, disse individene: overindividuelle strukturer eller individspesifikke motiver. Spørsmålet blir hva som er aktørstyrt og hva som er normstyrt. Knut Kjeldstadli mener at en man kan avgjøre hvorvidt en handling er normstyrt ved å lete opp *valgsituasjoner*; "(...) det vil si situasjoner der strukturene styrer lite, der folk *kan* unnlate å gjøre noe - og så se hva folk da gjør."²⁹ Å velge å gå til sak var nettopp en slik valgsituasjon. Et annet spørsmål i forbindelse med aktørproblematikken, er i hvilken grad noen grupper er mer strukturstyrt enn andre. Kjeldstadli hevder "(...) aktørteorien synes mest relevant for herren, atskillig mindre for slaven, at en så å si bør velge handlingsteori ut fra hvordan personen er situert."³⁰ Dette skulle vel innebære at tjenere i mindre grad enn husbonden skulle opptre som aktører. I min undersøkelse er det lite som tyder på dette. Tjenere og arbeidsgivere gikk til søksmål og motsøksmål mot hverandre. Nå er det selvfølgelig ikke utelukket at begge deler kan være normstyrt adferd, allikevel viser det at begge parter var i stand til å kalkulere, ta handlingsvalg og tenke strategisk.³¹

Begrepsavklaring: Hva var en tjener?

Tjenestefolk var arbeidstakere som bodde i samme hushold som arbeidsgiveren. Et hushold er her definert som en gruppe mennesker med felles bolig og felles økonomi som kom til uttrykk i felles kothold.³² Tjenerne var i likhet med husholdets barn underlagt husbonden og matmorens hustukt, men i motsetning til barna mottok tjenestefolk vanligvis lønn og festepenger, og

²⁹ Knut Kjeldstadli: "Struktur, norm og interesse - om historikeres behov for handlingsteori", *Historisk tidskrift*, 1, 1991, s.56-57.

³⁰ Samme sted, s.54.

³¹ Arne Jarrick og Johan Söderberg: "Aktörstrukturalism: ett nytt hugg på humanvetenskapens gordiska knut", *Historisk Tidsskrift*, Sverige, 1991 (53), s. 63.

³² NHL, s. 165.

arbeidsforholdet var av en viss lengde og regulert gjennom en rekke lover og forordninger.³³ Tjenere hadde forskjellige arbeidsoppgaver, både inne og ute, ofte knyttet til arbeidsgivers yrke og/eller husholdsarbeid. I *lovverket* defineres tjenere negativt: Tjenere var de som *ikke* var unntatt tjenestetvang. I hovedsak var dette personer uten næring eller jord.³⁴ Likevel er det mulig å si noe om typiske trekk ved tjeneryrket ved å se på lovverket: Tjenere var pålagt å inngå halvårlige eller årlige kontrakter med sine arbeidsgivere, og arbeidsgiveren hadde rett og plikt til å tukte og rettlede dem slik de skulle rettlede egne barn. Loven påla ikke tjenestefolk å bo i samme hushold som arbeidsgiveren, men det var vanlig. Dette skilte dem fra daglønnere og andre lønnsarbeidere. Disse gruppene hadde arbeidskontrakter av kortere lengde, egne hushold og var ikke underlagt hustukten.

Selv om bofellesskap med arbeidsgiver var et typisk trekk ved tjenerinstitusjonen, fantes det tjenere som ikke var del av arbeidsgivers hushold. Disse var allikevel sjelden husholdsoverhoder på egen hånd, men losjerte hos andre. Et eksempel på dette er skrivetjeneren Jacob Nielsen som deler av ansettelsestiden hos generalauditør Wærn losjerte utenfor dennes hushold.³⁵ Slike tjenere vil bli inkludert i oppgaven da de var underlagt tjenestelovgivningen og hustukten. Jeg har ikke funnet en eneste kvinnelig tjener som ikke bodde i samme hushold som sin arbeidsgiver. Mannlige tjenere, eller enkelte grupper mannlige tjenere som Jacob Nielsen, synes derfor å ha hatt andre muligheter enn kvinnelige tjenestefolk.

Et problem som dukket opp i arbeidet med kildene, var hvorvidt jeg skulle inkludere håndverksdrenger og svenner i oppgaven. Kildemessig skiller arbeidskonfliktene mellom håndverksdrenger eller svenner og deres mestre seg lite fra sakene mellom tjenestefolk og deres arbeidsgivere, særlig gjelder dette saker med håndverksdrenger. Tjenestelovgivningen omfattet riktignok ikke svenner og håndverksdrenger, men dette var verken entydig eller absolutt. Heller ikke folketellingen av 1801, politikammerrett og politirett var alltid klare på forskjellen mellom gruppene, igjen gjelder dette spesielt læredrenger og tjenestefolk. Det finnes for eksempel læredrenger som ble dømt i analogi med tjenesteloven og etter NL 6-5-5, lovstedet som ga arbeidsgiverne rett til å korporlig avstraffe sitt tyende.³⁶ Begrepsbruken i kildematerialet kan også være forvirrende. Begrepet *tjeneste* innebar ikke nødvendigvis at det dreide seg om en

³³ Frode Myrheim har en liknende definisjon, med unntak av å trekke inn lovgivningen. Frode Myrheim, *Tjenesteskipnaden i Elverum i perioden 1758-63 med vekt på geografisk mobilitet – omfang og årsaker. Ei framstilling av tenesteskipnaden i eit austnorsk prestegjeld på 1700-talet*, hoveoppgave i historie, UiO 2006, s. 8.

³⁴ Se kapittel 3.

³⁵ Forhørsprotokoll I, forhør 11.11.1776, s. 54-60

³⁶ Analogi med plakat av 3.des. 1755: Forhørsprotokoll IV, kjennelse 5.12 1793, folie 259a. NL 6-5-5: Forhørsprotokoll II, kjennelse 7.3.1781, s. 95; forhørsprotokoll IV, kjennelser 3.5.1793, folie 225b; 30.1.1795, folie 313b og 314a.

tjener. Svenner, læredrenger og tjenere var alle i ”Tieneste”.³⁷ Ordet ”dreng” var heller ikke entydig. Både tjenere og håndverklæringer omtales som dreng i kildene, faktisk er dette gjengs språkbruk uavhengig om det dreier seg om en læredreng eller en ordinær tjener. Kun i noen få saker brukes termen ”tjener”. Alder synes ikke å være avgjørende for benevnelsespraksis på dette området: For eksempel ble den 32 år gamle tjeneren Hans Olsen omtalt som dreng.³⁸ Jeg har funnet fire saker der bruken av slike generelle termer gjør det vanskelig å avgjøre om det dreide seg om en tjener eller en læredreng,³⁹ men som oftest kan man lese ut av konteksten om arbeidstakeren var i håndverkslære eller arbeidet som tjener.

I engelsk forskningslitteratur behandles håndverksdrenger, ”apprentices”, ofte sammen med regulære tjenestefolk, mens svennene holdes utenfor. Ungdomshistorikeren I.K. Ben-Amos definerer for eksempel både håndverksdrenger og ordinære tjenestefolk som ”life-cycle servants”.⁴⁰ Felles for gruppene var ”living-in arrangement for a specific period of time and the coincidence of this arrangement, or series of arrangements, with a period adolescence and youth.”⁴¹ I norsk forskning er dette mindre utbredt. Her har man i større grad studert kvinnelige tjenere⁴² eller tjenere på landet.⁴³ Dermed byr det ikke på problemer å skille håndverksdrenger fra tjenere. På 1700- og 1800-tallet, som er den tiden da de fleste av disse undersøkelser har hentet kildemateriale fra, bodde da også de aller fleste nordmenn på landsbygda og majoriteten av tjenere var kvinner.⁴⁴

Til tross for likhetene mellom tjenere og håndverksdrenger, har jeg valgt å ekskludere sistnevnte fra oppgaven. Læredrengene hadde lengre arbeidskontrakter enn tjenestefolk, de mottok ikke festepenger og det er usikkert i hvor stor grad de fikk lønn. Nettopp dette skillet mellom korte og lange kontrakter, og tjenerinstitusjonens smidighet i forhold til arbeidsmarkedet, har blitt understreket i den nyeste antologien fra det internasjonale forskermiljøet om

³⁷ Se for eksempel forhørsprotokoll IV, forhør 16.11.1792, folie 194A og B (to bøkkesvenner).

³⁸ Forhørsprotokoll I, forhør 2.9.1777, s. 194-96.

³⁹ Forhørsprotokoll II, forhør 28.8.1780, s. 51; forhørsprotokoll IV, forhør 5.7.1790, folie 2b og 3a; forhør 3.2.1794, folie 268b; forhør 26.6.1794, folie 286b. Arbeidsgiverenes yrke gjør det sannsynlig at disse fire er tjenere.

⁴⁰ Ben-Amos 1994, *Adolescence and Youth in Early Modern England*, New Haven 1994, s.1. Dette gjør også Sheila McIsaac Cooper, „From Family Member to Employee: Aspects of Continuity and Discontinuity in English Domestic Service, 1600-2000“, i Antoinette Fauve-Chamoux (red), *Domestic Service and the formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries*, Bern 2004, s. 278 og B. Hill, *Women, Work and Sexual Politics in Eighteenth-Century England*, Oxford 1989, s. 69.

⁴¹ Ben-Amos 1994, s. 1-2.

⁴² Turid Birkenes, *Bygdefødte og småbyfødte tjenestejenter i Kristiania i 1860 og 1870-årene*, Hovedoppgave i historie, UiO 1983; Ellen Schrupf, *Tjenestepikesprøsmålet i Kristiania*, hovedoppgave i historie, UiO 1978; Brita Wiig, *Tjenestepikehold i Kristiania i 1875*, hovedoppgave i historie, UiO 1980; Rolf Strand, *Aukra og Molde i 1865: en undersøkelse med vekt på tjenestejentenes rekruttering og sosial/geografisk mobilitet*, hovedoppgave i historie, NTNU 1995; Sølvi Sogner m.fl (red.), *Ut og søke teneste: historia om tenestejentene*, Oslo 2005.

⁴³ Myrheim 2006.

⁴⁴ Sogner 1997a., s. 1-2.

tjenerhold.⁴⁵ Å inkludere læredrenger og svenner i oppgaven ville sprengt dens rammer, derimot vil jeg trekke dem inn for å sammenligne og kontrastere opplysninger som gis om tjenestefolk. Å utelate disse gruppene betyr at oppgavens arbeidstakere i overveidende grad er kvinner: Det er først og fremst tjenestejentene vi møter i arbeidstvistene. Dette stemmer med kjønnsfordelingen blant Christianias tjenerbefolkning generelt. I 1801 var det fem ganger så mange kvinnelige som mannlige tjenere i byen, mens så godt som alle svenner og læredrenger var menn.⁴⁶

Terminologi: Tjener og tjenestepike, arbeidsgiver og herskap

I oppgaven bruker jeg begrepene *tjener*, *tjenestefolk*, *tjenestejente*, *tjenestepike*, *tjenestedreng* og *tjenestegutt* om hverandre. Særlig de fire siste termene innebærer en umyndiggjørelse av individet. Her brukes de som nøytrale betegnelser. Et liknende problem ligger i begrepene *arbeidsgiver*, *husbond* og *herskap*. De to siste termene er ladete, mens det første er mer nøytralt. *Herskap* anvender jeg i liten grad i oppgaven, både fordi det kan betegne myndigheter så vel som arbeidsgivere, og fordi det kan ha betydningen *herre*. For mitt formål skjuler det mer enn det avdekker. Termen *arbeidsgiver* innebærer det motsatte problemet: Det tar ikke opp i seg maktskjevheten i forholdet mellom tjener og husbond. Jeg har likevel valgt å bruke det da det henleder oppmerksomheten på at forholdet var kontraktuelt, og jeg synes det er mer anvendbart enn herskap.⁴⁷ Også *husbond* benyttes. Dette er relatert til makten husbond besitter som husholdsoverode, og understreker at tjeneren inngikk i et hushold.

Oppgavens oppbygning

Kapittel to vil ta for seg bakgrunnen for oppgaven: Tjenerinstitusjonen, hvilke lover som regulerte tjenerhold og de institusjonene som skulle påtale og straffe brudd på disse lovene. Kapittel tre er en presentasjon av mine funn, og gir oversikter over typen og antall saker, hvem som saksøkte og sakenes utfall. I kapittel fire og fem går jeg nærmere inn på tjenestefolk som var involvert i tjenestesaker: Kapittel fire tar for seg deres argumenter og strategier i retten, grensegangen mellom mishandling og tukt, forholdet til andre tjenere og tjenerens syn på seg selv, mens jeg i kapittel fem ser på tjenesteinstitusjonen i praksis: Alder, mobilitet, lønn, arbeidsoppgaver og fritid. I kapittel seks tar jeg for meg arbeidsgiverne, deres argumenter i retten, og hvordan teorier om paternalisme sammenfaller med det som fortelles i rettssalen. Kildene gir

⁴⁵ Fauve-Chamoux, „Introduction“, i Fauve-Chamoux (red.) 2004., s. 8.

⁴⁶ Tallene er 1088 kvinnelige og 232 mannlige tjenere. Kun en av 493 svenner, drenger og lærlinger var kvinne. Gerd Mordt: *Kvinner og næringsrett. Kvinnepragrafne i håndverksloven av 1839 og handelsloven av 1842*, Oslo 1993, tabell 2, s. 11. Befolkningen på Sagene og Bymarka er unntatt her.

⁴⁷ Arbeidstaker benytter jeg ikke da det lett kan føre til sammenblandinger med andre ansatte, som svenner og læredrenger.

flere og mer utfyllende opplysninger om tjenestefolket enn husbondfolket. Denne skjevheten er også oppgaven preget av: Tjenerne blir behandlet mer inngående enn arbeidsgivere. I kapittel syv ser jeg på rettspraksis i politikammerrett og politirett: Hvem vant tjenestesakene; arbeidstaker eller arbeidsgiver, hvordan politimesteren mente tjenestefolk burde oppføre seg, samt hvilke lover som ble brukt og vurderinger som ble tatt i politikammerrettens kjennelser og politirettens dommer

2. Bakgrunn: Tjenesteinstitusjonen, tjenestelovgivning og det institusjonelle apparat

Bakgrunn

Som jeg var inne på i innledningen, var en stor del av befolkningen i Vest-Europa fra middelalderen og fram til industrialiseringen ansatt som tjenere hos andre.¹ Ifølge Börje Harnesk var det i Sverige på 1700- og 1800-tallet en til to tjenestefolk på nesten hver bondegård. Ti prosent av befolkningen var på et hvert gitt tidspunkt tjenere, og over halvparten hadde en gang i livet arbeidet som tjener.² Tallene for Sverige passer også godt på situasjonen i Norge.³ I 1801 var det flere tjenere enn husmenn, dagleiere og innerster til sammen her i landet.⁴ Selv om tjenerhold var utbredt, hadde det en viss sosial slagside: De fattigste hadde i liten grad tjenestefolk, verken i byen eller på landet.⁵ Tjenerinstitusjonen hadde sammenheng med det vest-europeiske giftermålsmønsteret, der en relativt høy giftermålsalder frigjorde en stor del av den arbeidsføre befolkningen. Disse sirkulerte ofte mellom husholdene som tjenestefolk. For de fleste var det å være tjener noe midlertidig, et arbeid man hadde før man giftet seg og dannet eget hushold. Tjeneryrket var dermed i større grad en aldersrolle enn et livstidsyrke. I 1801 var hele 47% av jentene i tjeneste ved 20 års alder, og over 60% av tjenestejentene var mellom 15 og 29 år.⁶ Det var også et kvinneyrke: I Norge på begynnelsen av 1800-tallet var det to tjenestejenter per tjenestedreng.⁷ Dette hang sammen med den lave status og lønn tjeneryrket gav, og de relativt flere yrkesmuligheter menn hadde. Også i byen var tjeneste et utbredt kvinnearbeid: I Christiania var 67% av kvinnene over 15 år som stod oppført med eget yrke i 1801, tjenere.⁸

Tjenestelovgivning

Tjeneryrket var på 1700-tallet nøye regulert gjennom lovgivning. Reguleringen av tjenestetøyendets arbeidsskår, plikter og rettigheter ble i økende grad detaljstyrt, eller i hvert fall

¹ I de siste har det blitt sådd tvil om nedgangen i andelen tjenere på 1800-tallet; Gunnar Thorvaldsen på instituttseminar på historisk institutt, UiO, 4.10.2004.

² Harnesk 1990, s. 9

³ Sogner 1997a, s.3.

⁴ Ståle Dyrvik m.fl.: *Norsk økonomisk historie 1500-1970. Band 1: 1500-1850*, Bergen, 1979, s. 192

⁵ Ståle Dyrvik og Ole Feldbæk, *Mellom brødre. 1780-1830*, i Knut Helle m.fl. (red), *Aschehougs Norgeshistorie*, bd. 7, Oslo 1996, s. 42-43, 46; Sprauten 1992, s. 365.

⁶ Ingeborg Fløystad: "Kvinnene i arbeidslivet i det gamle bygdesamfunnet. Omfang, vilkår, kjelder,metodar", i Anna Tranberg og Harald Winge (red.), *Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500-1850*, Oslo 1985, s.51; Sogner 1997a, tabell 6, s. 5.

⁷ Sogner 1997a, s. 1

⁸ Hilde Sandvik, "Kvinner i bynæringer på 1700-tallet", Tranberg og Winge (red.), s.66.

forsøkt detaljstyrt, av sentralmakten gjennom en mengde forordninger, reskripter og recesser fra 1600-tallet og utover. Dette var i tråd med den generelle veksten i statsapparatet, og gjenspeiler den økende mengden lovsteder og forordninger som omhandlet tjeneryrket. Mens jeg i Magnus Lagabøtes Landslov fra 1274 kun fant to korte kapitler som tok opp tjenerhold, finnes det på 1700-tallet flere forordninger som kun tar opp dette forholdet.⁹

Tjenestekontrakten

Tjenestekontrakten var en viktig del av tjenestelovene, og spesifiserer hvordan inngåelse skulle skje, og brudd på tjenestekontrakten skulle straffes. Blant annet ga lovene regler for oppsigelse og kontraktsforpliktelser. Etter 1776 var oppsigelsestiden i Christiania tolv uker før faredag.¹⁰ Det var ulovlig for tjeneren å inngå tjenestekontrakt, men ikke møte opp. Likeledes var det ulovlig for husbonden å nekte å ta tjeneren han hadde festet, i tjeneste.¹¹ Husbonden hadde heller ikke lov å hindre en tjener som var lovlig oppsagt i å forlate tjenesten, eller bortvise noen fra tjenesten uten lovlig oppsigelse.¹² Lovlige årsaker til å si opp tjeneren før faredag oppgis som ”Utroskab, Drukkenskab, Opsætsighed eller deslige Ting.”¹³ Hva ”deslige Ting” er, spesifiseres ikke, og åpnet således for en rekke tolkninger. Lovverk og kontrakt sikret husbond en rekke rettigheter, men også tjenestetyendet hadde oppsigelsesvern gjennom loven. Hva er så lovlig årsak til å forlate tjenesten før man var lovlig oppsagt? Tjeneren hadde krav på ”forsvarlig Kost”, samt å få utbetalt sin lønn i ”rette Tid”.¹⁴ Hva som er forsvarlig kost, var i følge 1800-talls teoretikeren C.A. Barth, i stor grad opp til dommerens skjønn, men det var lovbrudd ”naar Tyendet formelig lider Sult.”¹⁵ Tjeneren kunne også forlate tjenesten om han ”ilde behandles af husbonden uden lovlig Aarsag (...)”.¹⁶ Loven la dermed opp til et skille mellom mishandling og lovlig tukt, men igjen var det opp til dommeren å bestemme hvor grensen mellom de to gikk. I kapittel fire skal vi se hva tjenestefolk og arbeidsgivere mente om dette.

⁹ Magnus Lagabøters Landslov, oversatt av Abalon Taranger, Kristiania, 1914, bolk VIII, kap. 22 og 23. Forordninger fra 1700-tallet: F.eks.: Forordning av 9.august 1754 og Plakat av 3.des. 1755, gjeldende for Christiania stifts kjøpsteder ved reskript av 26.jan. 1776.

¹⁰ Plakat av 3.des. 1755, § 3.

¹¹ Plakat av 3.des. 1755 § 6 og 8.

¹² NL 3-21-9; plakat av 3.des. 1755, § 9.

¹³ Plakat av 3. des, 1755, § 5. Se også § 8. Se også reskript av 7.august 1776 ang. ”Husbonder og Tjenestefolk m.m. i Bergen“, § 7: ”Utroskab, Drukkenskab eller deslige grove Laster.“

¹⁴ Plakat av 3.des. 1755, § 10. Se også § 7.

¹⁵ C.A. Barth, *Om Husbondens og Tjenestetyendes gjensidige Pligter og Rettighæder efter den norske Lovgivning*, Kristiania 1876, s. 25-26.

¹⁶ Plakat av 3.des. 1755, § 10. Se også § 7.

Husbondens rettigheter og plikter overfor sitt tyende gikk likevel lenger enn tilsvarende rettigheter andre veien. Han skulle blant annet sørge for at tjenestetyende gikk i kirke,¹⁷ noe som gir 1700-tallets arbeidsgiveransvar et moralsk aspekt. Som nevnt i innledningen, hadde husbond også rett til å tukte sitt tyende.¹⁸ Tjeneren var juridisk sett en del av husstanden: Der lovverket omtaler husbonden og ”hans Folk”, inngår tjenestetyende.¹⁹ Tjenerne var således medlem av den utvidete familie som eksisterte på 1700-tallet. Tjeneren var likevel ikke fullstendig likestilt med husstandens barn. Han kunne ”søge sin Ret imod Husbonden, som imod en Fremmet,” om husbonden har handlet ”Ulovligen og Utilbørligen” i mot ham.²⁰ Tjenestefolk ble også ansett som straffeansvarlige individer hvis de hadde forbrutt seg mot noen eller noe; de hadde altså et individuelt straffeansvar.²¹

Etter 1741 kunne husbøndene i Christiania stift straffe sine tjenestefolk med tukthus for en lang rekke forseelser, en del av dem svært åpne for tolkning. Trusselen om tukthus skulle i tillegg skremme tjenestefolk til å oppføre seg i tjenesten; den skulle virke preventivt. Tjenestefolk som ”mistænkeligen lev[de] et lætfærdigt og skammelig Lævnet, og, imod Præsternes og Andres Advarsler, ei vil[le] entholde sig fra hverandre,” skulle også straffes med tukthus.²² Dette gjaldt også ”Andre”,²³ men det er allikevel interessant at tjenestefolk nevnes eksplisitt i denne paragrafen. Kontroll av tyendes seksualitet ble sett på som viktig. Vi skal se at dette også var et aspekt i tjenestesakene, dog med en kjønnsmessig slagside: Å være sømmelig var viktigere for kvinnelige enn mannlige tjenere.

Tjenesteplikt

Allerede i Magnus Lagabøtes Landslov finnes det tilløp til å begrense innbyggernes mobilitet, men noen tjenesteplikt mener jeg ikke vi kan snakke om før i Norske Lov av 1604 da disse mobilitetsbegrensningene i større grad utviklet til en tjenesteplikt.²⁴ I Christian V. Norske Lov av 1687 går tjenestetvangen lenger. Her settes det likhetstegn mellom tjenestefolk uten tjeneste

¹⁷ NL 6-3-2.

¹⁸ NL 6-5-5.

¹⁹ NL 1-4-3 og 1-4-30. Se også Barth, s. 40.: Sportelloven § 96, ”der henregner Tjenestefolk til Husbondens Familie.”

²⁰ NL 6-5-10. Samme rett har husbondens bønder.

²¹ NL 3-21-1 og 3-21-2, med mindre det er husbonden selv som har bedt sitt tyende om å utføre forseelsen.

²² Fr. Aug. Wessel-Berg, *Kongelige Recripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i tidsrummet 1660-1813*, Christiania 1841: Tukthusforordningen, kap. 3, § 7. Se også NL 6-13-3.

²³ Tukthusforordningen, kap. 3, § 7.

²⁴ Magnus Lagabøtes Landslov, bokk VIII, kap. 23, § 1.

og løsgjengere.²⁵ Fra 1741 straffes løsgjengere i Akershus stift med tukthus.²⁶ Det å straffe løsgjengeri ble sett på som viktig.²⁷ Særlig er det viktig at ”Piger og andre ugifte Qvindfolk” ikke var tjenesteløse i kjøpstedene.²⁸ Her er det en endring i forhold til Norske Lov av 1604, der tjenesteplikten synes å være begrenset til å gjelde *menn*.²⁹ For kjøpstedene i Christiania stift gjentas tjenesteplikten igjen i reskript av 26.januar 1776.³⁰ Hvorfor mente lovgiverne det var nødvendig å *tvinge* folk inn i tjeneste? I følge tukthusforordningen fra 1741 skulle fast tjeneste hindre ”den skadelige Misbrug, som har taget Overhaand blandt Tjenestefolk, at de helst vil tjene nogle Dage ugentlig for stor Løn, og fortære det Fortjente i Ørkesløshed i den øvrige Tid, (...)”.³¹ Potensielle tjenere ønsket å bestemme over tiden sin selv ved å arbeide som daglønnere framfor å ta tjeneste. Börje Harnesk har funnet at de eiendomsløse i Ångermannland i Sverige fortrakk å forsørge seg gjennom tilfeldig arbeid framfor å være ufrie tjenere.³² Her ble satt et likhetstegn mellom ufrihet og tjeneste. For Christianias del skal vi se at oppsyn med tjenerens tidsbruk var viktig for arbeidsgiverne.

Myndighetenes ønske om kontroll over den potensielle tjenestebefolkningen kommer også til uttrykk gjennom krav om ”Bevis”, pass og attester fra fogd, husbond og sogneprest.³³ Under trussel om bot på to riksdaler til politikassen, skulle alle arbeidsgivere i Akershus stifts kjøpsteder utstyre sine tjenestefolk med ”Skudsmaal, som de have fortient (...)”.³⁴ En forordningen for tjenerhold på landet påbød tjenestefolk å ta arbeid i hjemsognet, unntatt når tjeneste ikke var tilgjengelig der.³⁵ Lovgiverne søkte på denne måten å begrense innbyggernes mobilitet. En befolkning i bevegelse var vanskelig å kontrollere, og omreisende mennesker kunne lett bli en byrde for fattigkassen.

Allerede i Magnus Lagabøters Landslov klages det over mangel på arbeidskraft.³⁶ Å legitimere begrensninger av undersåttens mobilitet med underskudd på arbeidskraft, går igjen i

²⁵ Straffen for løsgjengeri i følge NL er ”at gaa saa mange Maaneder i Jern at arbejde, som de have entholt sig fra at tjene.” NL 3-21-16. I Norske Lov av 1604 er straffen påtvungen tjeneste eller ” straffe der offuer som ved bør.” – Norske Lov av 1604, bolk VII, kap.XXIII, <http://www.hf.uio.no/PNH/chr4web/chr4home.html>.

²⁶ Tukthusforordningen, kap. 1, art. 2., kap.3, § 3. Se også forordning av 23.mars 1770, § 6 og forordning av 25.mars 1791, § 3.

²⁷ Tukthusforordningen, kap. 1, art. 2.

²⁸ Tukthusforordningen, kap.3, § 2.

²⁹ Norske Lov av 1604, bolk VII, kap. XXIII.

³⁰ Plakat av 3.des. 1755, § 17 og § 18

³¹ Tukthusforordningen, kap. 3, § 3.

³² Harnesk 1990, s. 128-30.

³³ NL 3-21-8, 3-21-10, 3-21-16, 3-21-17. Se også reskript av 26.jan. 1776, § 11.

³⁴ Plakat av 3.des 1755, § 11.

³⁵ Forordning av 9.august 1754, § 6.

³⁶ Magnus Lagabøters Landslov, bolk VIII, kap. 23, § 1.

senere påbud om tjenesteplikt.³⁷ Tjenerinstitusjonen sikret arbeidstakere tilgang på stabilt arbeid og husholdene en stabil tilgang på arbeidskraft. Men var det virkelig mangel på arbeidskraft, eller var dette bare en maskering av lovgivernes ønske om å passivisere og kontrollere befolkningen? Et ønske om å ”tømme” mistilpassede undersåtter kommer også spesifikt til uttrykk i lovgivningen.³⁸ Det er imidlertid ikke noe nødvendig motsetningsforhold mellom sysselsetting og orden. Å tvinge hele befolkningen inn i stabile arbeidsforhold hindret tigging og løsgjengeri, og kunne demme opp for uro og uorden. I tillegg bidro det til å sikre tilgangen på arbeidskraft på landet og i byen, og virker således stabiliserende på produksjonen. At daglønnere i så liten grad var ønsket av myndighetene, viser likevel at produksjonsaspektet alene ikke kan forklare tjenesteplikten. Både i jordbruk og bynæringer var det behov for sesongarbeidere. Det er likevel mulig at bøndene ut fra andre hensyn så seg tjent med tjenere på lengre kontrakter enn en usikker tilgang på dagleiere. I en beskrivelse fra et sogn i Norrland i Sverige i 1769 ble det hevdet at allmuen stolte på tjenestefolk i større grad enn på daglønnere.³⁹ Uansett om det var mangel på arbeidskraft eller ikke, kunne tjenestefolk bruke slike forestillinger som pressmiddel i arbeidsforhandlinger. Börje Harnesk har vist at norrlandske tjenere ved å si opp i *en masse* presset arbeidsgiverne til å gi dem gode arbeidsbetingelser.⁴⁰ Gjennom slike hyppige tjenestebytter kan også tjenestefolk ha skapt et inntrykk av at det var mangel på arbeidskraft.⁴¹

Tjenestelovgivningen i Norge etter 1800

Til tross for visse endringer i lovverket på 1800-tallet, som opphevelsen av tjenesteplikten i 1854 og refselsretten i 1891, kom det ingen ny tjenestelov før i 1948.⁴² 1948-loven ble begrenset til *hushjelper*, og gjaldt ikke, som de gamle lovene, tjenere generelt. Dette var et uttrykk for overgangen fra landarbeid til kvinnelig husarbeid som hadde skjedd innen tjeneryrket i løpet av 1800-tallet, nå endelig uttrykt i lovverket.⁴³

I forbindelse med den nye hushjelploven ble det foretatt en intervjuundersøkelse blant husmødre og hushjelper. Disse ønsket i liten grad å trekke loven inn i arbeidsforholdet, men de

³⁷ Forordning av 9.aug. 1754.

³⁸ Tukthusforordningen, s.787.

³⁹ Harnesk, 1990, s. 188. Dette kan også underbygges ved at det i områder i Sverige der andelen eiendomsløse som kunne leies inn som daglønnere, var stor, fortsatte bøndene i stor grad å ansette tjenestefolk; s. 204-205.

⁴⁰ Harnesk 1990, s. 165-66.

⁴¹ Harnesk 1990, s. 189.

⁴² Barth 1876: „Lov av 28.august 1854, vedkommende den i Landdiistrikterne bestaaende Forpligtelse til at tage fast aalig Tjeneste“; Vilhelm Aubert m.fl., *En lov i søkelyset: Sosialpsykologisk undersøkelse av den norske hushjelplov*, Oslo 1952, s. 28, 41, 43-4, 29-30. Forlenget i 1951 til utgangen av 1953

⁴³ Sogner 1997a, s. 2-3.

mente likevel at det var en fordel at en slik lov eksisterte.⁴⁴ ”De fleste foretrekker vel den oppfatningen at de selv kan ordne opp i sine egne forhold ved privat avtale,” mente forfatterne, og hevdet videre at dette er en oppfatning som lenge hadde vært framtrædende innen hushjelpfaget.⁴⁵ Dette var en rest fra det sene 1800-talls og tidlige 1900-talls kontraktuelle syn på hushjelp-husmor-forholdet, som innebar at ”det offentlige ikke har noe med hvordan husarbeidet blir ordnet.”⁴⁶ Dette står i kontrast til 1700-tallet, da myndighetene utstedte en mengde forordninger og reskripter om tjenerhold. I 1950-tallets Norge ble det heller ikke opprettet noe apparat for å håndheve hushjelploven.⁴⁷ Igjen til forskjell fra 1700-tallet: Fra 1776 hadde Christianias politimester påtalemyndighet i tjenestesaker, og den høye andelen arbeidstvister politikammerretten behandlet, gjorde denne instansen nærmest til en tjenestedomstol.⁴⁸

Politirett og politikammerrett

Tjenesteplikten ble, som vi har sett, strammet inn utover 1700-tallet. I tillegg ble det opprettet nye institusjoner og embeter som skulle sørge for at tjenestelovgivningen ble overholdt, bl.a. politirett, politikammerrett og politimesterembete. I følge politianordningen hadde politimesteren rett til å bøtelegge motvillige, skjødesløse og utro svenner, drenger og tjenere for overgrep de begikk mot sine overordnede, men kun i de tilfeller der forseelsen var av ”ringe Betydning”.⁴⁹ Var lovbruddet mer alvorlig, gikk saken til retten. Dette blir av politihistoriker Paul Holmsen tolket dithen at politimesteren skulle passe på at ”at haandverksvende og drenge samt tjenestetyende opfyldte sine pligter mod mester og husbond”.⁵⁰ Det er verdt å legge merke til at lovgivningen her var den samme for svenner og læredrenger som for tjenestetyende. I 1776 ble politimesterens plikter utvidet. Han skulle nå også sørge for at loven som regulerte tjenerhold i Christiania ble fulgt opp, sørge for at rømte eller uteblitte tjenestefolk ble pågrepet og tiltalt, og løsgjengere arrestert.⁵¹

Tjenestesaker kunne komme opp for fire rettsinstanser: politiretten, politikammerretten, byretten og tukthusretten. De to siste rettsinstansene er utelatt fra min undersøkelse. Grove

⁴⁴ Aubert m.fl., 1952, s. 136 og 138.

⁴⁵ Aubert m.fl., 1952, s. 136.

⁴⁶ Aubert m.fl. 1952, s. 136

⁴⁷ Aubert m.fl. 1952, s. 181-183.

⁴⁸ Plakat av 3.des. 1755, § 22. Se kap. 3.

⁴⁹ Politianordningen for Christiania stift, 12.feb. 1745, post III, § 6, i Schou, 1795.

⁵⁰ Paul Holmsen, *Kristiania politis historie 1624-1884*, Kristiania 1884, s. 23.

⁵¹ Plakat av 3.des 1755, § 22.

voldsforbrytelser, sedelighetssaker, tyveri og ran ble behandlet i byretten.⁵² Tukthusretten behandlet løsgjengerisaker, men her kunne det også tas opp saker med ulydige tjenestefolk.⁵³ Både løsgjengere og tjenere anklaget for økonomisk utroskap møter vi imidlertid også i politiets forhørsprotokoller.

Politiretten besto av stiftamtmanden, kommandanten på Akershus, magistratpresidenten og en representant for borgerskapet,⁵⁴ og tok for seg saker som angikk næringsrett og orden, blant annet arbeidstvister mellom tjener og arbeidsgiver. Politikammerretten var en rettsinstans som lå under politiretten. Det er kilder fra denne rettsinstansen jeg primært behandler i min oppgave. Som nevnt i innledningen, hadde politimesteren gjennom denne rettsinstansen domsmyndighet i saker der boten var to riksdaler eller mindre. Jeg har imidlertid sett flere saker der boten overstiger denne rammen; så dette ble ikke strengt håndhevet.

Begrepe politikkammerrett og politimester brukes i oppgaven om hverandre: Når jeg refererer til politimesterens synspunkter, er dette hentet fra kjennelsene. Termen ”politi” viser til selve etaten, og ikke til politimesterens domsvirksomhet gjennom politikkammerretten. I det følgende kapittelet skal vi ta for oss sakene som ble klaget inn for politiet i årene 1776-81 og 1790-95, med særlig vekt på tjenestesaker.

⁵² Jmf. forhørsprotokoll IV, forhør 30.11.1790, folie 25b og 26a, der den tiltalte tjenestepiken Olia Andersdatter er tiltalt av for å ha forladt tjenesten samt å ha stjålet et snøreliv. P.g.a. det stjalne snørelivet henvises saken til en annen rettsinstans.

⁵³ Holmsen 1884, s. 5.

⁵⁴ Fartein Valen-Sendstad, *For lov og rett i 200 år. Oslo Politis historie*, Oslo 1953, s. 79; politianordningen, post I, § 2.

3. Kildene: Oversikt over saker i politikammerretten med vekt på tjenestesaker

Politiet i Christiania tok 22. august 1793 opp forhør i en sak anlagt av tjenestejenta Anneken Hansdatter. Anneken påstod hun var blitt jaget fra tjenesten av sin arbeidsgiver Niels Aasen. Å bortvise noen fra tjenesten uten skjellig grunn eller utenom visse lovfestede tidspunkt, var ulovlig.¹ Politiet holdt ytterligere et forhør før politikammerretten avsa kjennelse i saken,² som er et relativt typisk eksempel på den type tjenestesaker politi, politikammerrett og politirett behandlet.

Mens jeg i det foregående kapittelet gikk inn på hvordan tjenesteinstitusjonen ble regulert gjennom lovverket, og hvilke institusjoner som skulle påse at disse lovene ble fulgt, vil jeg i dette og de neste kapitlene se nærmere på *hvilke og hvor mange tjenestesaker politiet faktisk behandlet*. Hovedvekten vil ligge på politiets forhør og politikammerrettens kjennelser, men saker som behandles i politiretten, følges videre i denne rettsinstansen. Saken mellom Anneken og Niels er illustrerende for flere av de temaene som blir behandlet i dette kapittelet: Hvem som saksøkte hvem; arbeidsgiver, tjener eller påtalemakt, hva sakene handlet om og hvordan konfliktene ble løst; i retten eller av partene selv. I den ovennevnte saken var saksøker kvinne og tjener, saken gjaldt ulovlig oppsigelse og endte med kjennelse i politikammerretten.

I det følgende legges tallmateriale fra politiforhørene og politikammerrettens kjennelser fram. I de etterfølgende kapitlene vil jeg gå nærmere inn på dette materialet, i dette kapittelet skisseres tendenser og hovedtrekk. Først tar jeg for meg *alle sakene* politiet behandlet i periodene 1776-1781 og 1790-1795. En slik generell gjennomgang av alle sakene i forhørsprotokollene gir indikasjoner på hyppigheten av rettssaker mellom tjenestefolk og deres arbeidsgivere sammenlignet med andre typer konflikter Christiania-politiet behandlet. Om tjenestesaker var sjeldne eller vanlige, sier noe om de er viktige eller uviktige, både om politiet faktisk behandlet slike saker og i hvilken grad tjener og arbeidsgiver rettsliggjorde konflikter seg imellom. Deretter vil jeg gå inn på tjenestesakene mer spesielt. Tesen her er at tjenestefolk faktisk gikk til sak mot sine arbeidsgivere. Anneken Hansdatter skulle dermed ikke være noe enkelttilfelle, men hvor mange som henne finner jeg i kildematerialet? Tesen står delvis i motsetning til patriarkal ideologi slik den ble behandlet i innledningen. Denne foreskrev underdanige og lydige tjenere. Å gå til sak mot sin arbeidsgiver skulle dermed bryte med stereotypien om den underkuede, lydige tjener. Tjenestefolk hadde visse lovfestede

¹ Plakat av 3. des 1755, § 3 og § 9.

² Forhørsprotokoll IV, forhør 22.8.1793, folie 246a og b; forhør 28.8, folie 247a og b; kjennelse: 6.9, folie 248b.

rettigheter, men benyttet de seg av disse? Dette er et spørsmål om forholdet mellom lov og virkelighet. Hvis lovverket ikke ble fulgt, spilte det liten rolle hva slags rettigheter det gav individet. Börje Harnesk har pekt på den utenomrettslige makten tjenestefolk i 1700- og 1800-tallets Norrland hadde. Et arbeidsmarked som gikk i tjenernes favør, gav tjenestefolk anledning til å presse arbeidsgiverne til å gi dem ulike typer fordeler. Myndighetene forsøkte å styrke arbeidsgivernes forhandlingsposisjon gjennom tjenesteplikt og andre repressive tiltak, men lyktes i følge Harnesk i liten grad.³ Jeg vil se på tjenerens gjennomslagskraft innenfor rettsapparatet. Dette er også et spørsmål om kjønn og posisjon: Annekken var kvinne og hun var tjener, og dermed i en rettighetsmessig underordnet situasjon i forhold til husbonden, som både var mann og arbeidsgiver. Spørsmålet blir derfor ikke bare i hvor stor grad tjenestefolk gikk til sak mot sine arbeidsgivere, men hvordan den kjønnsmessige fordelingen mellom disse tjenestefolkene og deres arbeidsgivere var. Jeg går også inn på sakenes utfall: Ble det avsagt kjennelse i politikammerretten, ble saken sendt videre til andre rettsinstanser, ble den avvist eller ble partene enige?

Politiforhørene: ulike sakstyper og deres hyppighet

I kapittel to var jeg inne på at husmødre og hushjelper i 1950-tallets Norge i stor grad ønsket å løse konflikter seg i mellom utenfor rettsapparatet. Denne uviljen mot å blande den offentlige rettspleie inn i forhold mange mente var private, ble reflektert i politikernes manglende vilje til å lovregulere dette forholdet. Kapittel to viste også at 1700-tallets lovgivere hadde et helt annet syn på muligheten til å regulere slike arbeidsforhold. I motsetning til senere lovgivere, gav de detaljerte forordninger for tjenerhold og tjenesteplikt. Delte 1700-tallets arbeidsgivere og arbeidstakere myndighetens syn på arbeidsforholdet som noe som kunne og skulle reguleres og der konflikter kunne løses i retten? Mitt kildemateriale tyder på dette.

Som tabell I nedenfor viser, holdt politiet forhør i 696 forskjellige saker i periodene 1776-1781 og 1790-1795.⁴ 154 av disse var arbeidskonflikter mellom tjenestefolk, håndverksdrenger eller svenner og deres arbeidsgivere. Det vil si at mer en hver femte sak var en rettsliggjort arbeidskonflikt mellom en arbeidstaker i form av tjener, håndverksdreng eller svenn og dennes arbeidsgiver. Selv om politiet hadde påtalemyndighet, var arbeidstaker eller arbeidsgiver saksøker i alle disse sakene. Det er dermed partene i arbeidsforholdet som selv tok initiativ til rettssakene. Av disse 154 var 111 arbeidstvister mellom tjener og arbeidsgiver og utgjorde dermed hoveddelen av konfliktene mellom arbeidstaker og arbeidsgiver.

⁴ Det er imidlertid langt flere enn 696 forhør. Jeg har talt antall saker, ikke forhør. Antall forhør i en sak varierer. Det å følge antall forhør i steder for saker ville vært langt mer tidkrevende og komplisert, da det sjelden står hva saken handler om ved begynnelsen av hvert forhør. Jeg har tatt med alle sakene i forhørsprotokollene, untatt én. Dette var ingen rettssak, men en opplesning av en ny forordning for vognmannslauget, se forhørsprotokoll IV, 3.10.1793, folie 251b.

Tabellens kategorier er delvis konstruert av meg, delvis basert på rettens egen typologi. Først og fremst konstruerte jeg kategorier ut fra hvilke saker som hadde så mye til felles at de kunne klassifiseres som samme type. Hensynet til hva som var hensiktsmessig for min oppgave spilte allikevel inn og gjorde enkelte kategorier mer finmasket enn andre. Arbeidskonflikter er derfor delt i hele fire kategorier: Tjenestesaker, andre typer arbeidskonflikter, arbeidskonflikter med læredrenger og arbeidskonflikter med svenner.⁵

⁵ Se vedlegg 2 mer informasjon om klassifiseringen.

Tabell 1: Alle saker i forhørsprotokollene fordelt på periode og sakskategori.⁶ Absolutte tall og prosent.

Sakskategori/Periode	1776-81	Prosent	1790-95	Prosent	Sum	Prosent av sum
Handelssaker	103	31	101	28	204	29
Tjenestesaker	55	17	56	15	111	16
Løsgjengeri og betleri	33	10	48	13	81	12
Brudd på skjenke- og helligdagsforskrifter	51	15	25	7	76	11
Slagsmål, vold og oppløp	17	5	29	8	46	7
Arbeidskonflikter med læredrenger	7	2	23	6	30	4
Tyveri og økonomisk utroskap	12	3	12	3	24	3
Seksualmoral	15	5	8	2	23	3
Brudd på forskrifter om lys, brann osv.	8	2	7	2	15	2
Arbeidskonflikter med svenner	2	1	11	3	13	2
Andre arbeidskonflikter	4	1	7	2	11	2
Diverse saker	23	7	31	9	54	8
Uklare saker	1	0	7	2	8	1
Sum	331	100	365	100	696	100

Kilde: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, II og IV, SAO.

Den største kategorien saker politiet behandlet, var konflikter mellom byens næringsdrivende, det jeg har kalt handelssaker. Dette er hovedsaklig brudd på borger- og laugsprivilegier. Som det framgår av tabell 1, var antallet tjenestesaker bare halvparten så stort. Tjenestesakene var allikevel nest største kategori og utgjorde 16% av saksmengden. Deretter følger løsgjenger- og betlerisaker med nesten 12% av sakene. Denne sakskategorien økte i perioden 1776-81 til perioden 1790-95. Antall handelssaker og tjenestesaker var imidlertid svært stabilt, endringene i begge kategorier var minimale. Arbeidskonflikter med læredrenger og svenner økte på den annen side betraktelig. Mens det kun var sju saker med læredrenger og to med svenner i perioden 1776-81, steg tallet til henholdsvis 23 og 11 i årene 1790-95. Samlet

⁶ Se vedlegg 2 for gjennomgang av de ulike sakskategoriene.

utgjorde likevel ikke de to sakstypene mer enn 6% av sakene. Litt over 4% var arbeidskonflikter mellom læredrenger og deres mestre. Politiet behandlet dermed nesten fire ganger så mange saker mellom tjenere og deres arbeidsgivere som mellom læredrenger og mestre. Årsaken kan være at man i laugsorganiserte håndverk kunne behandle slike konflikter internt i lauset. Dette er imidlertid ingen fullgod forklaring. I de 30 sakene mellom læredrenger og mestre som dukker opp i forhørsprotokollene, finnes både laugsorganiserte og ikke-laugsorganiserte fag. Læredrenger og mestre fra laugsorganiserte fag synes å trekke sine konflikter like ofte for retten som læredrenger og mestre fra håndverk der det ikke var laug.

Selv om det totale antall tjenestesaker var stabilt i årene 1776-81 sammenlignet med perioden 1790-95, varierte andelen fra år til år.⁷ I 1790 utgjorde tjenestesakene over 20 % av den totale mengden saker, mens det tilsvarende tallet for 1779, 1793 og 1795 var under 10 %. I de øvrige årene lå tallet på saker et sted mellom disse ytterpunktene. Selv om antall tjenestesaker varierte, var det allikevel ingen år uten slike saker. Ser vi på de sesongmessige variasjonene i klager, finner vi at antall klager gikk ned rundt faredagene. Om sommeren og i februar var det flest klager.⁸ Konfliktene mellom tjener og arbeidsgiver hadde da hatt tid til å bygge seg opp, om sommeren var det også lettere å forlate tjenesten. Hadde tjeneren intet sted hun kunne overnatte, kunne hun sove ute.

Flere historikere mener at den registrerte kriminalitet i tidlig-moderne samfunn var svært lav sammenlignet med den virkelige mengden lovbrudd.⁹ Politiforhørene gir heller ingen indikasjoner på det reelle antallet lovbrudd innen de ulike sakskategoriene, men gir kun innblikk i de lovbrudd og konflikter som er registrert i forhørsprotokollene. Sannsynligvis ble de færreste konflikter mellom tjener og arbeidsgiver klaget inn for rettssystemet. De konfliktene som faktisk ble rettssaker, var antakeligvis de som hadde de mest vidtrekkende konsekvensene for de involverte, og var dermed av de mer alvorlige sammenstøtene i husholdet. Likevel er en slik gjennomgang av forhørsprotokollene nyttig. For det første sier det noe om hvordan tjenestefolk og deres arbeidsgivere vurderte konflikter seg i mellom. Uansett hvilke grunner det enkelte individ hadde for å gå til sak, må det relativt høye antallet tjenestesaker bety at både tjener og arbeidstaker mente det tjente deres sak å saksøke den andre parten i arbeidsforholdet. De må ha vurdert det slik at de på en eller annen måte hadde noe å vinne på å klage til politiet. For det andre gir en slik gjennomgang innblikk i hvilke saker politiet arbeidet med. 111 av 696 saker var tjenestesaker. Mye av den tiden politiet brukte på forhør brukte de dermed på arbeidskonflikter mellom tjener og arbeidsgiver. Selv om politiet ikke initierte sakene, tok de tjenestesaker alvorlig. En grundigere gjennomgang av

⁷ Se tabell V.1, vedlegg 3, for oversikt.

⁸ Se diagram V.1, vedlegg 2.

⁹ Jørn Sandnes, *Kniven, ølet og æren*, Oslo 1990, s. 33, se også s. 21.

sakene tyder heller ikke på at de behandlet tjenestesaker annerledes enn andre typer saker. De innhentet vitnemål og forhørte partene i tjenestesaker som i andre saker.¹⁰

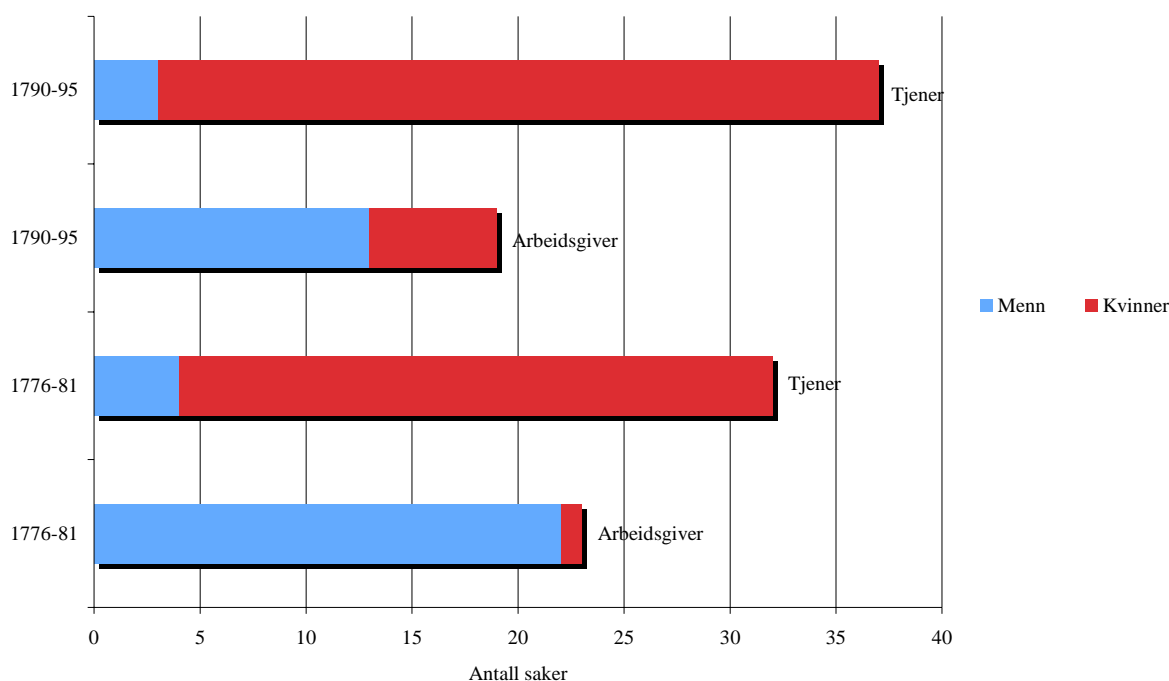
Tjenestesakene: Saksøkers og saksøktes kjønn og posisjon i arbeidsforholdet

I konflikten mellom Annekken Hansdatter og Niels Aasen var det tjeneren Annekken som anmeldte arbeidsgiver Niels. Hvordan forholdt det seg i de resterende 110 tjenestesakene i årene 1776-81 og 1790-95? Politiet brukte ikke påtalemakten sin i denne typen saker. Det var dermed tjenerne og arbeidsgiverne som saksøkte hverandre, men hvilken av gruppene var mest aktiv på dette området og hvordan fordelte saksøkerne seg kjønnsmessig?

I innledningen til dette kapittelet framsatte jeg en tese om at tjenestefolk gikk til sak mot sine arbeidsgivere. Arbeidsrettssakene støtter en slik tese: Tjenestefolk opptrådte som saksøkere i 62% av tjenestesakene, mens arbeidsgivere stod bak de resterende 38%.¹¹

Andelen tjenestefolk som saksøkte sine arbeidsgivere økte til og med i perioden 1790-95 i forhold til årene 1776-81, til tross for at antallet tjenestesaker tilnærningsvis var det samme i disse to periodene

Diagram 1: Tjenestesaker. Saksøkerere fordelt på tjener/arbeidsgiver, periode og kjønn

Kilde: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, II og IV, SAO.

¹⁰ Sakstypen "slagsmål, vold og oppløp" er delvis unntatt her. Særlig i oppløpssaker strekker forhørene seg over flere sider enn i andre typer saker.

¹¹ Se tabell V.2, vedlegg 3.

Tjenerne gikk selv til sak, men unntak av i to saker i hver av periodene da andre opptrådte på tjenerens vegne.¹² Tre representerte kvinnelige tjenere, én saksøkte på vegne av en mannlig tjener. I tillegg gikk en mor og hennes sønn i 1778 sammen til sak mot sønnens arbeidsgiver.¹³ I rollen som saksøkt opptrådte tjeneren alltid alene. Verken tjenerens foreldre eller andre ble saksøkt av tjenerens arbeidsgiver. Tjenere representerte dermed seg selv som rettsobjekter i den absolutte majoritet av tjenestesaker. Dette kan ha sammenheng med at tjenestefolk var en mobil gruppe, noe som innebar at mange av dem kom utenbys fra og dermed ikke hadde noen til å representere seg i retten. Jeg har imidlertid funnet saker der tjeneren hadde nære slektninger i byen, men likevel representerte seg selv i retten. Tjenestefolks mobilitet innbar også hyppig bytte av tjeneste innenfor et relativt begrenset område. Dette kan ha ført til at tjenestefolk opparbeidet seg erfaring med forhandlingssituasjoner og ga tjeneren trening i å opptre på egen hånd, noe som igjen bidro til å gjøre en opptreden i retten mindre skremmende. Jeg har ikke funnet eksempler på at politi, politikammerrett eller politirett kom med innvendinger mot denne praksisen, så det var tydeligvis akseptert også av myndighetene.

Etter loven skulle imidlertid ugifte menn under 18 år og ugifte kvinner, representeres av verger i retten.¹⁴ Siden de aller fleste tjenestefolk var unge, ugifte kvinner, var en stor del av disse lovmessig sett ikke fullverdige rettssubjekter. Tjenesteyrket gjorde likevel at tjenestefolk kom i en særstilling sammenlignet med andre grupper som stod under vergemål. Jeg har vært inne på den selvstendighet tjenestefolk opparbeidet seg gjennom arbeidet som tjener. Rettslig sett disponerte de over egen arbeidskraft, og de skulle representere seg selv i forbindelse med inngåelse av arbeidskontrakter. De bodde heller ikke sammen med foreldrene, som vanligvis hadde rollen som verge for sine barn. I stedet skulle husbond opptre *in loco parentis* for de tjenere som bodde og arbeidet i hans hus, men han kunne ikke være verge for motparten i en sak der han selv var part. Tjenerne representerte derfor seg selv i retten; de saksøkte, ble saksøkt og stod ansvarlig for å betale eventuelle bøter som andre fullverdige rettsindivider. Hilde Sandvik har pekt på noe av den samme pragmatiske holdningen, om enn i noe mindre grad, når det gjelder kvinners deltakelse i Christianias næringsliv. Gifte og ugifte kvinner inngikk kontrakter om gjeld, kreditt og handel selv om de juridisk sett hadde begrensede rettigheter på disse områdene. Slik kunne de delta i byens økonomiske liv uten å være avhengig av far, ektemann eller verge i enhver sammenheng.¹⁵

¹² Forhørsprotokoll I, forhør I, 1.11.1779, cs. 637-38; forhørsprotokoll II, forhør 26.5.1780 –s. 26; forhørsprotokoll IV, forhør 6.9.1790 –folie 15A og b; forhørsprotokoll IV, forhør 6.5.1793, folie 226b og 227a.

¹³ Forhørsprotokoll I, forhør 9.2.1778, s. 217-19.

¹⁴ NL 3-19-38. I formuesaker fikk menn først full råderett over sitt gods når de er 25 år.

¹⁵ Hilde Sandvik, „Umyndige“ kvinner i handel og håndverk. Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet, Oslo 1992.

Full rettslig handleevne hadde kun den voksne mannen, men kvinners handlingsrom var allikevel i praksis større enn hva loven formelt sett tillot. Mine tall viser at kvinnelige tjenere i enda større grad enn andre kvinner, enker unntatt, hadde mulighet til å opptre som rettslige subjekter. Dette var ikke nødvendigvis udelt positivt. Unge kvinner i tjeneste ble på denne måten i større grad enn hjemmeboende og gifte kvinner stående alene mot mer erfarne og ressurssterke arbeidsgivere hvis det oppsto konflikter.

Diagram 1 viser at den gruppen som hyppigst opptrådte som saksøker i tjenestesaker, var tjenestejenter. Tjenestejenter gikk oftere til sak enn både mannlige tjenere og arbeidsgivere. 62 av 111 saksøkere var kvinnelige tjenere, kun 7 var mannlige tjenere, mens arbeidsgivere stod bak 42 av sakene. Kvinnelige tjenere opptrådte dermed som saksøker i 56 % av tjenestesakene i årene 1776-81 og 1790-95. Økningen vi så i antall tjenestefolk som gikk til sak i 1790-95 sammenlignet med årene 1776-81, stod tjenestejenter bak. Mens 28 tjenestejenter gikk til sak mot sine arbeidsgivere i perioden 1776-91, hadde antallet økt til 34 et tiår senere. Annekken Hansdatter er dermed en relativt typisk saksøker i tjenestesaker: Hun var tjener, kvinne og gikk til sak i perioden 1790-95. Tallet på mannlige tjenere som gikk til sak var til sammenligning veldig lite: Fire i 1776-81 og tre i 1790-95. Det betyr at færre enn én mannlig tjener gikk til sak i året. De tre mannlige tjenerne som saksøkte sine arbeidsgivere i perioden 1790-95, gjorde i tillegg alle dette i 1794. For perioden 1776-81 sprer de mannlige tjenerne som initierte søksmål seg jevnere utover.

De kvinnelige tjenernes store andel blant saksøkerne, gjenspeiles i den kjønnsmessige sammensetningen av tjenere på denne tiden. I følge folketellingen av 1801 var 82% av tjenestefolkene i Christiania kvinner.¹⁶ Av de 69 sakene tjenestefolk initierte, stod tjenestejenter bak 62, det vil si nesten 90%. Var tjeneren kvinne, la dermed ikke hennes kjønn begrensinger på muligheten til å gå til sak mot arbeidsgiveren. Blant tjenere som ble *saksøkt* av sine arbeidsgivere, var imidlertid ikke kjønnsfordelingen like skjev. 31 av de saksøkte tjenerne var kvinner, elleve var menn. Mannlige tjenere saksøkte dermed sjeldnere enn de ble saksøkt, mens tilfellet var omvendt for tjenestejentene. Til sammen var 18 mannlige og 93 kvinnelige tjenere part i de tjenestesakene politiet behandlet i årene 1776-81 og 1790-95.¹⁷

I arbeidskonflikter mellom læredrenger og deres mestre, stod arbeidsgiver bak en liten majoritet av anmeldelsene: Mens læredrenger gikk til sak i 14 saker, var mestere saksøker ved 16 tilfeller. De fåtallige sakene gjør at jeg ikke ønsker å trekke noen entydige konklusjoner, men tendensen er at situasjonen for læredrenger og mannlige tjenere var ganske lik. Mens kvinnelige tjenere oftere var den aktive enn den passive part i tjenestesaker, opptrådte

¹⁶ Tallene er 1088 kvinnelige og 232 mannlige tjenere. Mordt 1993, tabell 2, s. 11.

¹⁷ De fire sakene der andre opptrådte på tjenerens vegne, er her talt med basert tjenerens kjønn. Se tabell V.3, vedlegg 3 for tall på de saksøktes kjønnsfordeling.

læredrenger og mannlige tjenere hyppigere i rollen som saksøkt enn som saksøker. Tallet på saker der læredrenger og mannlige tjenere var involvert, var i tillegg betraktelig lavere enn antall saker med tjenestejenter.

Arbeidsgivernes kjønnsfordeling er omvendt den vi fant for tjenestefolk: Det var flest *mannlige* arbeidsgivere både blant saksøkerne og de saksøkte. Diagram 1 illustrerer fordelingen mellom mannlige og kvinnelige arbeidsgivere som saksøkte sine tjenere. Bare sju av disse var kvinner, og kun én i perioden 1776-81.¹⁸ Dette utgjorde 17% av arbeidsgiverne som gikk til sak. Minst to var enker og i hvert fall en var ugift. Mens tjenestefolk gikk til sak og representerte seg selv i retten uavhengig av om de var menn eller kvinner, påvirket arbeidsgiverens kjønn og sivilstand om matmor eller husbond opptrådte som part. Blant de *saksøkte arbeidsgiverne* var kjønnsfordelingen noe jevnere: 14 saksøkte arbeidsgiverne var kvinner, 46 var menn. I ni saker var både en kvinne og en mann saksøkt. I åtte av disse sakene var de saksøkte gift, men også her var det først og fremst mannen som oppfattes og opptrådte som part. Kona nevnes innledningsvis med navn kun i to av disse sakene, ellers omtales hun bare som "hustru". I den siste av disse sakene var arbeidsgiveren saksøkt sammen med sin husholderske.¹⁹

I tjenestesakene var totalt 121 kvinner saksøkt eller saksøker i årene 1776-81 og 1790-95. 112 av disse kvinnene var eneste saksøker eller saksøkt, i ni saker var både en kvinne og en mann saksøkt, og i en sak var saksøker en mann og en kvinne. I tillegg kommer to saker der menn saksøkte på vegne av tjenestejenter,²⁰ men selv uten disse to var det langt flere kvinnelige enn mannlige saksøkere, 67 kvinner mot 42 menn. I kun 17 saker var begge parter menn, 20 saker hvis vi regner med de to sakene der menn gikk til sak på vegne av tjenestejenter. Kvinner var dermed part i over 80 % av tjenestesakene politiet opptok forhør i.²¹ Sammenlignet med andre typer saker og andre forskeres funn, er disse tallene høye. En grov gjennomgang av forhørsprotokollene i årene 1776-81 og 1790-95 viser at kvinner var part i minst 263 saker.²² 93 av disse sakene var konflikter mellom tjenestefolk og deres arbeidsgivere. Unntar man tjenestesaker, var kvinner dermed part i 24% av sakene, inkluderer man dem øker tallet til nesten 38 %. Dette er minimumstall, men gir likevel en indikasjon på hvor mange og hvilke typer saker kvinner var involvert i. I tillegg til

¹⁸ Jeg kommer nærmere inn på disse i kapittel 6. Se tabell V.7, vedlegg 6, for oversikt over kvinnelige arbeidsgivere.

¹⁹ Forhørsprotokoll IV, forhør 7.2.1791, folie 35a og b.

²⁰ Forhørsprotokoll I, forhør 1.11.1779, s. 637-38; forhørsprotokoll IV, forhør 6.5.1793, folie 226b og 227a. I diagrammene og tabellene er disse partene i disse to sakene regnet som kvinnelige saksøkere.

²¹ De tre sakene der menn saksøker på vegne av kvinner, er her regnet som sak der mann er part.

²² Dette er et minimumstall. I enkelte saker der mange er saksøkt, har jeg ikke hatt anledning til å gå igjennom sakene nøye nok for å se om kvinner var part, med unntak av løsgjengeri- og betlerisaker.

tjenestesaker, var kvinner i hovedsak part i løsgjengerisaker, tyverisaker, saker som gjaldt brudd på seksualmoral samt handelssaker.

Disse tallene samsvarer godt med det andre forskere har funnet om kvinners deltakelse i rettssaker. I en undersøkelse av politirettsdommer fra femten utvalgte år mellom 1759-92, fant Hilde Sandvik at kvinner var tiltalt i 23% av sakene.²³ Dette tallet inkluderer tjenestesaker, og antall saksøkte kvinner ville nok vært lavere hvis denne type saker hadde vært utelatt. Andre undersøkelser gir liknende tall: På bygdingene i Rogaland var kvinner involvert i 8-20% av rettssakene, og i byretten i Christiania i ca 30% .²⁴ Selv om kvinner var involvert i de fleste typer økonomiske konflikter, som tjenestesakene var en del av, var det ingen annen sakskategori de i så stor grad var part i som konflikter mellom tjener og arbeidsgiver. Sammenligner vi med ikke-økonomiske saker og andre rettsinstanser, kan vi finne en stor andel kvinner i saker som angikk brudd på seksuallovgivningen.²⁵ I slike saker var imidlertid kvinnene tiltalt. I tjenestesakene var deres deltakelse i større grad frivillig; mange var saksøkere. Kvinner var dermed oftere involvert i tjenestesaker enn i andre typer økonomiske konflikter.

Tjenestesakene: Årsaker til anmeldelse

Lovbruddene saksøkerne mente de var blitt utsatt for, har jeg delt inn i ti sakstyper. Sakene er klassifisert etter hva saksøker oppgav som årsak til anmeldelse i forhørene, ikke etter hvilket lovbrudd partene eventuelt ble dømt for. Jeg har valgt å gjøre det på denne måten, fordi jeg ønsket å inkludere *alle* tjenestesakene, uavhengig utfall. Inndelingen i sakstyper er først og fremst basert på det som oppgis i første forhør. Jeg har delt sakene i tre hovedgrupper etter hvem som anmelder:

i) Årsaker gitt når saksøker var arbeidstaker: 1. Bortvist fra tjenesten: Ulovlig oppsigelse. 2. Mishandling. 3. Økonomiske forhold: Saker der saksøker hevdet at lønn ikke var blitt utbetalt, og saker der deler av lønna eller saksøkers tøy ble holdt tilbake.

ii) Årsaker gitt når saksøker var arbeidsgiver: 4. Forlatt tjenesten: Sluttet i tjenesten på en lovstridig måte. 5. Tyveri og annen økonomisk utroskap. 6. Ulydighet: Trosset husbonds instruks eller på annen måte oppført seg gjenstridig.

iii) Årsaker gitt uavhengig av saksøkers stilling: 7. Andre kontraktsbrudd/lovbrudd: Saker der tjenestekontrakt har ble inngått, men en av partene trakk seg, opplæringen har vært mangelfull eller skussmål ikke ble gitt. 8. brudd på seksualmoral.

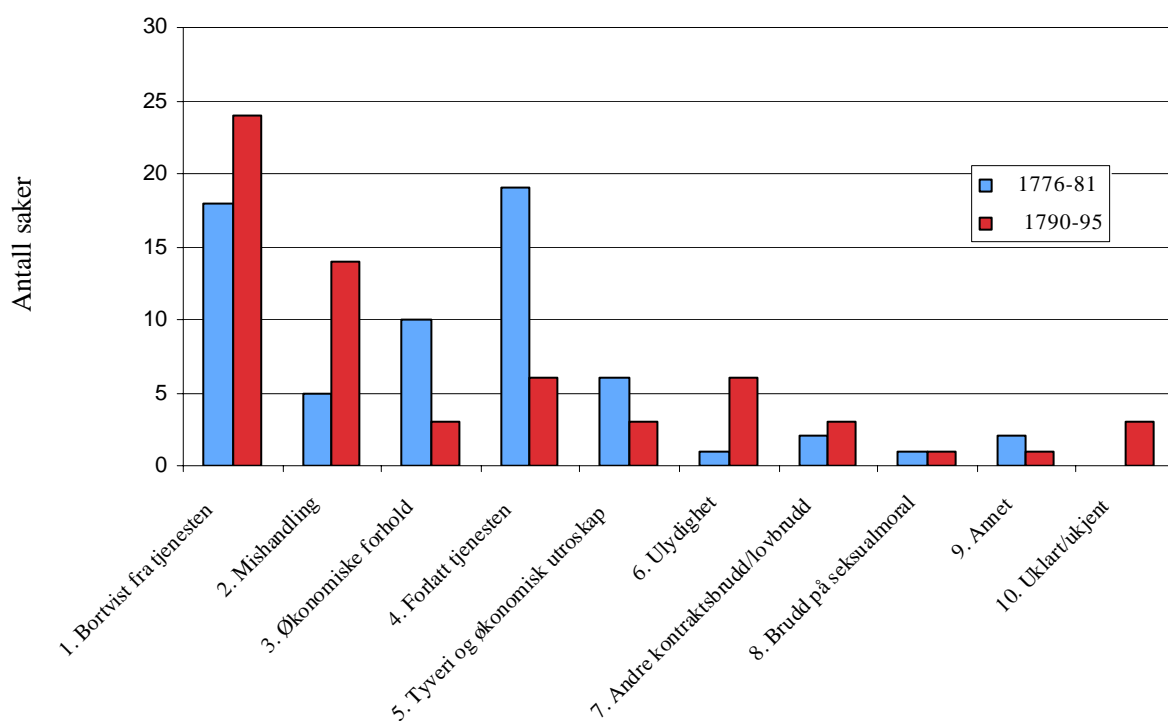
²³ Sandvik 1992, s. 53-57.

²⁴ Hilde Sandvik, "In Her Own right – Women's Arguments in Court", i Hilde Sandvik m.fl (red.) *Pathways to the Past. Essays in Honour of Sølvi Sogner. On her 70th Anniversary 15.March 2002*, Oslo 2002, s.211.

²⁵ Österberg og Soger (red.), s. 182.

I 17 saker oppgis to årsaker til anmeldelse. Dette er såkalte komplekse saker, og disse gjør at summen av saker fordelt etter sakstype overstiger det totale antallet tjenestesaker. I saker der arbeidsgiveren gikk til sak mot sin tidligere tjener og dennes nye arbeidsgiver, er saken kategorisert etter hvilket lovbrudd tjeneren var tiltalt for å ha begått.

Diagram 2. Tjenestesaker: Sakstype fordelt på periode. Absolutte tall

Hvilke lovbrudd hevdet så saksøkerne var blitt begått? Diagram 2 viser fordelingen mellom de forskjellige sakstypene etter periode.²⁶ Den klart største kategorien er ”bortvist fra tjenesten”. I hele 42 saker hevdet saksøker at han eller hun ble tvunget til å forlate tjenesten av arbeidsgiver eller ble oppsagt på en ulovlig måte. Nest størst er sakstypen ”forlatt tjenesten”. I 25 saker mente arbeidsgiver tjeneren hadde sluttet på en lovstridig måte. Begge disse kategoriene dreier seg om brudd på arbeidskontrakten. Slike kontraktsbrudd var også lovbrudd.²⁷ Om arbeidstaker og arbeidsgiver gikk til sak i slike tilfeller fordi de hadde kunnskaper om generell kontraktslovgivning eller fordi de kjente tjenesteloven, er vanskelig å si. Kildene gir lite informasjon om dette. Den tjenesteforordning som gjaldt for Christiania i undersøkelsesperioden, ble gjort gjeldende for byen så sent som i 1776, likevel utgjorde tjenestesakene allerede året etter 10% av sakene politiet behandlet.

²⁶ Tallene bak diagrammet er å finne i tabell V.4, vedlegg 4. For oversikt over komplekse saker fordelt på periode, se tabell V.5.

²⁷ Plakat av 3.des. 1755, § 3.

Den tredje hyppigste årsaken til anmeldelse var mishandling. Deretter kommer mangelfull utbetaling av lønn eller tilbakeholdning av klær, og beskyldninger om tyveri eller annen økonomisk utroskap. Påstander om brudd på seksualmoral forekommer kun som anmeldelsesårsak i to saker.²⁸ Jeg har likevel valgt å beholde denne sakstypen som selvstendig kategori fordi den gir et godt bilde av kildene og hva man finner i dem. Usedelighetssaker skulle behandles på bytinget, ikke i politikammerrett eller politirett. Jeg ble allikevel overrasket over det nærmest totale fraværet av slike saker. Tyverisaker skulle også behandles av bytinget, men i ni saker oppgis tyveri som anmeldelsesårsak. Tar man hensyn til øvrighetens ønske om å kontrollere alle former for umoral, skulle man tro påstander om brudd på seksualmoral var en effektiv måte å vinne gehør for egen sak blant politikammerretten og politirettens embetsmenn. Påstander om usedelig livsførsel framsettes da også i flere saker for å svekke motpartens troverdighet, men da sekundært i forhold til årsaken til anmeldelsen. Dette kommer jeg nærmere inn på i kapittel seks.

Sammenligner vi de to periodene 1776-81 og 1790-95, ser vi at forskjellene for enkelte sakstyper var ganske stor. Andelen som hevdet å ha blitt mishandlet av arbeidsgiver, økte fra fem til fjorten. Også andelen som mente de hadde blitt tvunget til å forlate tjenesten økte, om enn ikke like mye. Tallet på arbeidsgivere som saksøkte sine tjenere for ha forlatt tjenesten på en ulovlig måte, sank derimot fra 19 til seks. Denne endringen kan delvis tilskrives økningen i tallet på tjenestefolk som saksøker sine arbeidsgivere i forhold til årene 1776-81. Økte andelen tjenestefolk som saksøker sine arbeidsgivere, økte også lovbruddene tjenestefolk hevdet disse hadde begått. I årene 1776-81 var spredningen mellom de ulike sakstypene større enn et tiår senere. Kanskje kommer dette av økende kjennskap til rettsapparatet: Saksøkerne kan ha lært at man lettere nådde fram i noen saker enn i andre. I kapittel sju skal vi se at dette ikke er en tilfredstillende forklaring: Andelen tjenestefolk som fikk medhold gikk ned i 1790-95 sammenlignet med 1776-81. Antall saker der tjeneren var tiltalt for tyveri, minsker også. Dette kan forklares med økt kjennskap til rettsinstitusjonene. Tyverisaker skulle som nevnt behandles på tinget. I tillegg ble tyveri økende grad straffet med tukthus, noe som kan ha hatt konsekvenser for hvilken rettsinstitusjon man klagde til i slike saker.²⁹ At antall lovbrudd innenfor enkelte kategorier økte, mens de avtok innenfor andre, synes å være en lite plausibel forklaring. I en så kort periode og for denne typen saker, er det lite sannsynlig at det har skjedd store endringer i antall virkelig begåtte lovbrudd. Sammenligner vi med rettssakene mellom læredrenger og deres mestre, får vi et litt annet mønster. I 13 av de 30 sakene, oppgav mesteren at læredrengen ulovlig hadde forlatt

²⁸ Forhørsprotokoll I, forhør 25.11.1777, s. 212, 2.12.1777, s. 212-16; og forhørsprotokoll IV, forhør 8.7.1794, folie 287b og 288a, 10.7, folie 288a og b og 15.7, folie 289b (forhøret utsettes).

²⁹ Edvard Bull, *Kristianias historie*, Kristiania 1936, s. 439-40.

tjenesten. I 12 saker oppgav saksøker mishandling som årsak til anmeldelse. Ingen læredreng oppgav bortvisning fra tjenesten som anmeldelsesårsak. Som vi så var dette den klart hyppigst forekommende sakstypen i tjenestesaker. For de resterende sakene oppgis ulydighet, andre typer kontraktsbrudd og tyveri som årsak til anmeldelsen.

Tjenestesakenes utfall

Hva skjedde så med tjenestesakene som ble anmeldt til politiet? Tabell 2 nedenfor gir en oversikt over sakenes utfall fordelt på periode.

Tabell 2. Tjenestesaker: Utfall fordelt på periode. Absolutte tall og prosent.

Avgjørelse	1776-81	Prosent	1790-95	Prosent	Sum	Prosent av sum
Kjennelse	33	60	28	50	61	55
Enighet/forlik	6	11	20	36	26	23
Sendt til annen rettsinstans	4	7	1	2	5	5
Avvist	2	4	1	2	3	3
Uklart	10	18	6	11	16	14
Sum	55	100	56	101	111	100

Kilde: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, II og IV, SAO.

I over halvparten av sakene ble det avsagt kjennelse i politikammerretten. Nesten en fjerdedel av sakene endte med at partene kom til en eller annen form for enighet. Det var muligens også dette som skjedde i enkelte av de 16 sakene der utfallet er uklart. Dette er saker jeg ikke finner igjen som forhør eller kjennelse, og som jeg heller ikke har funnet i politirettens forhandlingsprotokoller. I noen av disse sakene kan vi anta partene har inngått forlik, uten at dette er protokollført. I hvert fall én sak har ikke kunnet slutføres fordi politiet ikke har klart å finne den saksøkte.³⁰ Kun tre saker avvises. Det er da også få grunner til at tjenestesaker skulle avvises, da de faller inn under politimesterens virkeområde i følge Rådstuplakat av 3. desember 1755.³¹ Det lave tallet avviste saker viser at tjenestesaker virkelig ble behandlet i disse instansene. Om det var en fordel eller ulempe for tjenerne at tjenestesakene ble tatt seriøst og behandlet i politikammerrett og politirett, kommer jeg tilbake til i kapittel sju.

Av de fem sakene som sendes til annen rettsinstans, sendes to til bytinget og tre til politiretten. De to sakene som sendes videre til bytinget er begge saker der saksøkte beskyldes

³⁰ Forhørsprotokoll II, forhør 1.4.1780, s. 12-13; 3.4.1780, s. 13 og 4.4.1780, s. 13-14.

³¹ Plakat av 3.des. 1755, § 22.

for tyveri. I to av de tre sakene som sendes direkte videre til politiretten, er to kvinnelige tjenere saksøkere og en mannlig tjener er saksøkt. Det synes derfor ikke å ligge noen kjønnsrelaterte årsaker bak beslutninger om å behandle sakene i politikammerretten eller sende dem videre til politiretten. Man kunne vente en viss forskjellsbehandling på grunnlag av kjønn fordi politikammerretten bare kunne idømme bøter opp til en viss sum. I tjenestesaker ble eventuelle bøter beregnet ut fra lønn, og da mannlige tjenere tjente mer enn kvinnelige tjenere hadde det vært mulig at tjenestesaker med mannlige tjenere oftere ble sendt til politiretten fordi man antok at de eventuelle bøkene ville overstige det politikammerretten hadde rett til å ilegge.

I politikammerretten falt det i årene 1776-81 og 1790-95 190 kjennelser. 61 av disse kjennelsene ble avsagt tjenestesaker. Det betyr at nesten 1/3 av politimesterens kjennelser i perioden blir tatt i saker som gjaldt konflikter mellom tjenere og deres arbeidsgivere. Ser vi bort fra tjenestesakene, falt det kjennelse i 22 % av sakene. Til sammenligning endte hele 55% av tjenestesakene med kjennelse. Det høye tallet på kjennelser i tjenestesaker, kan ha sammenheng med at slike saker kan ha hatt relativt lav prestisje i embetskretser. Mens andre saker oftere ble sendt til videre behandling i høyere rettsinstanser, var tjenestesakene mindre viktige og ble behandlet i politikammerretten, den laveste rettsinstansen. Til sammen sendte politimesteren 235 saker videre til andre rettsinstanser uten først å avsi kjennelse, kun fem var tjenestesaker.

Oppsummering

Erling Sandmo fant i sin hovedoppgave at folk i Rendalen i perioden 1763 til 1797 brukte tinget aktivt.³² Mine funn tyder på at også Christianias befolkning tok aktivt del i den lokale rettspleien, i hvert fall når det gjaldt anmeldelse av forskjellige lovbrudd til politiet. Blant disse saksøkerne var det tjenere og arbeidsgivere som klaget på forskjellige lovbrudd i forbindelse med arbeidsforholdet. Hele 16% av sakene politiet behandlet, var slike tjenestesaker. Tjenestefolket og arbeidsgivere mente konflikter i arbeidsforholdet var noe som kunne behandles i retten. Det høye antallet tjenestesaker indikerer også at politi, politikammerrett og politirett tok disse sakene alvorlig, i kraft av at de faktisk behandlet dem, opptok forhør og vitneutsagn samt tok avgjørelser vedrørende sakenes utfall. Dette står i motsetning i 1950-årenes Norge, da forholdet mellom husmor og hushjelp ble oppfattet som noe som ikke vedkom rettsvesenet.

Tjenestefolk gikk vel så ofte til sak mot sine arbeidsgivere som omvendt, og kvinnelige tjenestefolk stod bak flest søksmål. Om tjeneren var kvinne, synes dermed ikke å begrense hennes muligheter til å gå til sak mot arbeidsgiveren. Blant arbeidsgiverne finner vi

³² Sandmo 1992, s. 48-49.

en omvendt kjønnsfordeling, særlig blant arbeidsgivere som saksøker sine tjenere. Mannen skulle representere husholdet utad, deriblant også opptre på husstandens vegne i rettssaker. Tjenestefolk representerte imidlertid seg selv. Det kan dermed se ut til det var kvinnens sivilstand, ikke hennes kjønn, som avgjorde om hun representerte seg selv i politiforhør, politikammerrett og politirett. Både arbeidsgiver og tjener klaget i særlig på ulovlig oppsigelse, enten ved at tjeneren hadde forlatt tjenesten eller blitt sparket før faredag. I det forrige kapitlet så vi at tjeneren hadde lov til å forlate tjenesten hvis hun hadde fått dårlig kost, ikke fått utbetalt lønn i rett tid eller blitt mishandlet. De to siste forholdene dukker opp i tjenestesakene, men ikke det første. I det neste kapitlet skal jeg gå nærmere inn på hva sakene handlet om, og se på hvilke argumenter og strategier tjenestefolk brukte i retten.

4. Tjenestefolk i retten

Den svenske historikeren Börje Harnesk mener å finne årsaken til konflikter mellom arbeidsgiver og tjener i den egalitære ideologien som fantes på den norrlandske landsbygda på 1700- og 1800-tallet. Å være ansatt som tjener innebar at man gikk inn i en posisjon som underordnet, og var således i konflikt med denne ideologien.¹ I følge Harnesk gjorde:

Den egalitäre ideologins starka ställning (...) det mer eller mindre motbjudande att ta anställning som dräng eller piga. Det innebar att man accepterade en underordnad roll i förhållande till husbonden, trots att normen föreskrev att relationerna skulle vara jämlika.²

I forrige kapittel så vi at slike konflikter mellom arbeidsgiver og tjener kunne ende i rettssystemet, men hvorfor valgte tjener og husbond å rettsliggjøre konflikter seg i mellom? Etnologen Bente Granrud mener arbeidsrettssaker i Christiania på andre halvdel av 1700-tallet var et resultat av en spesifikk situasjon: Hun skisserer et scenario der tjenestejenter rømte fra tjenesten, ble arrestert og *deretter* klaget til politiet. For å unngå straff for løsgjengeri, hevdet de at arbeidsgiverne hadde mishandlet dem.³ Granruds tese omhandler kun tjenestejenter, men poenget er klart: Å gå til rettssak mot sin arbeidsgiver var ”et annetvalg”.⁴ For Granrud var rettssakene betinget av bestemte situasjoner, mens Harnesk mener konfliktene var mer strukturelt begrunnet. Selv om Harnesk ser på konflikter generelt, mens Granrud tar for seg rettssaker spesielt, skisserer de begge viktige spørsmål som vil bli behandlet i dette kapittelet. Fantet det en egalitær norm som førte til konflikt mellom Christianias tjenestefolk og arbeidsgivere, slik Harnesk mener å ha påvist i Norrland? Var rettssak en nødløsning? Dette er ikke nødvendigvis motstridende spørsmål, men Granrud og Harnesks teser impliserer forskjellige syn på tjenestefolks situasjon: Harnesks norrlandske tjenere mente de var grunnleggende like sine arbeidsgivere, mens Granruds tjenestejenter framstår i en prekær situasjon der det nærmest var umulig å vinne fram. For å svare på disse spørsmålene vil jeg i dette kapittelet ta for meg hvilke argumenter og strategier tjenestefolk brukte i retten. Hvordan fortalte de sine historier, og hvordan framstilte de seg selv? Videre går jeg nærmere inn på *hva* tjenestefolk klagde på. Jeg ser spesielt på mishandlingssaker, der grensen mellom mishandling og tuktt ofte var konfliktens kjerne. Disse sakene gir således et innblikk i hva tjenestefolk ikke fant seg i, og kan relateres til Harnesk og Granruds syn på

¹ Harnesk 1990, s. 148, 153-154.

² Samme sted, s. 154.

³ Bente Granrud, *Folkelig bykultur i Christiania: En analyse av ordenssaker i politiretten 1745-1800*, Oslo 1998, s. 108-112.

⁴ Samme sted, s. 111.

tjenestefolk, men også til hvordan tjenestefolk så på seg selv. Jeg tar også for meg tjenestefolks forhold til andre tjenere, både i og utenfor husholdet, for å se om jeg finner spor etter samarbeid og samhold eller krangel og uro.

Årsaker til konflikt

Spørsmålet om hvorfor konflikter mellom tjenestefolk og deres arbeidsgivere oppstod, er todelt: For det første dreier det seg om bakgrunnen for husholdskonflikter generelt, for det andre hvorfor enkelte av disse konfliktene endte i rettsapparatet. Forholdet mellom disse to aspektene er det vanskelig å si noe sikkert om. Historikeren Bridget Hill mener tjenestefolk var spesielt utsatt for utnyttelse og misbruk, men at de sjelden gikk til sak.⁵ Andre historikere har derimot vist at både tjenere og håndverkslæringer gikk til rettssak mot sine arbeidsgivere.⁶ I kapittel tre viste jeg at også tjenere i by, og i særlig grad kvinnelige tjenere, saksøkte sine arbeidsgivere. I det tidlig-moderne Norden gikk folk ofte til rettssak, og både stat og befolkning brukte rettssalen til å løse konflikter, straffe utskudd og reintegrere individ i fellesskapet.⁷ I forlengelsen av dette er det ikke overraskende at også tjenestefolk og deres arbeidsgivere valgte å løse konflikter i retten. Kildene gir kun spredte referanser til forsøk på å løse konfliktene utenfor rettssalen, så det er ikke mulig å si noe om hvor stor andel av husholdskonfliktene som endte i rettssystemet.

Bridget Hills tjenere var maktesløse ofre i et grunnleggende urettferdig system. Börje Harnesk mener også maktforholdet mellom arbeidsgiver og tjener var ujevnt, men tjeneren var ikke avmektig.⁸ I tjenesten erfarte tjeneren at han var underordnet husbonden, og dette brøt med normer om likhet og jevnbyrdighet. I en situasjon der forskjellen mellom fattig og rik vokste, og tjenere i økende grad ble rekruttert fra de lavere lag av befolkningen, er det mulig at konfliktene mellom arbeidsgiver og tjener tiltok. Tjenestesakene gir få opplysninger om tjenestefolks sosiale bakgrunn, men den informasjonen vi får, tyder på at i hvert fall enkelte av disse kan ha hatt gårdbrukerbakgrunn. Anne Trondsdatter var født på gården ”Brensmork” i Eidsvoll.⁹ I følge folketellingen av 1801, hadde denne gården også husmannsplass.¹⁰ Kanskje vokste Anne opp her, men det er også mulig hun var gårdbrukerdatter. Marthe Kiønig oppgav at foreldrene bodde på gården Kiølstad i Ås.¹¹ I

⁵ Hill 1989, s. 81.

⁶ Meldrum 2000, s. 65; I.K. Ben-Amos, ”Service and the coming of age of young men in seventeenth-century England”, i *Continuity and Change* 3 (1), 1988, s. 54-55. For informasjonen om jordbrukstjenere viser hun til Ann Kussmaul, *Servants in Husbandry in Early Modern England*, Cambridge University Press 1981, s. 32-3. For saker mellom håndverksdrenger og mestre, se også P. Seaver: ”A social contract? Master against Servant in the Court of Requests”, i *History Today*, 39 (sep. 1989).

⁷ Eva Österberg og Sølvi Sogner (red.) 2000, s. 15, 271; Sandmo 1992, s. 48-49, 110-117.

⁸ Harnesk 1990, s. 108-9, 127-28, 135-43, 165-66.

⁹ Forhørsprotokoll II, forhør 4.4.1780, s. 13-14.

¹⁰ www.digitalarkivet.no, folketelling for Eidsvoll, gård nr. 84, ”Brensmark”.

¹¹ Forhørsprotokoll I, forhør 1.8.1778, s. 427-3.

følge folketellingen hadde denne gården en plass under seg kalt "Schiønhoug".¹² Marthes etternavn synes å være en forvanskning av dette, og antakeligvis var Marthe herfra. Jeg kan likevel ikke utelukke at Marthe var gårdbrukerdatter. Som jeg kommer inn på senere i kapittelet var hun ikke redd for å protestere hvis hun mente hun ble forurettet. Andre kan jeg med sikkerhet si var fra lavere lag av befolkningen: Tjenestedrengen Gulbrand Nielsens far var arbeidsmann, og Anne Pedersdatters far var kanthugger.¹³ Det er selvfølgelig ikke mulig å trekke noen generelle slutninger ut fra dette materialet, men tatt i betraktning at arbeidsgivere hovedsaklig var håndverkere, kjøpmenn og offentlig ansatte, var det sosiale forskjeller mellom arbeidsgiver og tjener. Tjenere på landet i Norge og andre steder i Nordvest-Europa var hovedsaklig rekruttert fra de lavere samfunnsklasser.¹⁴ I en by var de sosiale forskjellene enda større enn på landet,¹⁵ og det er sannsynlig at forskjellen mellom tjener og arbeidsgiver var større enn på landsbygda.

I innledningssitatet til denne oppgaven, anklaget politimesteren tjenestefolk for å være "tildeels meeget Vanartige," og for stadig belemre politiet med grunnløse klager over urett begått av deres arbeidsgivere.¹⁶ Ulydige tjenestefolk var dermed årsak til den store mengden tjenestesaker politiet måtte behandle, i følge Christianias politimester i 1791. Likevel tok politi, politimester og politirett slike klager alvorlig og dømte enkelte arbeidsgivere for lovbrudd. Tjenestefolk hadde selvfølgelig andre forklaringer på hvorfor konflikter oppstod. Siden de ikke opptrådte som gruppe, men som enkeltindivider i rettslige oppgjør, varierte årsakene fra sak til sak. Enkelte hevdet at de hadde blitt jaget fra tjenesten, andre at de hadde blitt mishandlet og atter andre at de ikke hadde fått utbetalt lønn. Det de sjelden klaget på, var kost og losji. I følge loven hadde tjenestefolk rett til å forlate tjenesten hvis de ikke fikk "forsvarlig Kost",¹⁷ men påstander om slikt dukket kun opp for å styrke hovedanklagen eller forsvare at tjeneren forlot tjenesten. Enkelte historikere har sett på kost og losji som en av fordelene med tjeneryrket. Tjeneren var da sikret å få dekket sine basale behov uavhengig av brødspriser og økonomiske konjunkturer.¹⁸ Man skulle derfor tro dette var viktig for tjenestefolk. En av forklaringene på hvorfor tjenere i liten grad klaget på kost og losji, kan ligge i *hvem* som klaget. Majoriteten av saksøkere var kvinnelige tjenere, og det er sannsynlig at disse i stor grad selv deltok i matlaging. Dermed kunne de ta seg en ekstra kjøttbit eller brøds kalk hvis de var sultne. Mannlige tjenere og hadde i mindre grad direkte adgang til

¹² www.digitalarkivet.no, folketelling for Aas, gård nr.27.

¹³ Forhørsprotokoll I, forhør 16.6.1778, s. 329; forhørsprotokoll IV, forhør 14.8, folie 173a og b.

¹⁴ Myrheim, 2006, s. 62-63.

¹⁵ Bull 1936, s. 427.

¹⁶ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 14.3.1791, folie 42A og B. Se kap.1, s. 1 for hele sitatet.

¹⁷ Plakat av 3.des.1755, § 10

¹⁸ Hill, 1989, s. 142-44, 326; Carmen Sarasúa, „Were Servants Paid according to their Productivity?“ i Fauve-Chamoux (red.) 2004, s. 527.

kjøkkenet, og måtte nøye seg med det de fikk servert. Vi ser også at klager på kost er mer utbredt blant håndverkerlærlinger og svenner. Losjien klaget de kanskje ikke på fordi de visste de ikke hadde beskyttelse gjennom loven på dette området. Dette forutsetter i tilfelle kjennskap til loven blant tjenestefolk.

Skyld og uskyld: Tjenestefolks strategier og argumenter i retten

I følge politihistoriker Fartein Valen-Sendstad inneholdt tjenestefolks klager til politiet ”kryperi som av og til må ha falt temmelig tungt for brystet”. Dette var et uttrykk for det han mente var ”den usikre følelsen som tjenestefolk fikk under de rådende forhold.”¹⁹ Han gir et eksempel på dette:

(...) ”da jeg udi aller dypeste underdanighet nedbøyer meg for Deres høyvelbårenhet herr professor [politimester Døderlein] med en ærbødig promemoria og allerunderdanigst at De ville ut av sin store nåde og godhet ikke ta denne ringe promemoria til noen fortredelighet” osv. osv.²⁰

Han gir ikke utdrag eller vurderinger av arbeidsgivernes klager til politiet, så det er vanskelig å si om dette viser, slik Valen-Sendstad mente, en usikkerhet blant tjenestefolk eller om det var et generelt uttrykk for datidens stil. Oppgavens ramme har ikke gjort det mulig for meg å undersøke slike klager,²¹ men det henvises ofte til dem i forhørene. De leses opp i retten, og bekreftes eller motsies av partene i rettsaken. Stilen som tilkjennegis i Valen-Sendstads eksempel er ikke betegnende for tjenestefolks opptreden i forhørene, slik de presenteres i forhørsprotokollene. Dette kan ha noe med selve situasjonen å gjøre; politiet, men også partene, stilte vitner, saksøker og saksøkt forskjellige spørsmål som skriveren fortløpende nedtegnet. Muligens hadde han ikke tid til å skrive ned alle forbehold og uttrykk for ”kryperi”. En annen forklaring er at de sjangermessige kravene et *promemoria* stilte, var vesensforskjellig fra forhørssituasjonens muntlighet. Mens datidens stil stilte krav til underordning og nådeserklæringer i skrift, var folk mer rett fram i retten. Her søkte de å overbevise om motpartens skyld og en uskyld, og dette var mer en forhandlings situasjon enn en nådesakt.

Slik jeg ser det brukte tjenestefolk tre hovedstrategier for å styrke egen sak og unnslippe straff: Den første strategien gikk ut på å innrømme forseelsen eller trekke tilbake søksmålet og be om tilgivelse. Denne kan ha tilløp til samme underdanige innstilling som promemoriane. Den andre innebar å innrømme å ha begått en eller flere mindre forseelser,

¹⁹ Valen-Sendstad 1953, s. 52.

²⁰ Samme sted.

²¹ Jeg har lett litt etter disse, men fant ingen slike klager. Oslo politikammer, *Innkommne brev, pro memoria til Oslo politikammer, 0006 1791-95, 4C 0926/5, SAO.*

men hevde dette var uforskyldt eller eneste utvei i en umulig situasjon. De som fulgte den tredje strategien nektet å ha begått noe lovbrudd. Som vi skal se i kapittel seks, var å nekte den strategien arbeidsgiverne oftest benyttet seg av. Uavhengig av om tjenerne var saksøker eller saksøkt, fulgte de en eller flere av disse strategiene.²² Dette var nødvendig da arbeidsgiverne svært sjelden innrømmet å ha begått lovbrudd, men også fordi tjenestefolket måtte sannsynliggjøre egen uskyld eller minimere eventuelle straffereaksjoner. I tillegg til disse strategiene, brukte tjenerne argumenter som sykdom, fattigdom og ungdom som spilte på datidige stereotyper og appellerte til rettens medfølelse.

Enkelte tjenestefolk, som skrivetjeneren Jacob Nielsen, endret taktikk under rettssakens gang. Jacob var blitt arrestert ved Vækerø, mistenkt for å rømt fra tjenesten og for å ha underslått penger. I begynnelsen nektet han: Han hadde vært ute og spasert fordi han ikke følte seg vel, det var til og med hans arbeidsgiver generalauditør Wærn som hadde foreslått mosjon som botemiddel. Ellers skyldte han på at han var syk, og forsøkte å diskreditere motstanderens hovedvitne med å påstå at denne var uetterrettelig og ”eet bekiendt Lidderlig Menniske som icke selv næsten ved hvad h(an)d siger eller gjør”.²³ Han hevdet også at kontrakten med generalauditøren var slik at han kunne slutte når han selv ville. At han tidvis hadde vært beskjenket, kunne han ikke nekte for, men kun fordi han hadde truffet gode venner ”som [hadde] skiænket ham”.²⁴ Ingen av de ti vitnene som avga forklaring støttet ham, så Jacob endret taktikk. I det siste forhøret ba han retten vise barmhjertighet fordi han var ”eet Menniske som er i trængende omstændigheder og intet har foretaget sig uden i den hensigt at h(an)d maatte k(un)de opnaae nogen Lejlighed til sin Lyckes fremtarv.”²⁵ Jacob var dermed innom alle de tre strategiene jeg skisserte ovenfor. Fra å ha framstilt seg selv om uskyldig og syk, gikk han over til å fortelle en historie der han helt utilsiktet kunne ha begått enkelte feil, men kun for å bedre sin egen miserable situasjon. Til slutt ba han om barmhjertighet, men fortsatt uten å innrømme feil. Dette var kun en halvhjertet oppfølging av tilgivelsesstrategien. Om retten faktisk gikk på denne taktikken, er usikkert. Saken ble sendt til politiretten, men jeg har ikke funnet den der. Basert på dommer i andre saker er det lite sannsynlig at skrivetjeneren Jacob hadde blitt trodd i politiretten, til det var vitnemålene mot ham for overveldende.

De færreste tjenerne som var involvert i arbeidsrettssaker endret forklaring så mange ganger som Jacobs, men så ble da også kun et fåtall møtt med så mange negative vitnemål.

²² Unntaket er når tjeneren ikke møtte i retten, da argumenterte han naturligvis heller ikke for egen sak. Dette forekom når politibetjentene ikke hadde klart å oppspore tjeneren, noe som var sjelden.

²³ Forhørsprotokoll I, forhør 12.11.1776, s. 60-63.

²⁴ Forhørsprotokoll I, forhør 11.11.1776, s. 54-60.

²⁵ Forhørsprotokoll I, forhør 26.11.1776, s. 92-93. De andre forhørene er 11.11, s. 54-60; 12.11, s. 60-63; 14.11, s. 67-69; 19.11, s. 74-75; 20.11, s. 85 (ingen av de innkalte vitnene møtte) og 22.11, s. 86.

Flere av Jacob Nielsens argumenter går imidlertid igjen i andre saker, blant annet påstander om sykdom, fattigdom og retten til å søke lykke. Til forskjell fra dette holdt arbeidsgiverne seg i større grad til lovens terminologi i sine rettslige redegjørelser, men så dreide deres forklaringer seg i større grad om å svartmale *tjenerens* karakter enn å gå inn på egen person.

Tjenestejenta Silde Maria Gundersdatter brukte, som Jacob Nielsen, *sykdom* da hun fortalte sin historie til retten. Silde Maria gikk til sak mot arbeidsgiveren for ulovlig oppsigelse, en utbredt anmeldelsesårsak blant tjenestefolk. Historien, slik den fortelles av Silde Maria og hennes vitner, begynte søndag 4. november 1792 rundt ni om kvelden. Silde Maria hadde plutselig blitt syk på vei hjem til arbeidsgiverens hus på Filipstad. Hun klarte ikke å gå lengre og måtte eskorteres til et nærliggende hus av noen menn. Hva slags sykdom dette var, er ikke mulig å lese ut av kildene, men Silde Maria ble rammet av stadige besvimelser og måtte ligge til sengs en tid. Arbeidsgiverens vitner fortalte imidlertid om en tjenestejente som kranglet med matmora og nektet å gjøre det hun ble bedt om. Ikke nok med det, Silde Maria hadde vært ute og danset ved enkelte anledninger. Det viste seg også at Silde Maria hadde vært på dans da hun plutselig ble syk. Mens Silde Maria forsøkte å framstille seg som et sykt tyende som på urettmessig vis var jaget av tjenesten, prøvde hennes arbeidsgiver å tegne et bilde av en tjener som var oppsetsig, kranglete og drev med umoralske aktiviteter. Det antydes dermed at sykdommen slett ikke var uforskyldt, men et resultat av hennes opphold i et tvilsomt hus. Henvisninger til usedelighet og løsaktighet ble relativt ofte fremmet av arbeidsgivere i retten.²⁶ Politimesteren trodde i denne saken på arbeidsgiver, og Silde Maria mistet lønn hun eventuelt hadde til gode. Siden hun var syk ble hun imidlertid ikke straffet ytterligere.²⁷ Politimesteren trodde på Silde Marias påstand om at hun var syk, men tilla ikke arbeidsgiveren ansvar for dette. Det var ulovlig å jage sykt tyende av tjenesten, og slike forplikteleser har blitt sett som uttrykk for arbeidsgivers faderlige omsorg.²⁸ I denne saken, og heller ikke i andre saker der tjeneren ble syk, tillegges arbeidsgiver slikt ansvar.

Som sykdom, kunne *fattigdom* brukes for å oppnå sympati, men det var ikke et like sterkt argument for egen uskyld. Fattigdom kunne likvel, som sykdom, tjene som unnskyldning og peke på at eventuelle feil var uforskyldte, noe eksempelet med Anne Engebretsdatter viser. Anne hevdet å ha blitt jaget av tjenesten, men arbeidsgiveren nektet og mente oppsigelsen hadde vært lovlig da hun hadde vært lat, ”søvnaktig”, ulydig, utro og full av utøy. Anne nektet for de fire første på beskyldningene, men innrømmet å ha utøy. Dette skyldtes at hun var så fattig at hun ikke hadde skift. Videre mente hun dette ikke var god nok

²⁶ Se kapittel 6.

²⁷ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 19.11.1792, folie 195A.

²⁸ Plakat av 3. des. 1755, § 20. Se kapittel 6 for mer om patriarkale plikter.

grunn til å jage henne av tjenesten ”da hun derved maae blive saa meget Fattigere”.²⁹ Anne prøvde dermed å appellere til myndighetenes redsel for økte utgifter. En kvinne i tjeneste var en kvinne som fikk kost, losji og lønn av sin arbeidsgiver. En kvinne uten tjeneste kunne bli en utgift for fattigkassen eller et ordensproblem som tigger eller løsgjenger. Strategien førte ikke fram: Ingen av vitnene støttet Anne og arbeidsgiveren ble frifunnet.³⁰ Selv om Anne ble funnet skyldig, ble hun likevel ikke straffet. Dette er som vi skal se i kapittel sju, en relativt typisk kjennelse.

Enkelte tjenere brukte sin *unge alder* for å unnskyldte påståtte feiltrinn: Buntmaker Linde hadde avskjediget tjenestejenta Maria Larsdatter fordi han mente hun var udugelig. Maria var så trøtt om morgenen at Lindes kone selv må stå opp og legge i kakkelovnen og skorsteinen, noe Linde og kona mente var en tjenestejentes oppgave. Maria innrømmet ”at hun vel undertiden som et ungt Menneske 18 aar g(amme)l, k(un)de tage sin Søvn om aftenene forinden den ordentlige Sænge tiid”.³¹ Maria antydte her at arbeidet var for slitsomt for en 18-åring. Trøttheten var uforskyldt og hun burde dermed ikke straffes for den. Argumentasjonen vant ikke politimesterens tilslutning. Han mente buntmaker Linde og Maria Larsdatter hadde blitt enige om å avslutte arbeidsforholdet.³² I andre tilfeller ble ung alder vurdert som en formildende omstendighet av politikammeret og politirett.³³ Ungdomsargumentet kunne imidlertid også slå andre veien og brukes til å forklare uønskede trekk: Tjenestepiken Else Kristine Hansdatter beskrives som et ”halstarrigt ungt Menneske” i en politikammerrettskjennelse.³⁴ En side ved tjenesteinstitusjonen var nettopp at tjeneren skulle oppdras, slik at man unngikk uoppdragne ungdommer. Disse to motstridende framstillingene av ungdom finner ungdomshistorikeren Iliane Krausman Ben-Amos i tidlig-moderne litteratur: På den ene siden var ungdommer uskyldige, på den andre siden hadde de en tilbøyelighet til å være ulydige og opprørske. Ungdommen kunne bli sett på som en trussel mot samfunnsordenen, men det fantes også en tradisjon som tilga og tok lett på ungdommelige synder.³⁵ I politimesterens kjennelser og politirettens dommer finner vi spor etter begge disse måtene å behandle ungdommer på.

Den før-moderne ungdomstid har blitt sett på som kort og konfliktløs av en del forskere, og blitt kontrastert til den lange og kaotiske ungdomstiden etter den industrielle revolusjon. En konkurrerende tese fremmer det motsatte synspunktet: Den før-industrielle

²⁹ Forhørsprotokoll I, forhør 19.11.1776, s. 70-74. Forhøret fortsetter 26.11, s. 93.

³⁰ Forhørsprotokoll I, kjennelse 26.11.1776, s. 93-94.

³¹ Forhørsprotokoll I, forhør 1.11.1779 –s. 637-38 og 20.10, s. 638 (forhørene er feildatert i protokollen).

³² Forhørsprotokoll I, kjennelse 1.11.1779, s. 639.

³³ Bl.a forhandlingsprotokoll 4, dom 12.12.1777, s. 4-5 og dom 18.12.1793, s. 652. Forhørsprotokoll I, kjennelse 7.7.1779, s. 579 (mot læredreng).

³⁴ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 29.8.1792, folie 180a.

³⁵ Ben-Amos 1994, s. 12-19.

ungdomstid var lang; individet fikk sent fulle rettigheter som voksen og giftet seg sent.³⁶ I eksempelet over så vi at en 18-åring skyldte på sin unge alder for å forklare egne tilkortkommenheter i tjenesten. Hun inkluderte seg selv, en jente i slutten av det vi dag kaller tenårene, i ungdomsbegrepet, samt brukte stereotypiske ideer om ungdommers evner som unnskyldning for seg selv. Maria tok dermed aktivt tak i samtidens ideer om ungdom og brukte dem for å styrke egen sak. Kildematerialet viser også at ungdomstiden langt fra var konfliktløs. Rettssakene er jo nettopp et uttrykk for enkelte av de konflikter tjenestefolk opplevde. Kildene gir imidlertid ikke fullt ut støtte til tesen om en lang ungdomstid. Tjenere i 20-årene synes aldri å bruke sin unge alder som unnskyldning. For de samtidige varte dermed ikke ungdomstiden helt til tjeneren giftet seg og stiftet eget hushold, slik enkelte forskere har hevdet. I alle fall var det ikke mulig å bruke ung alder som unnskyldning etter at tjeneren hadde nådd en viss alder. Ben-Amos har pekt på det samme: Tesen om en lang ungdomstid ignorerer i stor grad forskjellen mellom 13-14-åringer og ungdommer i begynnelsen av 20-årene. Dette var grupper med forskjellig erfaringsgrunnlag, noe deres egen samtid også anerkjente betydningen av.³⁷ Ben-Amos tilslutter seg likevel ikke til tesen om en kort ungdomstid. Tvert i mot mener hun at ungdomstiden i det før-moderne England var langvarig, men understreker at dette var en usynkronisert prosess der man ble ansett som voksen på enkelte områder, men ungdom eller til og med barn på andre.³⁸ En slik gradvis myndiggjørelse har vi også i dag. De ulike kravene og holdningene til ungdommers modning mener hun viser at det eksisterte to normsett om dette i det tidligmoderne England: Det ene understreket "the deference and submission of the young owed their parents and masters, and the other encouraged their early independence."³⁹ Vi har sett at det finnes spor etter begge disse normene også i den dansk-norske lovgivningen: På den ene side anerkjente lovgiverne tjenestefolks rett til å disponere over egen arbeidskraft og inngå arbeidskontrakter, på den andre side var tjenerne underkastet arbeidsgivernes tukt og skyldte dem lydighet og underordning. Også arbeidsgiverne hadde liknende syn: De krevde underordning og lydighet, men forhandlet med tjenestefolk om kontraktstid og lønn.

Om tjeneren vant fram eller ikke, var i større grad avhengig av om de hadde vitner som støttet dem enn av hvilke argumenter de brukte. Dette går jeg nærmere inn på i kapittel sju. Var tjenerens eneste mål å unngå staff, var strategien med å be om tilgivelse den beste. I slike tilfeller tilga som oftest arbeidsgiveren, og tjeneren ble sjelden bøtelagt eller idømt annen type straff. Dette var dermed den minst risikable strategien, men tjeneren vant heller

³⁶ For en gjennomgang av de to tesene, se Ben-Amos 1994, s. 2-7. Se også Mats Jacobsson, *'Att Blifva Sin Egen'. Ungdomars väg in i vuxenlivet i 1700- och 1800-talens övre Norrland*, 2000, kap.2.

³⁷ Ben-Amos 1994, s. 7-8.

³⁸ Samme sted, s. 8-9, 237.

³⁹ Samme sted, s. 238.

ikke noe på den og måtte i en del tilfeller tilbake i tjenesten.⁴⁰ Dette kan for mange ha fortonet seg som straff nok.

Mishandling eller fortjent tuktt?

Bente Granrud mener tjenestejenter beskyldte sine arbeidsgivere for mishandling for å unngå å bli straffet for å ha rømt fra tjenesten.⁴¹ Mishandling forekom, og i retten ble slike påstander fremmet for å unnsnippe straff, mener hun. Ble tjeneren ”ilde medhandlet av sin Husbond” kunne han eller hun på lovlig måte forlate tjenesten før faredag.⁴² Jeg har funnet flere saker der mishandling ble brukt for å rettferdiggjøre at tjenestefolk forlot tjenesten. Loven og retten opererte med tre kriterier for å skille mellom tuktt og mishandling: De så på hva slag *redskap* som ble brukt, om skadene var *varige* og om tukten var *fortjent*. Arbeidsgiverne hadde rett og plikt til å tukte sitt tyende, men tjeneren skulle kun tuktes når han eller hun hadde gjort noe galt. Vilkårlig tildelt tuktt var mishandling. Mishandlingssakene handlet derfor i stor grad om hva som hadde skjedd da tjeneren ble tuktet. Arbeidsgiverne prøvde typisk å framstille tjeneren som upålitelig, ulydig og oppsetsig. Slagene var ofte resultat av en spesifikk hendelse, men var blitt framprovosert etter en lengre periode med dårlig oppførsel fra tjenerens side. Dermed søkte arbeidsgiverne å vise at tukten ikke bare var fortjent, men at de i lengre tid hadde vært tålmodige og overbærende med tjeneren. Tjenestefolket hadde på sin side en helt annen versjon: De hadde vært lydige og arbeidsomme, og eventuelle feilgrep var uforskyldte. Avstraffelsen var dermed mishandling, ikke tuktt.

Rettsaken mellom Maren Larsdatter og husbond bøkkes Christian Homming følger delvis dette mønsteret. Maren hadde klaget arbeidsgiveren inn for politiet fordi hun var ”bleven mishandlet med hug og slag” av matmoren og derfor tvunget til å forlate tjenesten.⁴³ Christian Homming påstod imidlertid at Maren hadde vært skjodesløs og oppsetsig mot hans kone. Et vitne hadde sett Hommings hustru ta Maren i håret, to andre vitner hadde sett matmoren slå tjenestejenta med en kobberpanne. Husbonden hadde da ”som een omhyggelig Huus-Fader”, i følge vitnene, forsøkt å løse konflikten, men fått hustruen og den andre tjenestejenta i huset ”imod sig”.⁴⁴ Bøkkes Homming forsøkte å løse husholdskonflikten før den nådde rettsapparatet, men mislyktes. Hans autoritet strakk ikke til å skape fred i eget hushold, slik den ideelle husbond burde kunne. Formuleringen ”som een omhyggelig Huus-fader”, som dukket opp i vitnemålet til to av Hommings svenner, vitner imidlertid om at bøkkes myndighet ikke synes å være nevneverdig svekket av hans manglende suksess som

⁴⁰ For eksempel Karen Olia Olsdatter, forhør 7.2.1791, folie 35a og b

⁴¹ Granrud 1998, s. 111.

⁴² Plakat av 3.des. 1755, § 7.

⁴³ Forhørsprotokoll IV, forhør 18.10.1790, folie 19a og b. Forhøret fortsetter 25.10, folie 19b og 20a og 8.11, folie 22b.

⁴⁴ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 17.12.1790, folie 30a.

fredsmekler. For å regnes som en god husbond, var det tilstrekkelig å *forsøke* å løse interne konflikter. Da dette ikke lyktes og konflikten ble rettssak, forsvarte husbonden kona. Mann og kone stod samlet mot angrep fra arbeidstakeren. Dette hjalp imidlertid ikke, politimesteren dømte i Marens favør: Hun hadde rett til å forlate tjenesten for å unnslippe et ”Værre Onde”.⁴⁵

Bøkker Hommings og hans kone hadde tydeligvis problemer med å styre seg: Ytterligere fem ganger i årene 1792-95 ble de saksøkt av sine arbeidstakere: Tre av sakene gjaldt tjenestejenter som mente de var blitt mishandlet av fru Homming.⁴⁶ I de to andre sakene, ble bøkker Homming saksøkt av henholdsvis to svenner⁴⁷ og en læredreng.⁴⁸ Selv om også andre arbeidsgivere var involvert i flere arbeidsrettssaker, ble ingen saksøkt så mange ganger som Homming-paret. Kildene sier ingenting om hvorvidt de mange rettssakene fikk følger for herr og fru Hommings muligheter på arbeidsmarkedet, men det er ikke usannsynlig at rykter om dårlige arbeidsforhold i Homming-husholdet spredte seg blant byens tjenere og gjorde at enkelte valgte å ikke tjene der. Kanskje måtte Homming-paret nøye seg med de ”dårlige” tjenerne: Uerfarne eller krangleverne tjenestefolk og tidligere løsgjengere. De mange arbeidsrettssakene tyder også på at bøkker Homming i liten grad klarte å begrense konfliktene mellom kona og husets tjenestejenter. En annen mulighet er at Marens seier førte til at ansatte hos Homming lettere saksøkte sine arbeidsgivere enn tjenere i andre hushold. Siden Maren vant, kunne også de vinne. Marens seier førte imidlertid ikke til noen umiddelbar strøm av søksmål. Neste sak Homming-paret var involvert i, begynte først over et år senere. Det var heller ingen av de andre saksøkerne som vant sakene sine mot bøkker Homming og kone, og politimesteren tok ikke hensyn til hvorvidt Homming tidligere hadde vært involvert i arbeidsrettssaker eller ikke. Som vi skal se i en senere rettssak, betydde imidlertid ikke dette at arbeidstakerens rykte var uviktig for sakens utfall.⁴⁹

Maren ble slått med en kobberpanne og dratt i håret. I kildemateriale dukker det også opp en rekke andre måter å tukte sitt tyende på. Mange arbeidsgivere brukte hendene: En del tjenestejenter klaget rett og slett på å ha blitt slått.⁵⁰ En tjenestejente fikk en ørefik av matmor fordi hun ikke hadde kommet hjem og hjulpet til med middagen. Tjenestejenta mente dette var ufortjent: Hun hadde vært ute og lett etter en skospenne arbeidsgiverens barn hadde

⁴⁵ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 17.12.1790, folie 30a.

⁴⁶ Forhørsprotokoll IV, forhør 27.3.1792, folie 133a, 133b og 134a (amme Ingeborg Halvorsdatter); forhør 11.12.1794, folie 309a (saksøker: Gunild Jacobsdatter); og forhør 19.2.1795, folie 315b (saksøker: Marte Olsdatter).

⁴⁷ Forhørsprotokoll IV, forhør 16.11.1792, folie 194a og b.

⁴⁸ Forhørsprotokoll IV, forhør 2.2.1795, folie 314a.

⁴⁹ Se kapittel 6. Saken mot tollbetjent Rothmann.

⁵⁰ Forhørsprotokoll II, kjennelse 6.7.1781, s. 127; forhørsprotokoll IV, forhør 22.8.1792, folie 174b og 175a.

mistet.⁵¹ Andre arbeidsgivere brukte forskjellige typer redskap, ofte ting som tilfeldigvis lå i nærheten. En tjenestejente hevdet å ha blitt slått med et nøkkelknippe.⁵² En tredje måte arbeidsgivere tuktet sitt tyende på, var å bruke tau eller andre redskaper som muligens var beregnet for slik bruk.⁵³ I en del tilfeller synes det å ha vært trivielle hendelser eller uriktige beskyldninger som førte til at tjeneren ble tuktet. En tjenestejente ble ristet og slått av husbond fordi han mente hun hadde stjålet smør. Beskyldningene viste seg å være uriktige.⁵⁴ En annen tjenestejente ble slått av matmor fordi hun hadde fortalte til en utenforstående at hun ikke fikk frokost før klokka ti.⁵⁵ Disse sakene vitner om at korporlig avstraffelse ikke var reservert grove forseelser, men noen tjenestefolk kunne leve under svært vanskelige forhold. I februar 1791 gikk tjenestejenta Christine Olsdatter til sak mot arbeidsgiver Ole Halvorsen.⁵⁶ En nabokone forklarte at Christine og Ole Halvorsens hustru kom inn til henne en kveld fordi de var blitt kastet ut hjemmefra. Klokka åtte neste morgen gikk de tilbake, men Ole Halvorsen slapp bare inn sin kone. Christine ble vist døren.⁵⁷ I kjennelsen beskrives Ole som en ”Velbekiendt u-Ordentlig Mand og Huusfader”.⁵⁸ Han truet både kone og tjenestejente, og politimesteren mente Christine hadde grunn til å frykte for sine ”Lemmers Beskadigelse”.⁵⁹

Disse tjenestejentene godtok ikke å bli tuktet, og gikk til sak mot sine arbeidsgivere for mishandling. Tukt var dermed muligens utbredt, men det innebar ikke at det alltid var akseptert. Gjennom slike rettssaker forsøkte tjenestefolk og arbeidsgivere å definere grensegangen mellom tukt og mishandling. Mishandlingsrettssakene viser at termene ikke var konstante størrelser, men del av den stadige forhandlingsprosessen om innholdet i begrepene tukt og mishandling.

Forholdet mellom arbeidsgiver og tjener var intet jevnbyrdig forhold: Arbeidsgiver var den ressursmessige overlegne parten, og hadde større rettigheter i loven enn tjenestefolket. Men med makt fulgte ansvar. I følge Eva Österberg var ”the principle underlying the chastisement of wives, children, and subordinates was to install breeding and discipline, not to encourage assault and battery.”⁶⁰ Arbeidsgivers makt over sitt tyende skulle dermed ikke være absolutt, verken i følge patriarkale ideer eller loven. Ingen av tjenerne opponerte heller mot arbeidsgivers rett til å tukte, deres klage gjaldt tukt i en spesifikk situasjon.

⁵¹ Forhørsprotokoll IV, forhør 27.6.1792, folie 16a.

⁵² Forhørsprotokoll IV, forhør 28.2.1791, folie 39a, 40a, 40b, 41a og b. Hun ble også slått i ansiktet.

⁵³ Forhørsprotokoll I, forhør 12.8.1777, s.182-83, i følge vitne tre og fire.

⁵⁴ Forhørsprotokoll IV, forhør 7.2.1791, folie 36a og b.

⁵⁵ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 30.11.1790, folie 26b og 27a.

⁵⁶ Forhørsprotokoll IV, forhør 7.2.1791, folie 35b og 36a.

⁵⁷ Samme sted.

⁵⁸ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 14.3.1791, folie 42a og b.

⁵⁹ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 14.3.1791, folie 42a og b.

⁶⁰ Eva Österberg i Eva Österberg og Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, Uppsala 1988, s. 51.

Hvem klaget på mishandling?

Kun én mannlig tjener klaget på mishandling.⁶¹ Blant læredrenger var dette imidlertid den hyppigst brukte anmeldelsesårsaken. Det kan ha sammenheng med læredrengenes lange kontraktstid. Mishandling var en måte å lovlig løses fra denne.⁶² At så få mannlige tjenere klaget på mishandling, kan også forklares med den lave andelen mannlige tjenestefolk som gikk til sak mot sine arbeidsgivere. En annen forklaring er at det ikke var godtatt å slå voksne mannlige tjenere. Selv om alder sjelden oppgis i kildene, synes de fleste læredrengene som var innblandet i mishandlingssaker å ha vært unge, da et familiemedlem eller en venn av familien i de fleste tilfeller gikk til sak på deres vegne. Hvis dette høye antallet mishandlingssaker gjenspeiler en faktisk situasjon der læredrenger ofte ble korporlig avstraffet, kan dette indikere at det fantes en norm som aldersmessig begrenset bruken av tukt. Kroppsstraff ble ansett som legitimt så lenge drengen var under en viss alder, men det var i mindre grad akseptert når gutten ble mann. Forklaringen sannsynliggjøres av at jeg kun har funnet én svenn som gikk til sak mot arbeidsgiveren for mishandling. Dette synes imidlertid å være en norm som begrenset seg til de mannlige ansatte. Det er ingenting i kildene som indikerer at de tjenestejentene som gikk til sak mot sine arbeidsgivere for mishandling, var spesielt unge.

Hvem tuktet: Kjønn og husholdsposisjon

Både husbond og matmor mishandlet sine tjenestefolk. Det synes ikke å ha vært kjønnsbaserte forskjeller på dette punkt. Hvem tjeneren ble tuktet av, var til en viss grad avhengig av om de hadde mest kontakt med matmor eller husbonden i det daglige arbeidet, da tukten ofte var et resultat av reaksjon på en eller annen forseelse arbeidsgiver hevdet tjeneren hadde begått. Det var allikevel ingen nødvendig sammenheng her: Enkelte læredrenger hevdet å ha blitt mishandlet av matmor.⁶³ Å tukte sitt tyende var både matmor og husbonds ansvar. Dette er i tråd med hva loven tillot, men var også praktisk i forhold til datidens økonomiske organisering: I et samfunn der de fleste hushold hadde et felles levebrød⁶⁴ og det i liten grad var skille mellom arbeidsplass og hjem, var det hensiktsmessig at begge husholdsoverhodene i felleskap disiplinerte tjenestefolk og læredrenger. I ett tilfelle var en husholderske sammen med arbeidsgiver saksøkt for mishandling. Husholdersken hadde gitt tjenestejenta Karen Olia Olsdatter ”et par Munddaske”.⁶⁵ Den svenske historikeren Anna Hansen kaller tjenestefolk med matmoransvar ”tillförordnad matmor”, og mener disse ikke hadde ”samma naturliga

⁶¹ Forhørsprotokoll IV, forhør 26.6.1794, folie 286b.

⁶² Dette antydes i saken mellom skomakerdreng Gregers Abrahamsen og hans mester Jens Brun, forhørsprotokoll IV, kjennelse 11.7.1791, folie 58a og b.

⁶³ Forhørsprotokoll IV, forhør 18.4.1793, folie 222a og b, gullsmeddreng som sier han har blitt slått av matmor.

⁶⁴ Hilde Sandvik, ”Det økonomiske fellesskapet”, i Sølvi Sogner (red.), *I gode og vonde dagar. Familieliv i Norge frå reformasjonen til vår tid*, Oslo 2003, s. 92.

⁶⁵ Forhørsprotokoll IV, forhør 7.2.1791, folie 35a og b.

auktoritet som en riktig matmor”.⁶⁶ Kanskje Karen Olia klaget til politiet fordi hun ikke aksepterte husholderskens rett til å tukte. En husholderske var i utgangspunktet en tjener, men hadde inntatt posisjon som matmor og var dermed tilkjent mer ansvar og autoritet enn de andre tjenerne i husholdet. Dette er eneste gang en ”tillförordnad matmor” dukker opp i mitt materiale. Normen var at husholdet ble styrt av et par, men denne saken viser at normen ikke var absolutt.⁶⁷

Det finnes også eksempler på personer utenfor husholdet som tuktet tjenere på arbeidsgiverens oppfordring. Berthe Tallachsdatter ble slått av en feltskjær Krogh. Han var ikke hennes arbeidsgiver, men inngiftet i familien hun tjente hos. Krogh forklarte under forhøret at hans svigermor hadde sendt bud på ham slik at han skulle komme og stille Berthe ”tilrette”. Da han kom til svigermorens hus, stod Berthe med en kniv i hånden, bannet og ”larmede”. Feltskjær Krog slo henne da over hånden med stokken sin, ”dog icke anderledes end for at faae h(en)de til at ophøre med den ubesindighed hun udøvede”.⁶⁸ Hvorfor matmor selv ikke stilte sin tjenestepike ”tilrette”, sier forhøret intet om, men det er mulig hun mente Berthe var så truende at hun ikke torde. Å hente utenforstående for å bistå med disiplineringen av eget tyende forekom likevel sjelden. Det var husbondfolkets oppgave å holde orden i eget hus. I denne saken var det muligens akseptert da feltskjær Krogh allikevel var en av familien.⁶⁹

Forholdet til andre tjenere

Ser vi på forholdet til andre tjenere i *husholdet*, kunne dette både være problematisk og vennskapelig. Det finnes eksempler på tjenestejenter som var venner med andre eller tidligere tjenestejenter i husholdet,⁷⁰ men vi får i større grad innblikk i uoverensstemmelser dem i mellom. Dette har sammenheng med tjenestesakene som kilde: Det var konflikter og krangler, ikke ro og fred, retten var interessert i. Ammen Anne Dorthea Olsdatter var en av dem som kranglet med en annen tjenestepike i huset, noe som førte til krangel med matmor og bortvisning fra tjenesten for Anne.⁷¹ Anne Sophia Grøner hadde et enda dårligere forhold til sin medtjener: De sloss.⁷² Vennskap med husholdets øvrige tjenere var heller ikke alltid uproblematisk. Johanne Pedersdatter ble overtalt av en annen tjenestepike i husstanden til å drikke brennevin. Jenta inviterte deretter noen soldater inn ”med sigende Johanne ville tale

⁶⁶ Anna Hansen, *Ordnade hushåll: genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet*. Uppsala. 2006, s. 76.

⁶⁷ Hansen er inne på det samme. Se Hansen 2006, s. 77.

⁶⁸ Forhørsprotokoll I, forhør 16.9.1777, s. 199-200.

⁶⁹ David W. Sabeian mener riktignok at det var en forskjell mellom inngiftede og blodslekt, men jeg har i liten grad kildemateriale som støtter dette eller et motsatt syn. Sabeian, *Power in the Blood. Popular culture and village discourse in early modern Germany*, Cambridge 1984, s. 31-32.

⁷⁰ Se kapittel 5.

⁷¹ Forhørsprotokoll IV, forhør 22.8.1793, folie 246b og 247a.

⁷² Forhørsprotokoll I, forhør 19.12.1778, s. 526.

med dem (...)”, og det hele endte med at Johanne ble bortvist fra tjenesten.⁷³ Medtjenere kunne dermed være farlige, de kunne forlede tyende som i utgangspunktet var lydige, til usømmelighet og oppsetsighet. Gjennom tjenestesakene er det allikevel hovedsaklig konflikter med *arbeidsgivere* vi får innblikk. Medtjenere opptrådte da ofte som vitner.

Disse vitnemålene støttet i liten grad tjeneren som var involvert i arbeidsrettssak med deres felles arbeidsgiver. I flere tilfeller oppgav ikke de vitnende tjenestefolkene informasjon som styrket medtjenerens sak med mindre de fikk direkte spørsmål om slikt.⁷⁴ Muligens hadde dette sammenheng med den motstand vi også finner generelt i samfunnet mot å blande seg inn i husholdskonflikter,⁷⁵ men det kan også forklares med redsel for arbeidsgiveren. Etter vitnemålet måtte vitnet fortsette å leve hos denne. Også tjenestefolk som var part i arbeidsrettssaker, var klar over dette dilemmaet og enkelte forsøkte å få underkjent medtjeneres vitnemål. Skrivetjeneren Jacob Nielsen mente en tjener som vitnet mot ham måtte anses som et villig vitne, fordi han arbeidet for Jacobs husbond.⁷⁶ Vitnende tjenere kunne også beskrive andre tjeneres oppførsel som trassig og oppsetsig, og dermed gi egne vurderinger som gikk i disses disfavør. Nå var ikke alle medtjeneres vitnemål negative. Tjenestejenta Maren Jonsdatter ga Else Kristine Hansdatter medhold i at slagene hun hadde fått av sin matmor var ufortjent.⁷⁷ Matmor var i dette tilfelle krigsråd Hermansdorfs hustru. Hun tilhørte Christianias elite,⁷⁸ så status synes ikke å være avgjørende for hvorvidt en tjener støttet en annen i retten eller ikke. Marens vitnemål var imidlertid ikke typisk. Oftere støttet tjenere husbond, eller de beskrev hendelsesforløp uten å vurdere skyldspørsmålet. Dette siste kan ses på som et kompromissvitnemål, og var antakeligvis uttrykk for at vitnet ikke ville si noe stygt om sin medtjener, men samtidig ikke ønsket å antagonisere arbeidsgiveren. Selv om medtjenere i liten grad opptrådte direkte støttende i rettssalen, kunne de gi råd og hjelp. Gårdsdrengen Knud Hansen ”blev overtalt af de andre Tieneste-Folk at bie” da han ville forlate tjenesten.⁷⁹ Knud ville ikke høre, men saken viser at tjenestefolk diskuterte muligheter og alternativer seg imellom. Börje Harnesk har funnet eksempler på kollektiv samhandling blant norrlandske tjenestefolk. I følge han utviklet det seg en *praksis* med hyppige tjenestebytter blant tjenere, slik at de i størst mulig grad kunne være uavhengige av sine arbeidsgivere.⁸⁰ Forhørsprotokollene er aktørorienterte, og det er vanskelig å finne uttrykk for fellesskap og samarbeid. Som vi skal se i kapittel fem, synes det også å ha vært vanlig å bytte

⁷³ Forhørsprotokoll I, forhør 11.7.1778, s. 380-81.

⁷⁴ Se for eksempel: Forhandlingsprotokoll 3, forhør 3.4.1777, s. 687-88.

⁷⁵ Se kapittel 6.

⁷⁶ Forhørsprotokoll I, forhør 11.11.1776, s. 54-60.

⁷⁷ Forhørsprotokoll IV forhør 22.8.1792, folie 174b og 175a.

⁷⁸ Se kapittel 6.

⁷⁹ Forhørsprotokoll IV kjennelse 31.7.1794, folie 294b.

⁸⁰ Harnesk 1990, s. 165-66.

tjeneste ofte i Christiania. Jeg har likevel ikke funnet tilfeller der *alle* tjenestefolkene sa opp samtidig, slik Harnesk mener var sedvane på den norrlandske landsbygda. Christiania var i større grad enn Norrland preget av tilflytting, og særlig var det unge mennesker som flyttet til byen.⁸¹ Dette kan ha ført til press på arbeidsmarkedet, som igjen betydde mindre manøvreringsrom for tjenestefolket.

Jeg har funnet eksempler på solidarisk samhandling blant svenner og læredrenger, og slikt synes å være mer utbredt blant disse gruppene enn blant tjenestefolk. En sak fra november 1791 kan illustrere dette. Skomakerdrengen Ole Jacobsen ble stengt inne i kjelleren av sin beskjenkede mester, men nektet å akseptere slik behandling. Med rop og skrik tilkalte han andre drenger som i protest samlet seg utenfor mesterens hus.⁸² Dette var en selvhjelpsaksjon som viser at mesteren ikke kunne gjøre som han ville med sin dreng. Hilde Sandvik forteller om en liknende sak der det ble samarbeidet etter sosiale skillelinjer innenfor et laugs grenser. Dette dreide seg om en gruppe skomakersvenner som streiket.⁸³ Selve organiseringen av håndverkeryrket med svennevandringer, svennekroer samt flere svenner og læredrenger i et hushold, førte til mer kontakt mellom disse gruppene enn mellom tjenere. Nå betyr ikke dette at svenner og læredrenger samarbeidet mot mesteren, tvert i mot har jeg funnet flere eksempler i forhørsprotokollene på læredrenger som klaget over å ha blitt mishandlet av svennene i huset.⁸⁴ Muligens er det mer fruktbart å skille mellom menn og kvinner enn tjener og håndverker når det gjelder solidaritet etter sosiale skillelinjer. Jeg har funnet en sak som antyder samhold mellom mannlige tjenere. I april 1793 fant det sted ”et sammenløb og Slagsmaal i mellem nogle Tienere og endeel Hand-Værks Svenner hos Høkker Knud Thoresen Ruud som holder Skoemagerkroe og tillige Spiskorter for Tienere.”⁸⁵ Saken fortellere en innviklet historie der tjenerne hadde møttes hos en madame Schøjen før slåsskampen ”for at overlægge hvor mange der skulle skulle gaae derhen, ifald forliig ikke kunde finde Stæd, ville de derved see sig betryggede for Prygl af de sammenkalte handværks-Svenne.”⁸⁶ Jeg har ikke funnet noen liknende samhandling fra tjenestejentenes side, men disse hadde mer begrenset adgang til samvær enn mannlige tjenere. Først hundre år senere begynte tjenestejenter å organisere seg.⁸⁷ Tjenerne i saken ovenfor kan heller ikke sies å være representative for byens tjenestedrenger. De arbeidet for noen av byens rikeste menn, og

⁸¹ Sprauten 1992, s. 361-62.

⁸² Forhørsprotokoll IV, forhør 5.8.1791, folie 61a, 61b, 62a, 62b og 63a. Også Granrud behandler denne saken, se Granrud, 1998, s.107-108.

⁸³ Sandvik 1992, s.109-110.

⁸⁴ Se for eksempel forhørsprotokoll IV, forhør 12.9.1793, folie 249b.

⁸⁵ Forhørsprotokoll IV, forhør 5.4. 1793, folie 216b og 217a.

⁸⁶ Samme sted.

⁸⁷ Schruppf 1978.

hadde råd til å spise mat utenfor arbeidsgivers hushold, en luksus de fleste Christiania-tjenere ikke kunne påspandere seg.

Tjenermakt og avmakt: Tjenerens syn på seg selv

Jeg har kun funnet ti tjenere som eksplisitt omtales som arrestert, fire av disse var tjenestedrenger. Dette var nødvendigvis ikke alle arresterte tjenere, men tallet er såpass lavt at det ikke gir noen bekreftelse på Granruds tese om at tjenestejenter først gikk til sak etter at de var arrestert. En av tjenestejentene ble til og med arrestert *etter* det første forhøret.⁸⁸

Uavhengig av antall tjenere som ble arrestert, hadde arbeidsgiver en slik mulighet og det fantes arbeidsgivere som brukte den. Saken mot veier Jonas Preus viser at en slik arrestasjon kunne være en tvilsom affære. Tjenestepiken Torbor Jacobsdatter hadde antakeligvis allerede klaget til politiet før hun ble beordret arrestert. I hvert fall forklarte hun at hun var blitt bedt om å framskaffe en skriftlig klage til hun og veier Preus skulle møte i retten. For å finne noen som kunne skrive en slik klage for henne, hadde hun forlatt husbondens hus i åttetiden. Da hun kom tilbake rundt ti, ble hun kalt inn i stuen av arbeidsgiveren. Tilstede var også en stadskaptein Gad, matmorens bror og Torbors tidligere arbeidsgiver. Han forlangte å se klagen samt en presteattest hun hadde i hånden. Torbor nektet, men stadskapteinen tok dem fra henne med makt og ga henne en ørefik. Torbor forlot igjen veier Preus' hus, denne gang for å rådføre seg med kona som hadde skrevet klagen. Da hun kom tilbake, fikk hun ikke slippe inn. Hun banket på vinduene, og laget ingen videre "Larm", men ble tatt med til rådstuen av en vekter. Denne vekteren vitnet under forhøret at arrestasjonen hadde skjedd på stadskaptein Gads ordre. Gad hadde lovet vekteren ½ riksdaler for dette, men denne hadde ikke vekteren sett noe til. Han innrømmet at piken ikke hadde bråkt, men "siden Gad forlangede h(en)de arresteret torde h(an)d icke undslaae sig derfor, dog sagde h(an)d til Gad at h(an)d maatte selv forsvare det."⁸⁹ Noen dager senere var Torbor sluppet ut av arresten. Stadskapteinen ville verken innrømme å ha beordret henne arrestert eller betale for hennes underhold der.⁹⁰ Dette var en særdeles skitten arrestasjon, og jeg har ikke funnet henvisninger til andre bestikkelser av vektere. At vektere lot seg bestikke av despotiske arbeidsgivere, viser hvor skjev maktfordelingen mellom tjener og husbond kunne være.

I retten hadde tjenestefolk en sjanse til å forsvare seg mot overgrep, en mulighet de også brukte. Tjenestesakene viser at tjeneren brukte rettssystemet. De resignerte ikke, men forsvarte seg og sin egen versjon av hendelsesforløpet. Tidvis kommer også tjenernes syn på seg selv fram, og bildet som tegnes er av tjenere som mente de hadde visse rettigheter og ikke

⁸⁸ Forhørsprotokoll IV, forhør 28.2.1791, folie 39b, 40a, 40b, 41a og b.

⁸⁹ Forhørsprotokoll I, forhør 2.4.1777, s. 128-30.

⁹⁰ Forhørsprotokoll I, forhør 9.4.1777, s. 132.

var dårligere enn husbondfolket. Marthe Kiønig ble anklaget for å ha vært gjenstridig, og nektet ikke for dette ”thi hun har altid paastaaet sin Rett, og i sær har hun aldrig givet noget eftter, naar hun er bl(even) attaqveret paa sin ære.”⁹¹ Marthe var fra landet, så hun var kanskje vant til mindre sosiale forskjeller mellom arbeidsgiver og tjener og godtok muligens mindre. Marthe var imidlertid ikke den eneste tjener som mente hun hadde noe å forsvare. Anne Christensdatter lot seg ikke beordre rundt, ”naar hun blev noget befalet opponerede sig mod sin Madmoder med sigende: hun forment sig lige goed, med dem hun tiente (...).”⁹² Ammen Maren Ovesdatter nektet å la seg besiktige av en jordmor.⁹³ Arbeidsgiveren mistenkte at hun var gravid, men Maren ville ikke nedverdige seg på denne måten. Da ammen Anne Dorthea Olsdatter ble bedt om å tie av sin matmor, svarte hun at hun ikke tiet for noen.⁹⁴ Disse fire er ikke de eneste tjenestefolkene vi møter i forhørsprotokollene som opponerte mot arbeidsgiver. I kapittel fem gir jeg eksempler på tjenere som mente de kunne stille krav til hva slags arbeid de skulle utføre. Tjenestejenter godtok heller ikke å bli kjeftet på og skjelt ut. Marthe Maria Hansdatter mente hun var blitt utskjelt med ”ære fornærmende udtryk.”⁹⁵ Ellen Marie Arnesdatter og Karen Torstensdatter ble begge kalt ”Hore” og ”Canalie”, dvs. slyngel, og Else Kristine Hansdatter ble kalt en ”Dag Tyv” og ”Skøier-Mær”.⁹⁶ Politiet anså det ikke som deres oppgave å dømme i slike skjellsordsaker, dette var ”en privat Sag”.⁹⁷ Tjenestejentene mente imidlertid ikke det. De tok slikt opp i retten, både for å styrke egen sak, men også fordi angrep på æren var sett på som alvorlig og måtte tilbakevises.⁹⁸ Disse eksemplene er likevel ikke nok til å hevde som Harnesk at det fantes en egalitær norm blant Christianias tjenere. De fleste tjenestefolk aksepterte at det var visse forventninger til hvordan en tjener skulle oppføre seg. For eksempel ble Sibilla Christenesdatter Hæg advart av en medtjener om at hun ikke skulle bruke så ”stor Mund” mot matmor.⁹⁹ Men å akseptere husbonds autoritet og visse normer for lydig oppførsel, innebar ikke at de lot seg behandle dårlig.

Oppsummering

Bente Granrud mener tjenestejenter først gikk til sak mot sine arbeidsgivere etter at de var blitt arrestert. Jeg har ikke funnet direkte støtte for denne tesen i min undersøkelse. Sakene er for varierende til at en slik forklaring er dekkende. At tjenere og arbeidsgivere var i et

⁹¹ Forhørsprotokoll I, forhør 1.8.1778, s. 427-31.

⁹² Forhørsprotokoll I, forhør 24.4.1778, s. 289-91.

⁹³ Forhørsprotokoll IV, forhør 19.7.1790, folie 4b, 5a og b.

⁹⁴ Forhørsprotokoll IV, forhør 22.8.1793, folie 246b og 247a.

⁹⁵ Forhørsprotokoll IV, forhør 22.8.1792, folie 175a.

⁹⁶ Forhørsprotokoll IV, forhør 15.10.1792, folie 189a; 10.10.1793, folie 255b; 22.8.1792, folie 174b og 175a.

⁹⁷ Forhørsprotokoll IV, forhør 17.10.1793, folie 254b og 256a (finnes ingen folie 255).

⁹⁸ Sandmo 1992, s.66-69, 89.

⁹⁹ Forhandlingsprotokoll 3, forhør 3.4.1777, s. 687-88.

grunnleggende skjevt maktforhold er det allikevel ingen tvil om. Husbonds lovlige rett til å tukte var en rettighet han brukte og forsvarte. Enkelte arbeidsgivere var også villig til å bruke sin makt til overgrep. Tjenestejenter fikk i liten grad støtte fra vitnende medtjenere, og jeg har ikke funnet eksempler på solidaritet og samhandling mellom *flere* tjenestejenter. Slikt synes å være forbeholdt svenner, læredrenger og til en viss grad mannlige tjenere. Til tross for dette gir tjenestesakene oss også et bilde av tjenestejenter som ikke godtok å bli slått eller skjelt ut av sine arbeidsgivere. Jeg vil likevel ikke si at tjenestesakene bekrefter at det fantes en egalitær norm blant Christianias tjenestebefolkning, slik Börje Harnesk fant i Nord-Sverige. Riktignok finnes det tjenere som mente de var like gode som sine arbeidsgivere, men slike holdninger synes ikke å ha vært allemannseie.

I dette kapitlet har vi sett på tjenere på aktørnivå; hvilke valg de tok og argumenter de fremmet i retten. Tjenestefolk i Christiania opptrådte selvstendig, og formulerte sammenhengende og forståelig forsvar. I det neste kapitlet skal jeg se at også på områder som kontraktsinngåelse, forbruk og fritid opptrådte tjenere selvstendig.

5. Tjenestefolk i dagliglivet: Mobilitet, alder, lønn og arbeidsoppgaver

I dette kapittelet tar jeg for meg en rekke aspekter ved livet som tjener i Christiania på slutten av 1700-tallet var. Kapittelet favner mye, men dette illustrer både hvor uensartet og sammensatte tjenererfaringen var, og hvor rike forhørsprotokollene er som kilde.

Opplysningene som gis varierer fra sak til sak, og det har dermed ikke vært mulig å utarbeide noen fullstendig statistikk over alder, fødested, tidligere arbeidsoppgaver eller liknende.

Dermed presenteres snarere glimt inn i tjenestefolks tilværelse enn et fullstendig bilde av livs- og arbeidssituasjonen.

Alder og sivilstand: Den unge, ugifte tjener

Tjenere var generelt sett unge og ugifte,¹ men hva med de tjenestefolkene vi møter i politiforhør, politikammerrett og politirett? Jeg har funnet alderen til nitten av tjenerne som var involvert i arbeidsrettssaker.² Bare seks av sakene er fra perioden 1776-81. Dette kan bety at politiets interesse for tjenestefolks alder tiltok noe mellom 1770- og 1790-årene, men endringen er såpass liten at det i hvert fall ikke innebærer nye rutiner på dette området. Elleve av tjenerne med aldersangivelse var vitner, mens de resterende åtte var saksøkt eller saksøker. Kun to var menn: En 32 år gammel tidligere soldat fra Fredrikstad som var saksøkt for å ha rømt fra tjenesten, og en 22-åring fra Aker som vitnet i en sak mot en ulydig læredreng.³ De åtte som var part i konfliktene var mellom 18 og 34 år, med en gjennomsnittsalder på litt over 23 og en median på 21 år. Aldersspredningen blant vitnene var litt større: Den yngste av disse var 22 og den eldste 40 år. Gjennomsnittsalder og median ligger også noe høyere; henholdsvis 28 og 26 år. Til sammenligning var de læredrengene hvis alder oppgis, litt yngre enn tjenerne: Den yngste av disse var 13, den eldste 22 år.

Jeg har funnet få opplysninger om tjenerens sivilstand i arbeidsrettssakene. Ammen Ingebor Halvorsdatter omtales som kone, og var antakeligvis gift⁴, men den utbredte bruken av benevnelsene *pike* og *dreng* tyder på at majoriteten var ugift. At de aller fleste tjenestefolk representerte seg selv i retten, støtter opp om dette. Hadde tjenestejentene vært gift, er det plausibelt å anta at ektemannen hadde møtt på deres vegne, i hvert fall i noen av sakene. Selv ikke i de tilfellene der tjenestefolk representeres av andre i retten, var dette ektemenn.

¹ Sogner 1997a, s. tabell 6, 5-6.

² Jeg har ikke lest alle *forhørene* for alle sakene. Dette gjelder særlig for periodene 1778-81 og 1794-95. Det er dermed ingen uttømmende informasjon alderen til alle tjenestefolkene i perioden. Vitnene er også hentet fra saker mot læredrenger.

³ Forhørsprotokoll I, forhør 2.9.1777, s. 194-96; forhørsprotokoll IV, forhør 6.9.1790, folie 14A og b.

⁴ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 7.5.1792, folie 152a.

Avvikene: Gifte, barn og gamle

Bildet av tjenestefolk som unge og ugifte bekreftes i stor grad av aldersangivelser i løsgjengeri- og betlerisakene. Disse sakene gir oftere og mer personlig informasjon enn tjenestesakene, og også her møter vi nåværende og tidligere tjenestejenter som hovedsaklig var ugifte. Jeg har kun funnet én tjener som avviker fra dette mønsteret: En 38 år gammel enke fra Kongsberg.⁵ Johanne Maria Andersdatter kom til Christiania vinteren 1792 og hadde fra og med dette året hatt tjeneste to steder. Begge gangene kom hun av tjenesten før kontraktstiden var utløpt, siste gang ”formedlest Madmoders urimelige Opførsel mod Hende”.⁶ Johanne Marias erfaringer fra tjeneste i Christiania var mislykkede, kanskje nettopp fordi hun selv hadde vært matmor i eget hushold. Da kunne det nok være vanskelig å gå inn i en posisjonen som underdanig tjenestepike igjen.

Enkelte forskere har hevdet det var vanlig å dra hjemmefra for å ta tjeneste i 7-8 års alder.⁷ Dette synet har blitt modifisert av senere forskning, der det hevdes at de fleste ikke tok tjeneste før etter konfirmasjonen, noe som vanligvis skjedde ved 14-15 års alder.⁸ Det var heller ikke uvanlig å være enda eldre når man forlot foreldrehjemmet: I 1730 var hele 20% av svenske kvinner over 20 år da de flyttet hjemmefra.⁹ De fleste flyttet for å ta tjeneste.¹⁰ Økonomisk evne, husholdets arbeidskraftsbehov og individuell modenhet avgjorde hvor tidlig man begynte å arbeide som tjener, så individenes erfaringer var sprikende på dette punkt.¹¹ Det fantes barn blant Christianias tyendebefolkning på 1700-tallet, selv om henvisningene til disse i forhørsprotokollene er fåtallige. Én var Iver Jensen. Hans alder oppgis ikke, men han blir omtalt som et ”Barn” både i politimesterens kjennelse og politirettens dom.¹² Riktignok var han konfirmert, men da arbeidsgiveren ikke hadde ansatt ham i fast tjeneste med festepenger og lønn mente politiretten han var ”et Barn Moderen endda raade for”, og ingen

⁵ Forhørsprotokoll IV, forhør 17.3.1793, folie 204a, 204b, 205a, 205b, 206a og b. Johanne Maria er den første som forhøres i denne saken.

⁶ Samme sted.

⁷ Steffen Kiselberg, ”En farlig alder” – Ungdommens samfundsmæssige status 1750-1920”, i Claus Clausen (red.), *Ungdommens historie. En antologi*. København 1985, s. 16-17: Vanlig for barn å ta tjeneste når de var mellom 7 og 9 år. Ole Feldbæk, *Den lange fred 1700-1800*. København 1992, s. 58: Mener barn på landet i Danmark kom i tjeneste i 9-10-årsalderen, gutter litt tidligere enn jenter.

⁸ Beatrice Moring, ”Migration, Servanthood and Assimilation in a New Environment”, i Fauve-Chamoux (red), 2004, s. 64; Michael Mitterauer, *A history of youth*, Oxford 1992, s. 69-70, s. 72-4: mener gjennomsnittsalderen for forlate foreldrehjemmet er 13 -16 år. Bridget Hill mener jenter vanligvis begynte i tjeneste 13-14 år gamle. Dette gjaldt både hustjenere og tjenere på landet, Hill 1989, s.73, 131-32.

⁹ Beatrice Moring, i Fauve-Chamoux (red), 2004, s.64.

¹⁰ Christer Lundh, ”Life-Cycle Servants in Nineteenth Century Sweden: Norms and Practice”, i Fauve-Chamoux (red), 2004, s.76-78. Tall fra to sogn i Sverige for 1800-tallet. Grunnet høy giftermålsalder også i Norge, er det grunn til å tro at de fleste som flyttet hjemmefra også her gjorde det for å ta tjeneste, ikke gifte seg.

¹¹ Ben-Amos, *Continuity and Change* 3 (1), 1988, s. 45-47; Mitterauer, 1992, s. 69-70, s. 72-4.

¹² Forhørsprotokoll I, kjennelse 22.9.1779, s. 632-33; forhandlingsprotokoll 4, dom 29.9.1779, s. 93-94.

tjener.¹³ Politimesteren dømte på sin side i arbeidsgiverens favør; gutten var å regne som en tjener, uavhengig av alder og manglende lønn. Selv om begge rettsinstanser definerte Iver som et barn, hadde de ulikt syn på følgene av Ivers unge alder: Politimesteren la vekt på arbeidsgiverens omsorg for drengen: Han hadde fødd og kledd Iver, samt sørget for at han fikk skolegang og religionsundervisning. Politiretten la vekt på at arbeidsgiveren ”i det mindste eftterat han [Iver] var bleven confirmeret” burde gitt ham ”Fæste Penge og Accord, som et andet Tieneste Tyende”.¹⁴ Jeg har ikke funnet andre barn blant tjenestefolkene som var part i arbeidsrettssakene.

Henvising til konfirmasjonsundervisning forekommer sjelden i kildene, men illustrer det moralske aspektet ved tjenesteinstitusjonen: Tjenestefolks kirkegang var en del av arbeidsgiveransvaret, i følge Norske Lov av 1687.¹⁵ I katekismen strekkes husbond og matmors ansvar for deres tyendes åndelighet enda litt lenger: I likhet med den plikt de hadde for å dekke tjenestefolks legemlige behov måtte de også sørge for deres åndelige ”ved Underviisning, Formaning og Forbøn”.¹⁶ Megler Lie hadde oppfylt dette ved å sende Iver Jensen i skole og til konfirmasjon. Til gjengjeld mente politimesteren megler Lie kunne vente at Iver arbeidet for ham som tjener.¹⁷

I enkelte forhør gis det opplysninger om tjenestefolks tidligere yrkeserfaring, og her har jeg funnet to barnetjenere: En tjenestejente og en mannlig tjener hevdet begge å ha arbeidet fra de var åtte. Dorthé Kristine Jacobsdatter kom i tjeneste hos kjøpmann Ole Oppen som åtteåring.¹⁸ Hun oppgav at begge hennes foreldre var døde, og dette var antakeligvis årsaken til at hun måtte begynne å arbeide. Dorthé Kristine tjente hos Ole Oppen i fem år. Dette var unormalt lenge å være på et sted, og indikerer at barnetjenere stod svakt på arbeidsmarkedet. De hadde verken ressurser eller kontakter til å forhandle seg fram til en bedre tjeneste. I alt hadde Dorthé Kristine hatt tjeneste ti forskjellige steder, med varierende tjenestetid; hos fire arbeidsgivere var hun kun et halvt år, hos fire andre var hun over ett år.¹⁹ Også 32-årige Hans Olsen hadde kommet i tjeneste som åtteåring. Han påstod han hadde arbeidet i hele 24 år.²⁰

Dorthé Kristine Jacobsdatter og Hans Olsens erfaringer synes ikke å ha vært spesielt utbredt blant tjenerne som opptrådte i tjenestesakene. Blant de betleri- og løsgjengerisiktede er det imidlertid flere eksempler på personer som begynte tidlig i tjeneste. Tjenestefolk tiltalt

¹³ Forhandlingsprotokoll 4, dom 29.9.1779, s. 93-94.

¹⁴ Forhandlingsprotokoll 4, dom 29.9.1779, s. 93-94.

¹⁵ NL 6-3-2.

¹⁶ Erik Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed*, København 1783, spørsmål 184, 3. En faksimile av boka ligger på internett: <http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbok&bokid=pontoppidan>.

¹⁷ For liknende krav om gjenytelse fra barn i form av arbeid, se tukthusanordningen § 8.

¹⁸ Forhørsprotokoll I, forhør 10.7.1794, folie 288a og b.

¹⁹ Forhørsprotokoll I, forhør 10.7.1794, folie 288a og b.

²⁰ Forhørsprotokoll I, forhør 2.9.1777, s. 194-96.

for løsgjengeri eller tigging var imidlertid ofte de fattigste og elendigste, og de er således ikke representative for tjenestebefolkningen som helhet. Den store andelen tjenere, og særlig tjenestejenter, i dette materialet viser likevel at veien fra tjeneste til tigging kunne være kort. Selv om løsgjengeritilalte tjenestefolk ikke var den typiske tjenererfaringen, var det ingen sjeldenhet og gir innblikk i hvordan tjenesteyrket *kunne* fortone seg. Jeg har ikke funnet noen som var så unge som Dorthe Kristine og Hans da de kom i tjeneste, men det er enkelte som var bare 10-11 år gamle da de flyttet hjemmefra. Berthe Maria Knudsdatter tok tjeneste ti år gammel. Hun var født i Christiania, men måtte flytte til Skedsmo da hun fikk arbeid.²¹ Det var dermed lang reisevei hjem til mor for lille Berthe Maria. 26 år gamle Maren Andersdatter var elleve år da hun kom i tjeneste hos en enke på Vaterland. Marens foreldre var på fattighuset, så det var sannsynligvis trang økonomi som gjorde at Maren måtte tidlig ut i tjeneste.²² Elen Trulsdatter måtte ta tjeneste som 11-åring fordi moren ble syk.²³ Fattigdom og foreldres sykdom og død var dermed årsaker til at barn måtte begynne i tjeneste.

De fleste tjenestefolk var i følge 1801-folketellingen under 30 år, men det fantes også eldre tjenestefolk.²⁴ Jeg har funnet en henvisning til en eldre tjener i tjenestesakene. Tjenestepiken Karen Stenersdatter blir beskrevet som et aldrende menneske som i lang tid hadde vært ”et troe og skickelig Tieneste Tyende”.²⁵ Hennes alder får vi ikke vite, men det er mulig hun ikke er så veldig gammel. Løsgjengeritilalte Maren Hansdatter, 47 år, og Ingebor Maria Pedersdatter, som oppgav å være noen og førti år, ble begge beskrevet som aldrende.²⁶ De hadde inntil nylig vært i tjeneste, Maren hadde arbeidet som tjener i Christiania i hele 32 år. Ingebor Maria ble av politimesteren frifunnet for løsgjengeribeskyldningene. Han mente hun ”nu formedelst tiltagende alderdom ej vel k(an)d obligeres at tiene med mindre hun k(un)de faae saadan Lejlighed som convenerede med h(en)des Svage Kræfter.”.²⁷ Dette vitner om hvor hardt tjeneryrket var: Når du var førti, var du utslitt. Jeg har ikke funnet virkelig gamle mennesker som jobbet som tjenere i Christiania. Conradine Dunker forteller i sine erindringer om tjenestepiken Ida Margrete Weile, kalt Grethe. Hun tjente i årevis for både Conradines bestemor og mor.²⁸ For tjenestefolk som Grethe må det ha vært utenkelig å gå til sak mot sin arbeidsgiver. Om årsaken er å finne i gode arbeidsforhold, blind aksept for egen situasjon eller manglende kunnskap om alternative muligheter, er vanskelig å si.

²¹ Forhørsprotokoll IV, forhør 17.3.1793, folie 204a, 204b, 205a, 205b, 206a og b. Nr. tre av de arresterte.

²² Forhørsprotokoll IV, forhør 17.3.1793, folie 204a, 204b, 205a, 205b, 206a og b. Nr. fire av de arresterte.

²³ Forhørsprotokoll IV, forhør 9.7.1793, folie 238a og b. Andre som har begynt å tjene tidlig: Rose Sophia Kaarde, som 12-13-åring, Forhørsprotokoll I, forhør 20.11.1776 – s. 75-85; Peder Pedersen, som 12-13-åring, Forhørsprotokoll I, forhør 9.4.1777, s. 133.

²⁴ Sogner 1997a, s. tabell 6, s. 5.

²⁵ Forhørsprotokoll I, kjennelse 1.3.1779, s. 552-53.

²⁶ Forhørsprotokoll I, forhør 20.11.1776, s. 75-85; forhør 25.11.1776, s. 87-92 (opptrer først under navnet Anne Maria Pedersdatter).

²⁷ Forhørsprotokoll I, kjennelse 26.11.1776, s. 98-99.

²⁸ Conradine Dunker, *Gamle Dage*, Kristiania og København 1909, opptrykk Oslo 1985, s. 7-8.

Tjenestesakene har dermed en skjevhet på dette området; tjenere som Grethe finnes ikke i kildematerialet.

Geografisk mobilitet og tjenestebytte

Som vi så i kapittel to forsøkte myndighetene å kontrollere den potensielle tjenerbefolkningen blant annet ved å kreve skussmål fra tidligere arbeidsgivere og attester fra fogd eller prest.²⁹ Sanksjonene for brudd på reglene var harde for tjenestefolk: Løp man rundt på bygdene uten slike ”Pas”, skulle man straffes med tukthus.³⁰ Arbeidsgiverne skulle på sin side bøte to riksdaler til politikassen hvis de unnlot å gi skussmål eller hvis skussmålene inneholdt misvisende informasjon.³¹ Opplysninger som gis i politiforhørene tyder på at dette i varierende grad ble fulgt. Tjenestefolk vitner om at de i ulik grad hadde fått, krevd og blitt avkrevd skussmål av nye og gamle arbeidsgivere. Enkelte tjenere la fram attester utstedt samme dag eller dagen før forhøret.³² Tjenestejentene skaffet seg i disse tilfellene først attest fra tidligere arbeidsgivere når de var i rettssak med den nye arbeidsgiveren. Politikammerrett og politirett tok skussmålene mer alvorlig enn arbeidsgivere og tjenestefolk. I forhørene spørres det ofte etter slike attester, og hvorvidt den nye arbeidsgiveren krevde attest ved ansettelsen. Tretten arbeidsgivere måtte bøte for å ha unnlatt å be om attester ved ansettelsen, og noen få for å ha gitt feilaktig skussmål.³³ Gode skussmål kunne forbedre tjenerens muligheter til å vinne: I frifinnelsen av den aldrende tjeneren Karen Stensdatter legges det vekt på at hun hadde fem attester fra ”saa bekiente og paalidelige Folk n(em)l(ig) afdøde hr. Cornisch, Garver Steen, Eilert Bruun, Accise Skriver Hans Holt, Kiøbmand og Fattig Forstander Hans Wang, og nu værende Frue Justits Raadjnde Hagerup (...).”³⁴

Hvor ofte og når byttet tjenestefolk tjeneste?

I følge loven kunne tjenestefolk bytte tjeneste bare to ganger i året: Fredag etter påske og mikkelsdag.³⁵ Börje Harnesk mener det var sedvane for tjenestefolk i Norrland i Sverige å si opp ”vare sig de på allvar funderade på att flytta eller ej.”³⁶ Formålet med denne kollektive oppsigelsesaksjonen var å beholde sin uavhengighet. Flytting var dermed en måte å presse arbeidsgiverne på samt gi tjenestefolket makt i forholdet til arbeidsgiverne. Og også i Christiania var den typiske erfaringen til tjenestefolk involvert i arbeidsrettssaker, flere arbeidsgivere og hyppig tjenestebytte. Karen Stensdatter hadde som vi så i hvert fall hatt fem

²⁹ NL 3-21-8, 3-21-10, 3-21-16, 3-21-17; forordning av 9.aug. 1754, § 6, 12; plakat av 3.des. 1755, § 11.

³⁰ Tukthusanordningen, kap. 3, § 9.

³¹ Plakat av 3.des. 1755, § 11.

³² Forhørsprotokoll I, forhør 26.11.1776, s. 93; forhør 16.9.1777, s. 199-200.

³³ Se bl.a. forhørsprotokoll I, forhør 12.12.1792, folie 197a og b; forhørsprotokoll IV, kjennelse 23.7, folie 169b og 170a.

³⁴ Forhørsprotokoll I, kjennelse 1.3.1779, s. 552-53.

³⁵ Plakat av 3.des.1755, § 1.

³⁶ Harnesk 1990, s. 165.

arbeidsgivere da hun kom i klammeri med den sjette fordi hun hadde da flyttet til en sjuende. Også enkelte andre tjenestejenter oppgav flere arbeidsgivere: 34-årige Karen Larsdatter navngir fem tidligere arbeidsgivere, Dorthe Kristine Jacobsdatter hadde hatt tjent ni forskjellige steder før hun blir saksøkt av den tiende arbeidsgiveren.³⁷ De fleste oppgav imidlertid å ha hatt mellom en og tre tidligere arbeidsgivere. Det er dermed ikke de yngste eller minst mobile tjenestefolkene som gikk til sak mot sine arbeidsgivere.

Når det gjelder kontraktens lengde synes det vanligst med kontrakter på et halvt år. Enkelte hadde avtale om ett års tjenestetid, men lengre arbeidskontrakter enn dette har jeg ikke funnet henvisninger til. Selv om kontrakten opprinnelig var et halvt eller ett år, hindret dette imidlertid ikke flere i å være mange år i samme tjeneste. Hvor lenge den enkelte tjener har vært i tjeneste hos samme arbeidsgiver før arbeidsforholdet endte i retten, varierte. De fleste hadde vært der mindre enn et halvt ett år, noen bare fire-fem dager. Noen få hadde vært hos arbeidsgiveren lengre enn ett år da møtte i retten: Marthe Kiønig har vært hos Christian Hansen Strøm i hele fire år da han beskyldte henne for tyveri.³⁸

Det vanligste var å feste seg i tjeneste ved de to årlige faredagene, men det var også flere som fikk tjeneste på andre tidspunkt av året. Faredagene var dermed mer veiledende enn absolutte. Det synes ikke å ha vært spesielt problematisk for arbeidsgiverne å få tak i tjenestefolk utenom faredagene, så Christianias arbeidsmarked var ikke i like stor grad i tjenestefolk favør som Harnesk mener det var for norrlandske tjenere.³⁹ Tjenere hadde dermed mindre muligheter til å presse arbeidsgiverne til å ansette dem på deres betingelser.

Tjenestefolk med slekt i Christiania

Noen tjenere hadde foreldre som møtte i retten på deres vegne. Mille Olsdatters far, Ole Larsen saksøkte sin datterens arbeidsgiver på hennes vegne. I retten møtte Milles mor, Pernille Olsdatter.⁴⁰ Det er dermed sannsynlig at Milles foreldre bodde i Christiania eller i byens umiddelbare nærhet. Hvorfor Mille ikke selv møtte i retten, sier forhøret ingenting om. Hun hørte imidlertid til unntakene, 106 av de 111 tjenestefolkene, hvis rettssaker jeg har studert, representerte seg selv i retten.⁴¹

Også andre opplysninger som gis i forhørene, tyder på at noen av tjenestefolkene hadde slekt i byen. Drengen Gulbrand Nielsen flyttet hjem til foreldrene på Grønland etter at

³⁷ Forhørsprotokoll I, forhør 27.3.1778, s. 271; forhørsprotokoll IV, forhør 10.7, folie 288a og b.

³⁸ Forhørsprotokoll I, forhør 1.8.1778, s. 427-31.

³⁹ Harnesk 1990, s. 187-89.

⁴⁰ Forhørsprotokoll IV, forhør 6.5.1793, folie 226b og 227a.

⁴¹ Unntakene er, i tillegg til Mille, Christen Willumsen, forhørsprotokoll I, forhør 9.2.1778 –s. 217-19; Maria Larsdatter, forhørsprotokoll I, forhør 1.11.1779 –s. 637-38; Anders Pedersen, forhørsprotokoll II, forhør 26.5.1780 –s. 26; Ellen Maria Poulsdatter, forhørsprotokoll IV, forhør 6.9.1790 –folie 15A og b. Maria Larsdatter og Anders Pedersen møtte i tillegg selv opp i retten. Det var heller ikke deres foreldre som gikk til sak på deres vegne.

han forlot tjenesten.⁴² Anneken Hansdatter dro hjem til moren, og Cathrine Hansdatter til sin søster i Pippervika da de kom i klammeri med sine arbeidsgivere.⁴³ Tjenere bodde ikke bare hos biologisk slekt når de stod uten arbeid. Karen Larsdatter bodde en vinter hos fostersøsteren Maria Arres fordi hun ikke fikk arbeid. Karen var blitt oppdratt av Marias foreldre,⁴⁴ og forholdet til fostersøsteren var blitt så nært at hun som voksen kunne bo hos henne i vanskelige tider. Muligens var det mindre risikabelt for tjenestefolk med bynære slektninger å forlate tjenesten før kontraktstiden utløp. De hadde hatt tilgang på midlertidig husrom. Endte konflikten i rettssak, kunne det være en fordel å ha forlatt byen. Anne Trondsdatter fra Eidsvoll var ikke å finne da rettssaken mot henne startet.⁴⁵ Jeg har kun funnet fire saker der rettsaken ikke ble sluttført fordi de ikke fant den saksøkte tjeneren.⁴⁶ Dette tyder på at de aller fleste tjenestefolk som ble involvert i rettssaker mot sine arbeidsgivere, fortsatte å bo i Christiania etter å ha kommet i konflikt med sine arbeidsgivere, uansett hvor de kom fra.

Anne Trondsdatters erfaringer viser også at slektninger ikke alltid bisto hverandre. Annes bror Rasmus var tjenestegutt hos lensmann Knoph i Gamlebyen, og var innkalt som vitne i saken mot Anne.⁴⁷ Rasmus hadde ikke hjulpet Anne å få tjeneste, han visste ikke engang at hun hadde fått jobb. I de fem månedene Anne var i byen snakket de bare med hverandre noen få ganger, sist da den andre søsteren Marthe besøkte Christiania. Rasmus visste ikke en gang at Anne hadde rømt fra tjenesten før hennes arbeidsgiver fortalte ham det. Også Anne Engebretsdatter hadde slekt i byen, men i likhet med sin navnesøster i eksempelet ovenfor lettet ikke dette hennes situasjon heller. I følge Annes bror kunne ikke Anne komme hjem ”fordi hun og h(en)des Sted Moder icke k(un)de forliges”.⁴⁸

Tjenestefolk på vandring

Blant de tjenestefolkene som flyttet til Christiania, kom de fleste fra det nære Østlandsområdet, men det var også personer fra fjernere regioner. Det synes å være like mange fra landet som fra byen, men opplysningene om dette er såpass fåtallige at dette ikke kan generaliseres til å gjelde Christianias innvandrede tjenestebefolkning i sin helhet. Tjenestejentene Sibilla Christansen Hæg og Anne Nielsdatter kom begge fra Drammen-

⁴² Forhørsprotokoll I, forhør 16.6.1778 –s. 329.

⁴³ Forhørsprotokoll IV, forhør 22.8.1793, folie 246a og b; forhørsprotokoll IV, forhør 1.6.1795, folie 321a og b.

⁴⁴ Forhørsprotokoll I, forhør 26.6.1778, s. 344-45.

⁴⁵ Forhørsprotokoll II, forhør 1.4.1780, s. 12-13 og 4.4.1780, s. 13-14.

⁴⁶ Forhørsprotokoll I, forhør 2.7.1778, s. 359 (arbeidsgiver frafalt i tillegg klagen); forhør 20.8.1778, s. 450; forhør 11.1.1779, s. 529-30. Dette er minimumstall.

⁴⁷ Forhørsprotokoll II, forhør 1.4.1780, s. 12-13 og 4.4.1780, s. 13-14.

⁴⁸ Forhørsprotokoll I, forhør 19.11.1776, s. 70-74.

Bragerne-området, og tjeneren Hans Olsen var født ved Fredrikstad.⁴⁹ Tjenestejenta Torbor Jacobsdatter var født i Egersund, en annen var oppvokst i Holmestrand.⁵⁰ Av tjenestefolk fra landet, har jeg funnet opptil to tjenestejenter fra Ringerike, en fra Gausdal og en fra Ås i tillegg til Anne Trondsatter som var fra en gård på Eidsvold.⁵¹ Det var både unge og litt eldre tjenere blant disse vandrende tjenerne; en av tjenestejentene fra Ringeriket var 18 år gammel, mens Hans Olsen fra Fredrikstad var 32, og Karen Larsdatter fra Gausdal var 34 år.⁵²

Det finnes også eksempler på tjenestefolk som flyttet med arbeidsgiveren. Den allerede omtalte Karen Larsdatter fra Gausdal kom til Christiania i 1769 for å tjene hos regimentskvartermester Abilgaard. Sammen med ham flyttet hun til Fredrikstad der hun ble i seks år, dels tjente hun hos Abilgaard, dels hos andre. Hun dro deretter tilbake til Christiania og tjente tre forskjellige steder. Hun ble da ikke lenger enn et halvt år hos hver, da tjenestene var for ”strænge og Folkene for haarde”.⁵³ Karen dro deretter hjem til Gausdal, men kom tilbake til Christiania ved pinsetider 1777. Selv om ikke Karen var typisk, kan hennes opplevelser være illustrerende for flere aspekter ved tjenesteinstitusjonen: For det første flyttet hun til Christiania for å få tjeneste. For det andre flyttet hun med arbeidsgiveren til en annen by, og for det tredje klarte hun å skaffe seg nytt arbeid i denne nye byen. Til slutt viser Karens opplevelser at tjenestejenter kunne ha opphold i tjenesten. Karen dro etter flere år i tjeneste hjem igjen før hun atter tok tjeneste. Tjenestetiden var dermed ikke nødvendigvis en sammenhengende periode.

Det finnes også andre tjenestejenter som flyttet med arbeidsgiveren. Den 30 år gamle løsgjengeritilalte Maren Simensdatter flyttet med arbeidsgiverne fra Aalborg til Kristiansand allerede som 14-åring. Hun hadde reist til Christiania sammen med en mann som hadde lovet henne ekteskap.⁵⁴ Hun er den eneste tjenestejenta jeg har funnet i forhørsprotokollen som flytter fra Danmark med sine arbeidsgivere. Men hun var ikke den eneste danske tjenestejenta i Christiania. Grethe, som arbeidet for Conradine Dunkers foreldre, flyttet med Conradines bestemor fra Jylland til Norge.⁵⁵ Sølvi Sogner har påvist at mange unge kvinner utvandret fra

⁴⁹ Forhørsprotokoll I, forhør 11.3.1777, s. 124-6; forhørsprotokoll IV, forhør 10.1.1791, folie 30b, 31a og 31b, (dette er ingen tjenestesak, men en tyverisak); forhørsprotokoll I, forhør 2.9.1777, s. 194-96.

⁵⁰ Forhørsprotokoll I, forhør 2.4.1777, s. 128-30; forhørsprotokoll IV, forhør 16.10.1792, folie 189a, 189b og 190a

⁵¹ Forhørsprotokoll IV, forhør 30.11.1790, folie 25b og 26a; forhør 28.2.1791, folie 39b, 40a, 40b, 41a og b; forhørsprotokoll I, forhør 27.3.1778, s. 271; forhørsprotokoll I, forhør 1.8.1778, s. 427-31. forhørsprotokoll II, forhør 4.4.1780, s. 13-14.

⁵² Forhørsprotokoll IV, forhør 30.11.1790, folie 25b og 26a.; forhørsprotokoll I, forhør 2.9.1777, s. 194-96; forhørsprotokoll I, forhør 27.3.1778, s. 271.

⁵³ Forhørsprotokoll I, forhør 27.3.1778, s. 271.

⁵⁴ Forhørsprotokoll IV, forhør 10.11.1791, folie 95b, 96a og b.

⁵⁵ Dunker 1909, opptrykk Oslo 1985, s. 7-8.

Sørveslandet til Holland for å ta tjeneste.⁵⁶ Tjenestejenter kunne dermed flytte over lange avstander. Selv om jeg ikke har funnet eksempler på tjenestejenter som forlot landet, har jeg funnet enkelte som flyttet ut av Christiania for å tjene. Som vi så tidligere, flyttet Karen Larsdatter sammen med arbeidsgiveren. Andre flyttet for å *søke* tjeneste utenfor byen. 13-14 år gamle Peder Pedersen var en av disse. Han dro ut på landet for å få tjeneste, og der han vtoket "Creature" en periode.⁵⁷ Da Peder returnerte til byen fikk han ikke arbeid og var tvunget til å betle. Peder flyttet nok ikke så langt, men hans tilfelle tyder på at Christianias arbeidsmarked ikke alltid var bedre enn forholdene utenfor byen.

Tjenestekontrakten: Hvordan avtale om tjeneste ble inngått

I følge C.A. Barth, som på 1800-tallet studerte tjenestelovgivningen, synes muntlig inngåelse av tjenestekontrakten å være vanligst.⁵⁸ Så sent som i 1952 var dette enda sedvane. Av 439 intervjuede husmødre og hushjelpere i en undersøkelse, oppga kun 13 at det forelå en skriftelig avtale mellom arbeidspartene.⁵⁹ Tjenestesakene gir ikke nok opplysninger til å kunne si hva som var mest utbredt på 1700-tallet, men muntlige avtaler var sannsynligvis det vanligste også da. Hadde skriftlige kontrakter eksistert, ville disse antakeligvis vært lagt fram i retten for å verifisere eller avkrefte påstander om avtalens innhold. Nettopp det blir gjort i en del saker mellom læredrenger og deres mestre.⁶⁰

Tjenestefolk som ikke selv skaffet seg tjeneste, skulle melde seg hos en av byens festemenn, og i 1739 var det blitt opprettet et festekontor for tjenestefolk i Christiania.⁶¹ Jeg ikke funnet festemenn i forhørsprotokollene for årene 1776-81 og 1790-95, men jeg har funnet fire navngitte festekoner.⁶² Både tjenestefolk, også mannlige tjenere,⁶³ og arbeidsgivere benyttet seg av disse. Arbeidsgivere ga beskjed til festekonen når det ble ledig tjeneste, og festekonen formidlet dette videre til tjenestesøkende, men tjenere skaffet seg også tjeneste uten å gå veien innom en festekone. Anne Trondsdatter hadde overnattet hos slakter Iver Hilton en natt. Dagen etter spurte hun om hun kunne få tjeneste hos ham.⁶⁴ Tilfeldige bekjenskaper kunne dermed ende med avtale om tjeneste. Andre tjenere brukte kontakter de

⁵⁶ Sølvi Sogner: *Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid*, Oslo, 1994, s. 77.

⁵⁷ Forhørsprotokoll I, forhør 9.4.1777, s. 133

⁵⁸ Barth 1876, s. 6.

⁵⁹ Aubert m.fl., 1952, s. 114-115.

⁶⁰ For eksempel forhørsprotokoll IV, forhør 27.8.1792, folie 177a; forhør 1.6.1793, folie 231b og 232a; 12.8.1793, folie 244b og 245a..

⁶¹ Plakat av 3.des. 1755, § 19; Sprauten 1992, s. 225.

⁶² Disse var Malene Stabel, Dorthe Edberg, Torstings hustru og skomaker Hallers hustru. I tillegg har jeg funnet en som synes å være en uoffisiell festekone, Sille på Grønland, forhørsprotokoll I, forhør 9.9.1777, s. 196-98.

⁶³ Drengen Hans Olsen, forhørsprotokoll I, forhør 9.9.1777, 198-99.

⁶⁴ Forhørsprotokoll II, forhør 1.4.1780, s. 12-13.

hadde fått gjennom arbeidet: Torbor Jacobsdatter hadde først vært i tjeneste hos løytnant Gad for så å begynne å arbeide for hans søster og svoger veier Jonas Preus.⁶⁵

Lønn

I følge katekismen var det arbeidsgiverens kristne plikt ”At give [tjenestefolket] Deres tilbørlig Kost og Løn i rette Tiid.”⁶⁶ Unnløt arbeidsgiveren å betale lønnen i rett tid, hadde tjeneren rett til å forlate tjenesten.⁶⁷ Politimesteren samtykket. I følge han var det ”billigt at een fattig tiener, bør have sin fortiente Løn, og det i rette tiid (...)”⁶⁸ Både den gode kristne arbeidsgiver og den gode dansk-norske undersått ble dermed manet til å betale tjenerens hans lønn til avtalt tid. At ikke alle gjorde det, går fram av klagene til politiet. Tretten tjenere klaget over at de ikke hadde fått utbetalt deler eller hele lønna. Hvor stor denne lønna var, varierte. Tre riksdaler for et halvt år synes å være minimum, jeg har kun funnet en som fikk mindre enn dette.⁶⁹ De fleste tjenestejenter fikk mellom seks og åtte riksdaler i årslønn. Enkelte fikk mer: Ammer fikk mellom ti og 16 riksdaler årlig, pluss vuggepenges som var kontanter ammen fikk av barnets faddere.⁷⁰ I tillegg fikk tjeneren festepenger når kontrakten ble inngått. Denne var som oftest på en riksdaler. Sammenlignet med andre yrkesgruppers lønn, var tjenestelønnene lave. Minstelønn for en bakersvenn i 1793 var 24 riksdaler, vanligvis fikk de 36 riksdaler.⁷¹

De fleste fikk pengelønn, men det fantes unntak. I 1711 arbeidet 20 % av tjenerne for klær og sko, og enkelte steder fikk ikke tjenere kontantlønn i det hele tatt.⁷² Også på slutten av 1700-tallet fantes det eksempler på tjenestefolk som ikke fikk kontanter, men det synes å ha vært sjeldnere enn i 1711. Christen Willumsen skulle kun få klær og mat for det halve året han var ansatt hos tollinspektør Lund. Selv ikke dette mente Christen han fikk, og klagde på at hans kledning allerede var vendt to ganger.⁷³ Heller ikke Iver Jensen, som jeg var inne på tidligere i kapittelet, fikk pengelønn. Årsaken var hans unge alder. Også Christen kan ha vært ung: Han gikk til sak sammen med sin mor. Det var imidlertid ikke bare unge, uerfarne tjenestefolk som ikke fikk pengelønn. Skrivetjener Jacob Nielsen synes å ha fått en kjole og

⁶⁵ Forhørsprotokoll I, forhør 2.4.1777, s. 128-30.

⁶⁶ Pontoppidan 1783, spørsmål 184, 1.

⁶⁷ Plakat av 3.des. 1755, § 10.

⁶⁸ Forhørsprotokoll I, kjennelse 23.6.1778, s. 331.

⁶⁹ Forhørsprotokoll I, forhør 9.9.1777, s. 196-98. Fikk to riksdaler til faredag, dette kan komme av at hun i tjeneste utenom faredagene.

⁷⁰ Forhørsprotokoll I, kjennelse 3.8.1778, s. 440-411, ti riksdaler (rd) i årslønn, 13 rd. 2 mark og 3 skilling i vuggepenges; forhørsprotokoll II, kjennelse 12.1779, s. 5-6, 10 rd. i vuggepenges og 10 rd. i årslønn; forhørsprotokoll IV, forhør 16.1.1793, folie 203b (min) og 204a, årslønn 10 rd., vuggepenges litt over 7rd. Ammer som får 16 rd. i årslønn: Forhørsprotokoll IV, forhør 19.7.1790, folie 4b, 5a og b; forhør 22.8.1793, folie 246b og 247a.

⁷¹ Forhørsprotokoll IV, forhør 18.7.1793, folie 239b. I følge bakermester Jørgen Holm.

⁷² Sølvi Sogner, ”Ut å tjene”, i Knut Kjeldstadli, Jan E. Myhre og Tore Pryser (red.), *Valg og vitenskap. Festskrift til Sivert Langholm*, Oslo 1997, s. 246; Sogner og Telste 2005, s. 19.

⁷³ Forhørsprotokoll I, forhør 9.2.1778, s. 217-19.

en vest i lønn.⁷⁴ Dette var antakeligvis ganske fine klær, muligens verdt mer enn det han eventuelt ville fått i rede penger. For andre var pengelønnen avhengig av god oppførsel. Ingebor Gundersdatter skulle få føden og eventuelt lønn hvis hun skikket seg i tjenesten, i følge arbeidsgiver.⁷⁵

I tråd med annen forskning, har også jeg funnet en aldersmessig og kjønnsmessig gradering av lønnsnivået.⁷⁶ Unge tjenestegutter fikk som vi har sett ikke alltid pengelønn, men dette var ikke kategorisk.⁷⁷ Voksne tjenestekarere tjente litt bedre enn de kvinnelige tjenerne. Tjeneren Hans Olsen skulle i følge han selv få tolv riksdaler i årlig lønn, ti og litt ekstra hvis han skikket seg vel i følge festekonen.⁷⁸ Ole Olsen skulle ha åtte riksdaler for et halvt års tjeneste, mens gårdsdrengen Knud Hansen skulle få ni riksdaler for samme tjenestetid.⁷⁹

I tillegg til eventuell pengelønn, fikk tjenestefolk kost og losji, og i enkelte tilfeller også klær eller sko. For eksempel skulle Anne Trondsatter i tillegg til kontanter få et par sko, og Silde Maria Gundersdatter fikk pengelønn og bomullstøy til en verdi av to riksdaller og to skilling.⁸⁰ Det fantes også andre alternative avlønningsmetoder: Tjenestejenta Johanne Kielsdatters lønn skulle bestå i det brennevinet hun fikk fra en "Brænde Machine" som hun fikk bruke i en til to dager i uka. Brennevinet skulle hun deretter selge.⁸¹ Jeg har ikke funnet uttrykk for at tjenestefolk foretrakk slike alternative avlønningsformer framfor pengelønn, slik tjenestefolk i Norrland gjorde, i følge Börje Harnesk. Kontantlønn gjorde dem mer avhengige av arbeidsgiver, samtidig som det var en "strävan efter att undvika den lätt degraderande stämpel som lönarbetet bar i den förindustrielle samhället."⁸² Så vidt jeg kan se, var ikke pengelønn degraderende for Christianias tjenere, men gjorde tvert i mot at de kunne ta del i byens markedsøkonomi.

Lønnsnivået synes å ha endret seg noe fra perioden 1776-81 til 1790-95. Selv om tjenestejenter fikk så lite som seks riksdaler i årlig lønn også i 1790-årene, var lønnene mer varierte i denne perioden enn i perioden før. Jeg har heller ikke funnet noen som ikke fikk pengelønn i årene 1790-95 slik det var flere eksempler på i 1776-81. En tjenestejente i 1793 fikk en årslønn på hele tolv riksdaler, mens den høyeste lønnen for en tjenestejente i perioden

⁷⁴ Forhørsprotokoll I, forhør 12.11.1776, s. 60-63.

⁷⁵ Forhørsprotokoll I, forhør 13.8.1781, s. 133-34.

⁷⁶ Sogner og Telste 2005, s. 19-20.

⁷⁷ Forhørsprotokoll II, forhør 26.5.1780, s. 26.

⁷⁸ Forhørsprotokoll I, forhør 2.9.1777, s. 194-96 og 9.9.1777, s. 198-99.

⁷⁹ Forhørsprotokoll II, forhør 22.1.1781, s. 79; forhørsprotokoll IV, forhør 31.7.1794, folie 294b.

⁸⁰ Forhørsprotokoll II, forhør 1.4.1780, s. 12-13; forhørsprotokoll IV, kjennelse 11.3.1793, folie 212a og b.

⁸¹ Forhørsprotokoll I, forhør 21.7.1779, s. 600-1. Usikker dato.

⁸² Harnesk 1990, s. 143-48.

1776-81 var ti riksdaler i året.⁸³ Den eventuelle økningen som har funnet sted mellom 1770- og 1790-tallet, innebar dermed ingen dramatisk bedring i tjenestelønn. Sammenligner vi med tall for 1711, viser også disse at det ikke skjedde noen gjennomgripende endring av tjenerlønnen i løpet av 1700-tallet: Gjennomsnittlig tjenerlønn for en mannlig tjener på Østlandet i 1711 var 3,60 rd., for tjenestejenter var tallet 2,81 rd.⁸⁴ Lokale variasjoner fantes, og gjorde utslag på tjenerlønnen. Det er imidlertid ikke bare størrelsen på pengelønnen som er av interesse. At kost og losji var en del av tjenerlønnen, ga en sikkerhet, særlig i perioder med prisstigning. I følge Carmen Sarasúa var det dette som skjedde i Europa i andre halvdel av 1700-tallet og på begynnelsen av 1800-tallet, da høye varepriser og redusert kjøpekraft gjorde fri losji, tjeneste til "one of the most looked-after occupations".⁸⁵ Selv om det er lite som tyder på at tjeneryrket var populært i Christiania på slutten av 1700-tallet, var det nok et pluss å ha fri kost i en tid preget av dyrtid og mangel på korn.⁸⁶

Tidlig opp og sent i seng: Tjenestejenters arbeidsdag og arbeidsmengde

En tjenestejentes arbeidsdag begynte tidlig. De måtte ofte opp i fem-seks tiden om morgen, noe som kunne være vanskelig for enkelte.⁸⁷ Det var blant annet tjenestejentas oppgave å stå først opp og legge i ovnene om morgen.⁸⁸ Huset skulle varmes opp til resten av husholdsmedlemmene stod opp. I dårlig isolerte hus må dette ha vært en påkjenning, særlig om vinteren. Sammen med matmor skulle hun lage frokost til resten av husholdet. Svensen Hans Finne vitnet om en krangel mellom tjenestejenta Karen Christensdatter og hennes matmor klokka seks om morgenen. Da lå han fortsatt i senga.⁸⁹

Det finnes ikke henvisninger til arbeidsdagens lengde i de kildene jeg har studert, men sannsynligvis var den lang. Lovene ga ingen begrensninger på dette punkt, så det var opp til den enkelte arbeidsgiver hvor lenge hver tjener måtte jobbe. Eksempelene over viser at tjenestejenter var tidlig oppe, antakeligvis var de også sent i seng. En vanlig klage fra arbeidsgiverne var at tjenerne var "søvnaftige", noe som tyder på at arbeidsdagene var i lengste laget for noen. På slutten av 1800-tallet varte den vanligvis 15-16 timer, for enkelte lengre.⁹⁰ Situasjonen var nok den samme på 1700-tallet. Likevel har jeg ikke funnet noen tjenestejenter som klager på at arbeidsdagene var lange. Da tjenestejenter begynte å

⁸³ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 11.3.1793, folie 212a og b; forhørsprotokoll I, forhør 19.2.1780, s. 9. Dette er ikke en tjenestesak, men en rettssak mellom en arbeidsgiver og festekonen Dorthe Edberg.

⁸⁴ Ståle Dyrvik m.fl. 1979, s. 193.

⁸⁵ Carmen Sarasúa i Fauve-Chamoux (red), 2004, s. 527.

⁸⁶ Bull 1936, s. 427-32

⁸⁷ Forhørsprotokoll I, forhør 19.11.1776, s. 70-74.

⁸⁸ Forhørsprotokoll II, forhør 20.10.1779, s. 638. Her er det noe feil med dateringen i protokollen.

⁸⁹ Forhørsprotokoll I, forhør 12.8.1777, s.182-83.

⁹⁰ Schrupf 1978, s. 48.

organisere seg i 1880- og 1890-årene, var derimot et hovedkrav kortere arbeidstid og lovbestemt fri.⁹¹ På 1700-tallet fantes det ingen organisasjon som kunne fremme slike krav.

Arbeidsmengden i de enkelte hushold kunne variere mye. Dette var delvis avhengig av husholdets størrelse, det vil si antall husholdsmedlemmer og husets fysiske størrelse, og antall tjenere som var ansatt i husholdet. Å være enepike, det vil si den eneste tjenestejenta i husholdet, kunne være hardt. Anne Christensdatter gjorde som ”eene Pige” ”hvad der i huuset var at forrette”. Arbeidsbyrden må ha vært for stor for hun var ”altid [...] misnøjet” og klaget over at tjenesten var for vanskelig.⁹² Kildene sier ellers lite om forskjellen mellom enepiker og tjenestejenter i flerpikeshushold.⁹³ Det synes i hvert fall ikke å ha vært noen forskjell i klagefrekvens: Tjenestejenter fra både små og store hushold gikk til sak mot sine arbeidsgivere.

Tjenestefolks arbeidsoppgaver

De aller fleste tjenestefolk ble kun beskrevet med generelle titler som ikke røpet hva slags arbeidsoppgaver de faktisk hadde. Mannlige tjenere ble omtalt som ”dreng” og ”tjener”, kvinnelige tjenere som ”tjenestepiker”. For enkelte tjenestefolk oppgis det imidlertid mer spesifikke yrkesbetegnelser som indikerer hva slags arbeid de utførte. Dette gjelder i større grad menn enn kvinner. Jeg har funnet to gårdsdrenger, to skrivetjenere, en kusk og en krambodkar. De samme termene finner vi også i 1801-folketellingen for Christiania. Mannlige tjenere blir benevnt som gårdskar og -dreng, krambodkar og -dreng, skrivekar og -dreng, kusk og viserdreng.⁹⁴ De aller fleste kvinnelige tjenere blir her bare omtalt med den generelle tittelen tjenestepike. Også i folketellingene fra slutten av 1800-tallet ble tjenestejenter gitt generelle betegnelser.⁹⁵ Tittelbruken i folketellingene og forhørsprotokollene indikerer at mannlige tjenere sannsynligvis hadde færre og mer spesialiserte arbeidsoppgaver enn tjenestejenter. Dette gjelder imidlertid ikke alle kvinnelige tjenere: Jeg har funnet sju ammer, to barnepiker, to stuepiker og en husholderske i kildematerialet. Tjenere med slike spesifikke yrkesbetegnelser gjorde ikke bare den type arbeid yrkesbetegnelsen antyder: Ën amme måtte gjøre regulært husarbeid i tillegg til å passe arbeidsgivers barn.⁹⁶ Hun fungerte nærmest som enepike i arbeidsgiverens hushold. Denne saken sier også noe om mulige sesongmessige variasjonene i tjeneryrket: Ammens matmor,

⁹¹ Samme sted.

⁹² Forhørsprotokoll I, kjennelse 24.4.1778, s. 289-91.

⁹³ Turid Birkenes går systematisk gjennom forskjeller på enepiker og tjenestejenter i flerpikeshushold i sin hovedoppgave: Birkenes 1983.

⁹⁴ <http://digitalarkivet.uib.no/>. Også betjente, fullmektiger og arbeidsmenn blir omtalt som tjenestefolk. Disse mener jeg imidlertid ikke kan regnes som dette da de oftere enn regulære tjenestefolk var gift og hadde egne hushold.

⁹⁵ Birkenes 1983, s. 8-9. I følge Birkenes har engelske historikere hatt liknende problemer.

⁹⁶ Forhørsprotokoll I, forhør 21.5.1777, s. 153-54.

mente hun kun hadde behov for ammen så lenge det var vinter og nettene var lenge, når sommeren kom påstod hun at hun kunne passe sitt barn selv.⁹⁷

Mye av tjenestejentenes arbeid bestod i huslige sysler. Blant annet er det henvisninger i forhørsprotokollene til tjenestejenter som skurte gulv.⁹⁸ Det var også ofte tjenestejentenes oppgave å gå til vannposten og gjøre forskjellige innkjøp.⁹⁹ Dette var arbeid som måtte gjøres ofte, men tjenestejenter hadde også oppgaver i forbindelse med sjeldnere og mer omfattende husarbeid. En tjenestejente hjalp til å støpe lys,¹⁰⁰ en annen hjalp til med klesvasken. Å vaske klær kunne være en stor og tungvint oppgave. I dette tilfelle fikk husholdet hjelp av en 44 år gammel ekstern vaskekone.¹⁰¹ En annen tjenestejente hjalp til med slaktingen.¹⁰² Også i dette tilfellet ble det hentet hjelp utenfra.¹⁰³ Flere tjenerne gjorde også jordbruksrelatert arbeid, til tross for at dette var bytjenere. Som nevnt ble to mannlige tjenere kalt gårdsdrenge,¹⁰⁴ noe som tyder på at de hovedsaklig jobbet utendørs. En tjenestejente melket kyr, en annen gjette, og drengen Hans Olsen høstet høy på arbeidsgiverens løkke sammen med blant annet en tjenestejente.¹⁰⁵ Noe av jordbruksarbeidet var sesongbetont, som innhøsting, annet var arbeid tjenerne måtte gjøre daglig. Mye av arbeidet foregikk på arbeidsgivernes løkker i Bymarka. Her kunne byens borgere dyrke matvarer, ha husdyr og hente ved. Løkkene var av ulik størrelse, og enkelte var bebygde.¹⁰⁶ En tjenestejente måtte overnatte i en låve på husbondens løkke. Antakeligvis måtte hun være natten over for å passe på redskaper og avling, neste morgen ventet hun i hvert fall ”Tærse”-folkene.¹⁰⁷ Slike løkker hadde byborgere uavhengig av yrke: Tjenestejenta i eksempelet over jobbet for en skomaker, mens Hans Olsens husbond var apoteker. Gårdsdrene var ansatt hos henholdsvis en baker og en tollinspektør.

En del tjeneres arbeidsoppgaver var relatert til arbeidsgivers yrke: En tjenestejente skjenket brennevin og oppvartet gjester i arbeidsgiverens vertshus.¹⁰⁸ Margrethe Hansdatter måtte hjelpe husbond i hans garveri.¹⁰⁹ Skrivetjener Jacob Nielsens arbeid var betinget av arbeidsgiverens yrke som generalauditør. Hans oppgave var å føre tilsyn med rikets militære rettspleie, og Jacob og andre skrivetjenere utførte deler av skrivearbeidet denne stillingen

⁹⁷ Forhørsprotokoll I, forhør 21.5.1777, s. 153-54.

⁹⁸ Forhørsprotokoll I, forhør 3.4.1777, s. 687-88; forhørsprotokoll IV, forhør 28.2.1791, folie 39b, 40a, 40b, 41a og b.

⁹⁹ Forhørsprotokoll IV, forhør 6.9.1790, folie 15a og b; forhør 16.10.1792, folie 189a, 189b og 190a; 12.12.1792, folie 197A og b.

¹⁰⁰ Forhørsprotokoll I, forhør 1.8.1778, s. 427-31.

¹⁰¹ Forhørsprotokoll I, forhør 6.9.1790, folie 15b, 16a og b.

¹⁰² Forhørsprotokoll IV, forhør 12.11.1792, folie 192B, 193A, B og 194a og forhør 13.11, folie 194a.

¹⁰³ Forhørsprotokoll I, forhør 21.7.1779, s. 600-1. Uklar dato.

¹⁰⁴ Forhørsprotokoll IV, forhør 4.6. 1792, folie 157b; forhør 26.6.1794, folie 286b.

¹⁰⁵ Forhørsprotokoll I, forhør 12.8.1777, s.182-83; forhørsprotokoll I, forhør 30.11.1790, folie 25b og 26a; forhørsprotokoll I, forhør 2.9.1777, s. 194-96.

¹⁰⁶ Sprauten 1992, s. 163-166.

¹⁰⁷ Forhørsprotokoll I, forhør 19.11.1776, s. 70-74.

¹⁰⁸ Forhørsprotokoll IV, forhør 20.9.1790, folie 17b og 18a. Tjenestejenta Ragnild Amundsdatter, vitne i saken.

¹⁰⁹ Forhørsprotokoll II, kjennelse 25.7.1780, s. 41-42.

fordret.¹¹⁰ Selv om de direkte henvisningene til tjenere som hadde arbeid tilknyttet arbeidsgivers yrke er få, har dette sannsynligvis vært en relativt utbredt praksis. Turid Birkenes har pekt på vanskeligheten med å vite om ”tjenestepiker” hos selvstendig næringsdrivende jobbet i butikk eller gjorde husarbeid. I hushold med mange tjenestejenter, var sannsynligvis i hvert fall enkelte av disse tilknyttet arbeidsgivers næringsdrift.¹¹¹ Hvor vanlig dette var i Christiania på slutten av 1700-tallet, sier ikke kildene noe om. Det vi får vite, er at tjenestejenter gjorde både husarbeid og arbeid relatert til arbeidsgivers yrke. Men det er ikke, som hos Birkenes, bare ansatte hos private næringsdrivende som gjorde arbeid relatert til arbeidsgivers yrke. Eksempelet med skrivetjeneren Jacob illustrerer et annet aspekt ved organiseringen av 1700-tallets arbeidsliv: Mens personer med liknende oppgaver i dag er offentlig ansatt, jobbet Jacob direkte for generalauditøren. Han var tjener, ikke statlig tjenestemann.

Arbeid var kjønnsdelt. Jeg har ikke funnet noen kildehenvisninger til menn, verken tjenestefolk eller andre, som deltok i husarbeid. I et tilfelle der verken kone eller tjenestejente var hjemme, tilkalte til og med en husbond nabokona så hun kunne legge i ovnen for ham.¹¹² Dette var sannsynligvis tradisjonelt kvinnfolkarbeid, men det er vanskelig å avgjøre om grunnen til at han ikke gjorde det selv, var at han ikke hadde lyst, eller at han manglet den nødvendige kunnskap. Det er drenger og kusker som arbeidet med hester.¹¹³ Dette er i tråd med tradisjonell forsknings synspunkter på kjønnskodet arbeid med dyr, selv om dette synet har blitt modifisert i nyere forskningslitteratur.¹¹⁴ I hushold med barn, var det ofte tjenestejentas oppgave å passe disse. For noen var dette kun en av mange oppgaver, mens andre først og fremst var ansatt som barnepiker eller ammer. Sibilla Christensdatter Hæg var festet i tjeneste hos kjøpmann Holmboe for å passe hans barn. I tillegg hadde hun ansvar for barnas tøy. Det var to andre tjenestejenter i husholdet, allikevel måtte Sibilla ved i hvert fall en anledning skure gulv.¹¹⁵ Dermed måtte selv tjenestejenter i hushold med flere tjenere og definerte arbeidsoppgaver, bistå med det regulære husarbeidet. Som vi skal se i neste avsnitt, godtok ikke alle det.

Holdninger til arbeid og fritid

Da matmoren ba Maren Christensdatter gå og melke kyrne, nektet hun. I følge en annen tjenestejente ”prætenderede [hun] at være Stue Pige hvis arbejde det icke er at Mølke

¹¹⁰ NHL, s. 285; Forhørsprotokoll I, forhør 12.11.1776, s. 60-63.

¹¹¹ Birkenes 1983, s. 8-9, note 21, s. 15-16.

¹¹² Forhørsprotokoll IV, forhør 7.2.1791, folie 35b og 36a. I følge vitnet Berthe Charine Jacobsdatter.

¹¹³ Forhørsprotokoll IV, forhør 12.9.1792, folie 182b og 183a.

¹¹⁴ Hansen 2006, s. 135-36.

¹¹⁵ Forhandlingsprotokoll 3, forhør 3.4.1777, s. 687-88.

Kjør”.¹¹⁶ Maren var ikke den eneste som mente det var visse regler for hva slags arbeid tjenestefolk skulle utføre. Margrethe Hansdatter hevdet hun var blitt ”bortjaget af sin Tieneste” av garver Sauerland ”fordi hun icke [hadde] villet arbeide i Garver Professionen, som hun troede var h(en)de upasselig”. Arbeidet skal ha bestått i å ”skuffe leer eller Muld paa en Trillebaar, og at bære Skind Vaade og tørre”. Det var vanlig praksis hos garver Sauerland at hans tjenestejenter utførte denne type arbeid, noe Margrethe i følge kjennelsen burde visst siden hun hadde vært tjenestejente hos ham tidligere.¹¹⁷ Loven spesifiserte ikke hvilke arbeidsoppgaver en tjener kunne utføre. Politimesteren dømte da også i garver Sauerlands favør, og mente han

[...] saavel som en anden Hosbonde, har haft Ret til at fordre all den Tieneste af sine Tyende, som de efter deres omstændigheder k(un)de forrette, og det overanførte som Sauerland har forlanget, k(an)d vist icke overskride et voxen og uvanført Menniskes Kræfter.¹¹⁸

I følge politimesteren var det ikke begrensninger på hvilken *type* arbeid arbeidsgiveren kunne forlange av sitt tyende, men arbeidsgiveren skulle ikke kreve mer av tjeneren enn denne fysisk var i stand til. Slike forbehold tas ikke i lovgivningen. Der gis det ingen regler for arbeidsdagens lengde eller mengde.

Også i andre rettssaker kommer holdninger til arbeidets art fram. Moren til Gulbrand Nielsen mente tjenestekontrakten var ugyldiggjort fordi Gulbrand var satt til annet arbeid enn det som var avtalt. Gulbrand måtte, i følge moren, ”løbe paa Gaden og kjøbe i smaatt hvad de behøvde”, mens avtalen hadde vært at han skulle hugge litt ved mot at han om ettermiddagen lærte å skrive.¹¹⁹ Heller ikke læredrengene godtok å bli satt til alt slags arbeid. Bøkkerdreng Ole Larsen hadde rømt fra tjenesten blant annet fordi han måtte trille stein og jord, men ikke lærte å legge bånd på en tønne.¹²⁰ Politiretten mente imidlertid at de måtte regne med å gjøre arbeid som var ”Professionen uvedkommende” og at ”Drænge bædre tiente med noget Arbeide, som hos en Mand kan forefalde, end med at gaae leedige”.¹²¹ Læredrenger måtte derfor, likhet med tjenere, finne seg i å gjøre de arbeidsoppgaver de ble satt til.

Kildene gir inntrykk av at tjenestejentenes hverdag ble forsøkt detaljstyrt. En forholdsvis vanlig klage fra arbeidsgivere var at tjenerne brukte for lang tid på ærend.¹²² De utførte private gjøremål, besøkte vertshus og snakket med kjente i stedet for å komme rett hjem. Dette ble ansett som ulydighet. Det var arbeidsgivernes rett å kontrollere tjenestefolkets

¹¹⁶ Forhørsprotkoll I, forhør 12.8.1777, s.182-83.

¹¹⁷ Forhørsprotkoll II, kjennelse 25.7.1780, s. 41-42.

¹¹⁸ Samme sted.

¹¹⁹ Forhørsprotkoll I, forhør 23.6.1778, s. 331-333.

¹²⁰ Forhørsprotkoll IV, forhør 2.8.1794, folie 295b.

¹²¹ Forhandlingsprotokoll 4, dom 3.12.1794, s. 667.

¹²² Forhørsprotokoll IV, forhør 16.10.1792, folie 189a, 189b og 190a; forhør 1.6.1795, folie 321a og b.

tid, denne stod de ikke selv fri til å disponere. På slutten av 1800-tallet klaget tjenestejenter på at de ikke kunne bestemme over sin egen fritid. Heller ikke på dette tidspunkt var det lover som regulerte arbeidstid og fritid, så tjenestejenta var avhengig av arbeidsgiverens nåde for å få fri. Å måtte tigge om fri, ble sett på som nedverdiggende.¹²³ I kildematerialet fra 1700-tallet har jeg ikke funnet spor etter liknende klager. Likevel betyr ikke dette at tjenestefolk på den tiden aksepterte arbeidsgivers påståtte rett til å kontrollere deres tid. Arbeidsgivernes mange klager på at tjenestefolk tok seg til rette ved å bruke for lang tid på ærend eller forlot huset uten lov, kan tyde på at tjenestefolk ofte utnyttet de mulighetene de hadde til å bruke tid på egne aktiviteter. Tjeneren Niels Nielsen var en av disse. Han var anklaget for ”upasselige Forhold sidstleden Søndags Aften”. Niels forklarte i forhøret at han etter å ha kjørt sin husbond til Uranienborg, ble han overtalt av to personer til å kjøre baker Baches datter til Ullevål. Da han kom dit ble han nok en gang overtalt, denne gang av de derværende gjester, til å bli og ”gaae til haande med Opvartning”. Rundt ti dro han fra Ullevål for å hente sin husbond, grosserer Bøgesen, på Uranienborg, men ”undervejs traf han det uhøld at hæsten blev Skye, og Sprang til Siden og Veltede Cariolen.”¹²⁴ Hesten løp sin vei, og Niels brukte resten av natten på å lete, men fant ingen hest og torde derfor ikke gå hjem. Saken er ikke å finne i verken forhørsprotokoll eller politirettens forhandlingsprotokoll, noe som tyder på at tjener og husbond ble forlikte før saken kom til doms. Muligens så grosserer Bøgesen gjennom fingrene på Niels’ uautoriserte opphold på Ullevål. Niels hadde nok her en mulighet til å tjene litt ekstra penger som han ikke kunne la gå fra seg.

Fritid: Dans, drikk og spill

På begynnelsen av 1900-tallet var det vanlig at tjenestejenter fikk fri annenhver søndag ettermiddag og onsdag ettermiddag.¹²⁵ Jeg har ikke funnet henvisninger til slike faste fridager i politiforhørene, politikammerrettens kjennelser eller politirettens dommer. Tjenestefolk hadde heller ingen lovpålagt rett til fri, men tok som vi så overfor, de muligheter som bød seg på dette området.

Hva tjenestejenter gjorde i fritiden var et av konfliktområdene mellom arbeidsgivere og tjenestejenter som kunne ende i retten på slutten av 1800-tallet.¹²⁶ Tjenestejenter kunne vises bort om de var ute om natten uten grunn eller kom for sent hjem. Begreper og resonnementer som ble brukt i dommene fra disse sakene, likner på ordbruken i tjenestesakene fra slutten av 1700-tallet. Til begge tider klages det over ”opsætsige” tjenestejenter som brukte ”grov og uartig Munn”, og over tjenestejenter som gjentatte ganger

¹²³ Schrumpf 1978, s. 49.

¹²⁴ Forhørsprotokoll IV, forhør 12.9.1792, folie 182b og 183a.

¹²⁵ Sogner og Telste 2005, s. 79.

¹²⁶ Samme sted, s. 66-67.

hadde vært for lenge ute.¹²⁷ Forskjellen mellom hva tjenestefolk mente var legitime fritidsaktiviteter og hva arbeidsgiverne godtok kommer fram i saken mot Cathrine Jensdatter. Flere ganger skulle hun ha vært ute mye lenger enn nødvendig når hun gikk ærend, og på pinsedagen var hun borte hele natten. Cathrine forklarte at hun hadde vært et anstendig selskap med slekt og venner der det var musikk og dans, noe som var vanlig på denne dagen. Hun hadde fått lov av matmoren å være ute til ti, men da selskapet fortsatte og tiden gikk, ble hun. Klokken sju neste morgen fulgte søsteren henne tilbake til matmorens hus, men matmoren var ikke særlig fornøyd, og det endte med at Cathrine forlot tjenesten.¹²⁸ I Cathrines forklaring er det verdt å legge merke til at hun understreket at selskapet var anstendig, både når det gjaldt deltakere og aktiviteter. Riktignok kunne musikk og dans være suspekt, men på pinsedagen var dette akseptert.

Tjenestejenta Ellen Maria Arnesdatter gikk til sak mot sin for ulovlig oppsigelse. Arbeidsgiveren påstod imidlertid at Ellen Maria blant annet hadde vært for lenge ute når hun ble sendt på ærender og svart matmoren trassig. Ellen svarte at hun ”uden tilladelse (...) have gaaet indi Madame Wiiborgs huus for at Tale med Nogle Søde Folk som hun der troede at være fra Holmestrand hvor hun ere Opdragen.” Samme ærende hadde hun en annen gang hun var for lenge borte, da hadde hun gått ned på bryggen for å tale med ”en Anders Haagensen fra Holmestrand”.¹²⁹ Ellen Maria innrømmet å ha vært ute uten tillatelse, men ikke å være et usømmelig menneske. Henvisning til Wiborgs hus er viktig. Madame Wiborg holdt vertshus, og slike steder generelt og Wiborg spesielt hadde dårlig rykte.¹³⁰ Henvisningen til madame Wiborg antydte at Ellen Maria hadde drukket, danset og vært i herreselskap. Slik gjorde ingen skikkelig tjenestejente.

Ellen Maria er imidlertid ikke den eneste tjeneren som hadde vært hos madame Wiborg. Også skrive tjeneren Jacob Nielsen var der flere ganger, selv om Jacob også besøkte andre steder for å få seg noe å drikke. Et vitne, skrive tjener Friedrich Rukland, fortalte om en helaften Jacob hadde i oktober 1776. Friedrich hadde oppsøkt en vognmannsenke ved navn Fladebye, for å ta følge med Jacob hjem. Hos vognmannsenken satt Jacob sammen med to fraktmenn og drakk. Da de gikk derfra, ville ikke den noe beskjenede Jacob hjem, men bestemte at de skulle til Wiborg. Der drakk Jacob mer samt trakterte verten og et par skippere. Etter omtrent en time gikk de videre til rådstuen der de traff rådstuetjener Jacob Abrahamsen. Med ham drakk de tre drammer før Friedrich dro hjem. Jacob skulle ”eftter sigende” ikke ha kommet hjem i det hele tatt den natten.¹³¹ Jacob Nielsen hadde et stort nettverk av

¹²⁷ Samme sted.

¹²⁸ Forhørsprotokoll IV 1.6.1795, folie 321a og b.

¹²⁹ Forhørsprotokoll IV, forhør 16.10.1792, folie 189a, 189b og 190a.

¹³⁰ Forhørsprotokoll I, forhør 12.11.1776, s. 60-63, vitnemålet til skrive tjener Friedrich Rukland.

¹³¹ Samme sted, se også forhør 11.11.1776, s. 54-70.

skjenkesteder og private hushold der han kunne treffe kjente og få seg en dram. Saken viser også hvor mye mer en mannlig tjener kunne komme unna med i forhold til en tjenestejente. Langt flere av tjenesteguttene og læredrengene brukte tid og penger på vertshus, drikk og spill sammenlignet med de kvinnelige tjenerne, selv om eksempelet med Ellen Maria viste at også de kunne oppsøke slike hus. Ellen Marias forklaring på hvorfor hun var i Wiborgs hus er betegnende: Hun var der kun for å snakke med noen, ikke drikke, spille kort eller drive med andre umoralske aktiviteter. Tjenestejenter hadde mindre handlingsrom enn mannlige tjenere. Selv i tjenesteforordningen av 3. desember 1755 er det postulert at drikking og spillig først og fremst var en mannlig aktivitet: I følge en egen paragraf i denne forordningen, var det ikke tillat å la læredrenger spille og drikke i ens hus.¹³² Jeg har heller ikke funnet noen saker der tjenestejenter ble beskyldt for å ha deltatt i spill. Drikking, dans, ulovlig herrebesøk eller den blotte tilstedeværelse i beryktede hus, som i saken mot Ellen Maria, er påstander som dukker opp i saker mot tjenestejenter.

Men selv om tjenestejenter drakk sjeldnere enn deres mannlige sidestykker, forekom det at også de tok seg en tår. Maren Catrine Sørensdatter mente hun var blitt bortvist fra tjenesten.¹³³ Tre vitner i saken, som antakeligvis var tjenere i det samme husholdet, mente Maren Catrine ofte hadde vært beskjenket. Det ene vitnet, Jorun Halvorsdatter, hadde til og med hørt matmor si at hun trodde Maren Catrine hadde tatt noen tallerkener ”da hun Adskillige Gange var beskienket, og av den aarsag ei vidste hvad hun kunde have at kiøbe Drikke for.”¹³⁴ Det er her mulig at vi får et innblikk i hvorfor vi møter så få fulle tjenestejenter: Kanskje de rett og slett ikke hadde råd til det med den lille lønna de fikk. Når normen i tillegg strengt fordømte beskjenkede kvinner, kan dette, i tillegg til lave lønner, begrenset kvinners deltakelse i mannlige tjenere, læredrenger og svenners drikkekultur.

Tjenestejenters omgangskrets: Uautoriserte herrebesøk og tjenestejenter i nabohuset

Tjenestejenter var ofte venner med andre tjenestejenter, både i husholdet og ellers.

Tjenestejenta Maren Nielsdatter fikk besøk i husbonds hus av nabokonas tjenestejente samt en som tidligere hadde tjent samme sted.¹³⁵ Slik kunne kvinnelige tjenere skaffe seg venner på arbeidsplassen og i nabolaget. Som vi så i kapittel fire, kunne det også være konflikt mellom tjenestejenter. Tjenestejenter kunne også være sammen med slekt. Cathrine Jensdatter i eksempelet ovenfor tilbrakte pinsedagen med blant annet sin søster.¹³⁶ Enkelte hadde også

¹³² Plakat av 3.des. 1755, § 14.

¹³³ Forhørsprotokoll IV, forhør 25.7.1792, folie 170a.

¹³⁴ Forhørsprotokoll IV, forhør 26.7.1792, folie 170a og b.

¹³⁵ Forhørsprotokoll IV, forhør 12.8.1793, folie 244b og 245a, alle tre tjenestejentene vitner i saken mot hjulmakerdreng Anders Gulbrandsen.

¹³⁶ Forhørsprotokoll IV 1.6.1795, folie 321a og b.

mannlige bekjentskaper, noe arbeidsgiveren ikke alltid satte pris på. Dette ser vi blant annet i saken mot Anne Pedersdatter. Først nektet hun for å ha hatt besøk i det hele tatt, så påstod hun at hun var i slekt med den besøkende, før hun innrømmet at den besøkende var hennes kjæreste, bakersvennen Hans Lindgaard. Det nyttet ikke å nekte, matmor hadde sett bakersvennen gjennom vinduet. Men Anne mente at hun ikke hadde gjort noe galt. I følge et vitne påstod hun ”trodsig [...] at det ej kunde nægtes hende at have en Fremmed Mands Persohn inde hos Sig naaer h(an)d var en skikkelig Persohn som hun paastod den omhandlede Bager Sven var.”¹³⁷ En annen vitnet at Anne hadde sagt bakersvennen ”fortiente at Side i hendes Madmoders Værelse da h(an)d var een skikkelig Haandværks-Karl”.¹³⁸ For Anne var det ikke besøket i seg selv, men hvem som var på besøk som var det avgjørende. Det samme så vi i saken med Cathrine Jensdatter: Riktignok hadde hun vært lenge ute, men hun hadde vært i anstendig selskap.

Forbruk og fattigdom

Som vi så i kapittel fire, påberopte flere tjenestefolk fattigdom som unnskyldning for eventuelle forseelser de hadde begått. At en del tjenestefolk var fattige, er det liten tvil om. Anne Engebretsdatter var full av utøy, men hadde ikke råd til å kjøpe nye klær. Ikke hadde hun sko heller, og måtte låne et par tøfler en kald kveld hun skulle opp på arbeidsgiverens løkke.¹³⁹ Også andre tjenere vitner om fattige kår. Da Dorthe Kristine Jacobsdatter måtte på sykehus for å behandles for venerisk sykdom, skrev retten til fattigkommisjonen slik at den skulle dekke oppholdet.¹⁴⁰ Etter femten år i tjeneste hadde hun ikke selv råd til å betale for sykehusoppholdet. Som vi så tidligere, var tjenestejenters lønn lav og i en by som Christiania var det mye å bruke pengene på. I enkelte saker trår tjenestejenta som forbruker fram. Berthe Maria Bertelsdatter hadde i løpet av et år i tjeneste hos Halvor Pedersen, fått laget to kartunstrøyer til litt under en riksdal stykket, to ”værkes”-skjorter, et bomullskartunsforkle for to riksdaler og 18 skilling. Dessuten hadde hun skaffet seg fire par sko hvorav tre par kostet tre riksdaler paret.¹⁴¹ Sammenlignet med Anne Engebretsdatter må Berthe Maria ha hatt litt av en garderobe. Antakeligvis hadde hun en årslønn på seks riksdaler,¹⁴² og har dermed brukt mer enn hun har tjent. Hun innrømmet da også å ha lånt penger forskjellige steder.¹⁴³ I flere andre av tjenestesakene går det fram at mye av forbruket var lånebasert, ofte lånte tjenerne penger av arbeidsgiverne. Karen Larsdatter og Anne Maria Johannesdatter er begge

¹³⁷ Forhørsprotokoll IV, forhør 10.8.1792, folie 171a, 171b og 172a.

¹³⁸ Samme sted.

¹³⁹ Forhørsprotokoll IV, forhør 19.11.1776, s. 70-74.

¹⁴⁰ Forhørsprotokoll IV, forhør 8.7.1794, folie 287b og 288a.

¹⁴¹ Forhørsprotokoll I, forhør 2.12.1777, s. 212-16, i følge vitnet Johanne Glastrup.

¹⁴² Forhørsprotokoll I, kjennelse 4.12.1777, s. 216. Her går det fram at hun må bøte tre riksdaler, som oftest utgjorde dette en halv årslønn.

¹⁴³ Forhørsprotokoll I, forhør 2.12.1777, s. 212-16.

eksempler på tjenestejenter som lånte penger av sine arbeidsgivere.¹⁴⁴ Andre lånte penger i arbeidsgiverens navn uten dennes vitende. Enkelte lånte til og med penger i sin tidligere husbonds navn. Anne Nielsdatter hadde ”oppebæret Vahre og Penge udi hendes forrige madmoder Madame Holmboes Nafn”.¹⁴⁵ En annen tjenestejente fikk utlevert et silketørkle fordi hun oppgav falske opplysninger om hvor hun tjente.¹⁴⁶ Byens fristelser overgikk dermed ofte en tjenestejentes lønn, og hun måtte låne eller lyve for å få det hun hadde lyst på. Interessant er det at det ikke finnes opplysninger om tjenere som sendte penger hjem eller foreldre som bestemte hva tjenerlønna skulle brukes på. Tjenestefolks selvstendighet kommer dermed til uttrykk i at de selv tok økonomiske beslutninger, i tillegg til at de inngikk tjenestekontrakter og representerte seg selv i retten.

Ikke alle byens tjenere var like fattige. Skomakerdrengen Hans Torgersen lånte penger av flere, blant annet tolv skilling av en tjener ved navn Ole.¹⁴⁷ Denne Ole hadde dermed penger til å låne ut, men om det var fordi han virkelig hadde råd eller om dette var en vennetjeneste, sier forhøret intet om. Summen Ole lånte bort var uansett så liten at det er tvilsomt at han var en velhavende mann. Rike tjenere er en fåtallig gruppe i forhørsprotokollene, men de finnes. James Collets tjener Ole Thoresen eide en trebygning i Øvre Vollgate,¹⁴⁸ og må dermed sies å ha vært ganske velstående. Som vi så tidligere i kapittelet, tjente mannlige tjenere mer enn kvinnelige tjenere. Det er også andre tegn på at mannlige tjenere hadde mer penger enn tjenestejenter. I en sak i forhørsprotokollen går det fram at en høker ved navn Knud Thoresen Ruud holdt ”Skoemagerkroe og tillige Spiskorter for Tienere”.¹⁴⁹ I følge Ole, rittmester Eliesens tjener, gikk tjenerne dit for å spise aftensmat. Dette var imidlertid ikke vanlige tjenestegutter, men tjenere hos noen av byens rikeste menn, assessor Collet, kontrollør Leuch, Tullin og kammerråd Wexsel.¹⁵⁰

Oppsummering

I dette kapittelet har jeg forsøkt å fange inn hva det innebar å være tjener i Christiania på slutten av 1700-tallet. Opplysningene som gis tyder på at dette var en mangesidig opplevelse. Det var både barn og unge blant tjenerne vi møter i forhørsprotokollene, men de fleste var som tjenere generelt, unge mennesker. Og dette var selvstendige unge mennesker: De forhandlet fram tjenestekontrakter, flyttet for å få arbeid og disponerte egen lønn. Som unge mennesker var de sammen med andre unge, drakk, danset og spilte kort. Slikt ble ikke

¹⁴⁴ Forhørsprotokoll I, forhør 26.6.1778, s. 344-45; forhørsprotokoll IV, forhør 27.3.1794, folie 274b og 275a.

¹⁴⁵ Forhørsprotokoll IV, forhør 10.1.1791, folie 30b. Dette er ikke en sak som er klassifisert som tjenestesak fordi partene ikke er arbeidsgiver-arbeidstaker. Saksøkerne i denne saken var kjøpmennene som ble lurt.

¹⁴⁶ Forhørsprotokoll IV, forhør 20.6.1792, folie 161b og 162a. Dette er ikke en tjenestesak.

¹⁴⁷ Forhørsprotokoll IV, forhør 19.3.1792, folie 126a, 126b og 127a.

¹⁴⁸ Forhørsprotokoll IV, forhør 28.6.1793, folie 236b.

¹⁴⁹ Forhørsprotokoll IV, forhør 5.4. 1793, folie 216b og 217a.

¹⁵⁰ Samme sted.

akseptert av arbeidsgiverne, som forsøkte å kontrollere sine tjenere ved å styre deres tidsbruk. Kvinnelige tjenestejenter kunne lett stemples som usømmelige hvis de brukte tiden på en annen måte enn deres arbeidsgivere ønsket, mens tjenesteguttenes drikk og spill i større grad var et ordensproblem.

6. Arbeidsgivere i retten og paternalisme i praksis

I dette kapittelet tar jeg for meg *arbeidsgiverne*: Jeg ser på yrkestilhørighet, kjønnsfordeling og hvilke argumenter de brukte i retten. Som vi så i kapittel fire brukte tjenestefolket en rekke strategier for å styrke egen troverdighet. Hvordan forholdt arbeidsgiverne seg til deres påstander og hva slags argumenter førte de i retten? Jeg ser også på forholdet mellom matmor og tjenestejente, og hva kildene sier om samhandling og konflikt mellom disse. Til slutt har jeg sett på hvilke forventninger det var til husbond og tjener, og i hvilken grad disse kan si å representere en patriarkal ideologi?

Arbeidsgivernes yrke

De bedrestilte hadde oftere og flere tjenere enn resten av den norske befolkningen på slutten av 1700-tallet.¹ I byene hadde særlig kjøpmenn og embetsmenn tjenestefolk. I 1801 var det ansatt gjennomsnittlig 1,5 tjenestejente i slike hushold, mot 0,3 i håndverksmesterhushold.² De øvre sosiale lag sysselsatte på dette tidspunkt hele 51% av tjenestejentene i by, men utgjorde kun 14% av de urbane husholdene.³ Dette bildet bekreftes av husholdstørrelsen i ulike områder av Christiania. Husholdene var i 1801 større i områder der privilegerte byborgerne bodde, enn i forstedene der den fattigere delen av befolkningen holdt til: Mens gjennomsnittlig husholdstørrelse var 6,6 i Kvartalene og 8 i Storgata var det tilsvarende tallet 4,5 i forstedene. Årsaken til de store husholdene i Kvartalene og Storgata, var først og fremst de mange tjenerne her.⁴ Jeg har dessverre ikke bostedadresse for de fleste arbeidsgiverne som var involvert i tjenestesaker, men både yrkestilhørighet og materiale fra 1801-folketellingen tilsier at de aller fleste bodde i selve Christiania by og i liten grad i forstedene.⁵ Arbeidsgivernes yrker har jeg mer kjennskap til, og disse tallene presenteres i tabell 3:⁶

¹ Ståle Dyrvik og Ole Feldbæk, for Vågå s. 42-43, for Bergen s. 46; for Christiania: Sprauten 1992, s. 365. Sølvi Sogner, *Far sjøl i stua og familien hans. Trekk fra norsk familiehistorie før og nå*, Oslo 1990, s. 37: Husmenn hadde vanligvis ingen tjener; Myrheim 2006, s. 34-35, 38.

² Sogner 1997. Sogner bruker termene "commerce", "civil service" og "crafts, masters".

³ Samme sted.

⁴ Sprauten 1992, s. 365.

⁵ Unntakene jeg har funnet, er en Halvor Pedersen på Sagene, forhør 25.11.1777; og en madame Holmboe på Filipstad, forhør 12.11.1792. I tillegg bodde Hans Ernst Kinck på Vækerø, men var borger i Christiania i følge folketellingen av 1801, forhør 30.4.1792. En Petter Otto Bøyesen, kjøpmann til Christiania, bodde på Hovind gård i Aker. Dette var sannsynligvis den samme som var saksøker 12.9.1791, folie 182b og 183a. Han omtales der som grosserer, men i 1801-folketellingen har jeg ikke funnet noen grosserere i Christiania, Aker eller Gamlebyen.

⁶ For en annen inndeling av arbeidsgivere, se Birkenes 1983, s. 139, 145. Hun deler i selvstendige, funksjonærer og arbeidere. Hun tar utgangspunkt i folketellinger 1865, 1870 og 1875. For 1801 mener jeg min inndeling er mer funksjonell.

Tabell 3: Arbeidsgivere som var saksøkt eller saksøker i tjenestesaker, fordelt på yrke og periode. Absolutte tall.⁷

Yrkesbetegnelser/periode:	1776-81	1790-95	Sum
Håndverkere	18 ⁸	13	31
Kjøpmenn	6	13	19
Offentlig og privat ansatte	5	7	12
Miltære	8	3	11
Høkere, vertshusholdere og skippere	3	5	8
Ukjent	15	15	30
Sum	55	56	111

Kilde: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, II og IV, SAO.

Hoveddelen av arbeidsgiverne med kjent yrke, var håndverkere. Denne yrkesgruppen er dermed overrepresentert i rettsmaterialet i forhold til det vi ellers vet om andel og antall tjenestefolk håndverkerhushold i 1801. Dette kan være et uttrykk for at ansatte og arbeidsgivere i håndverkerhushold var mer tilbøyelige til å trekke konflikter seg i mellom for retten enn medlemmer av mer kondisjonerte hushold. Håndverksmestere var også part i rettssaker mot sine læredrenger og svenner i perioden,⁹ og håndverkerhushold var dermed generelt sett innblandet i flere arbeidsrettssaker enn andre hushold. En annen forklaring kan være at det var lettere for tjenestefolk å gå til sak mot arbeidsgivere fra de midlere økonomiske lag enn mot de virkelig rike og privilegerte. Denne tesen underbygges av den lave andelen tjenestesaker medlemmer av det jeg har definert som eliten var involvert i. Dette var mennesker med høye sivile og militære embeter.¹⁰ Jeg har funnet bare fem tjenestesaker der representanter for eliten var involvert. En av disse var konferanseråd Falsen. Han anklaget kusken Ellef for på feilaktig grunnlag å ha festet seg i tjeneste hos ham.¹¹ Ellef var tydeligvis vant til å jobbe for Christianias rangadel: Hans tidligere arbeidsgiver var en annen konferanseråd, navnlig Monsen. Sorenskriver og justisråd

⁷ I tabellen oppgis de yrker arbeidsgiveren ble titulert med i politiforhørene, politimesterens kjennelser eller politirettens dommer. I fire tilfeller har jeg funnet yrkesbetegnelsene i andre typer saker enn tjenestesakene. Jeg mener med rimelig stor sikkerhet å kunne si at det dreier seg om de samme menneskene da de hadde relativt sjeldne navn, og sakene jeg har hentet yrkesbetegnelsen fra, fant sted i samme femårsperiode. I tilfeller der en gift kvinne var saksøkt eller saksøker, men kun mannens yrke oppgis, har jeg kategorisert saken etter hans yrke.

⁸ Inkluderer to provisorer. Provisor var en "håndverkssvenn som vervet seg til å være reservemannskap i artilleriet i garnisonsbyene.", NHL, s. 334. Jeg har valgt å klassifisere disse som håndverkere, militære da de først og fremst levde av sin håndverksnæring, ikke sin soldatstatus.

⁹ Se tabell 1 i kapittel 3.

¹⁰ Både blant kjøpmennene og håndverkerne kan det skjule seg rike mennesker. Blant annet hadde baker Bolling som gikk til sak mot sin gårdsdreng, 23 ansatte i følge 1801-folketellingen; folketelling for Christiania, nr. 550. I denne oppgaven har jeg imidlertid holdt meg til yrkestilhørighet som klassifiseringsverktøy.

¹¹ Forhørsprotokoll I, forhør 30.9.1777, s. 204.

Hagerup anklaget sin tjenestejente Dorthen for å ha stjålet ”1 Par Lagen”.¹² Generalauditør, senere titulert general-krigskommisær, Wærn var innblandet i to saker, begge mot mannlige tjenere.¹³ Generalauditøren hadde ansvar for å føre tilsyn med rikets militære rettspleie,¹⁴ så Wærn var en mann høyt opp i det militære system. Et annet poeng er at en militær embetsmann som generalauditøren brukte og godtok en sivil rettsinstans som politikammerretten.

Krigsrådinne Hermansdorf var den eneste av elitearbeidsgiverne som ble saksøkt. Hun ble anklaget av sin tjenestepike Else Kristine Hansdatter for mishandling.¹⁵ Selv om andelen embetshushold var lite, sysselsatte slike hushold generelt mange tjenere.¹⁶ Sett i forhold til dette var antall tjenestesaker de var innblandet i, lavt. I tillegg var det kun én tjener som var saksøker i disse sakene, mens tjenestefolk generelt sett oftere gikk til sak enn arbeidsgivere i periodene jeg har undersøkt. Om tjenestefolket rett og slett ikke torde, eller om de mente det var nytteløst fordi de ikke trodde de nådde fram i retten eller anså rettslig oppgjør mot rangspersoner som uhørt, er vanskelig å si. Muligens kan noe av forklaringen ligge i mer samvær mellom tjenestefolk og arbeidsgivere fra lavere og midlere lag. I slike hushold delte tjener og arbeidsgiver i større grad arbeids- og bofellesskap, og dette kan ha bidratt til å spisse konfliktene dem i mellom. I hushold med mange tjenere og mindre kontakt med arbeidsgiverne, kan interne konflikter i større grad ha rettet seg mot andre ansatte og mindre mot herskapet.

Den nest største gruppen arbeidsgivere med kjent yrke i tjenestesakene, var kjøpmenn. Ut fra 1801-folketellingen klarte jeg å identifisere ytterligere to arbeidsgivere som kjøpmenn,¹⁷ slik at det totalt sett i hvert fall var 21 kjøpmenn blant arbeidsgiverne. Gruppen offentlig og privat ansatte omfatter høyere embetsmenn, lokale tjenestemenn og privat ansatte fullmektiger. Her finnes en veier, en megler, en sagmester, en feierinspektør, en tollbetjent og en tollinspektør, en inkassator, og to jordmødre, i tillegg til konferanseråden og jusitiseråden jeg nevnte tidligere. Flere av de mannlige tjenerne involvert i tjenestesaker arbeidet for denne gruppen eller hadde militære arbeidsgivere. I årene 1776-81 gjaldt dette seks av tolv, i perioden 1790-95 var tallet lavere; en av seks. I 1801-folketellingen har jeg funnet ytterligere fire arbeidsgivere som hørte hjemme i gruppen privat og offentlig ansatte arbeidsgivere; en spisevert for de syke, en fullmektig som

¹² Forhørsprotokoll IV, forhør 29.1.1791, folie 34a og b.

¹³ Forhørsprotokoll I, forhør 11.11.1776, s. 54-60 og forhør 28.8.1780, s. 51.

¹⁴ NHL, s. 285.

¹⁵ Forhørsprotokoll IV, forhør 22.8.1792, folie 174b og 175a.

¹⁶ Sogner og Telste 2005, s. 21.

¹⁷ Dette gjelder Peder Aalborg, forhør 16.7.1778, s. 385-86, (sannsynliggjort av hans barns alder og det faktum at han ble saksøkt av sin amme); Ole Halvorsen Esserud, 7.2.1791, folie 35b og 36a.

jobbet for Bernt Anker, en kosumpsjonsbetjent og en fullmektig i Zahlkassen.¹⁸ Disse fire var alle innblandet i rettssaker i perioden 1790-95, og det er dermed grunn til å tro at det finnes offentlig og private ansatte blant ukjent-gruppen også i årene 1776-80. Bare to av arbeidsgiverne i denne yrkesgruppen var kvinner; jordmødrene Karen Trolle og Maria Abel.¹⁹

I forhørsprotokollene får vi tidvis hint om de involverte husstanders størrelse gjennom vitneutsagn og partenes forklaringer. Dette gir intet fullstendig bilde, men gir minimumstall over husholdets tjenere. Opplysningene tyder på varierende tjenerhold. Det vanligste blant håndverkerne var å ha en til to tjenestejenter, men noen hadde flere.²⁰ Kjøpmennene hadde mellom en og tre tjenere, men de hadde oftere mannlige tjenere enn håndverkerne som i stedet hadde svenner og læredrenger.²¹ Vi får færre opplysninger om medlemmene av de mindre husholdene, men det dukker opp enkelte enepiker.²² Jeg har funnet igjen 29 arbeidsgivere i folketellingen av 1801. De bekrefter forhørsprotokollenes bilde av svært varierende husholdstørrelser, også innenfor hvert yrke. Håndverkere hadde en eller to tjenere, men unntak av en baker som hadde hele seks stykker.²³ De gjenfunne kjøpmennenes hushold var mindre enn håndverkernes, til gjengjeld hadde de litt flere tjenere. Variasjonen i tjenerhold var også større enn hos håndverkerne, noe som viser hvor økonomisk uensartet gruppen kjøpmenn var. Også blant offentlig og privat ansatte var tjenerholdet varierende, men gjennomsnittlig hadde de nesten like mange tjenere som kjøpmennene, som var yrkesgruppen med flest tjenere.

Det var i kondisjonerte hushold, det vil si husstander der mannen hadde embete eller borgerskap, tjenerne oftere hadde mer spesialiserte yrkesoppgaver, som kusk, stuepike, amme, kjøpmannsdræng osv.²⁴ Konferanseråd Falsen hadde som vi så kusk, gårdsdrengen Knud Hansen jobbet hos tollinspektør Lund og skrivetjeneren Jacob Nielsen, som jeg omtalte i kapittel fire, var ansatt hos generalauditør Wærn. Fem kjøpmenn hadde ammer.²⁵ Det fantes også spesialiserte

¹⁸ Dette var Peter Otto Grundt, Hans Ernst Kinck, Niels Colling og Gunder Engebretsen. Gunder Engebretsen skulle man kanskje tro var et vanlig navn, men jeg har kun funnet en med dette navnet i Christiania i 1801, og ingen i Aker eller Gamlebyen.

¹⁹ Forhørsprotokoll I, forhør 12.5.1778, s. 309-12; forhørsprotokoll IV, forhør 10.8.1792, folie 171a, 171b og 172a.

²⁰ Falchenberg: 2.9.1777, s. 194-96; Homming: 18.10.1790, folie 19a og b; Broberg: 23.6.1778, s. 334-35; Bautler: 12.8.1777, s. 182-83; Scieffen: 25.7.1792, folie 170a.

²¹ Holmboe: 11.3.1777, s. 124-6; Brun: 3.2.1794, folie 268b; Petersen: 28.2.1791, folie 39b, 40a, 40b, 41a og b.

²² Blant annet hos kjøpmann Neumann, forhørsprotokoll I, forhør 17.6.1777, s. 167.

²³ Dette var den allerede omtalte baker Bolling.

²⁴ Sogner og Telste 2005, s. 21.

²⁵ Dette gjelder Peder Aalborg, sannsynligvis kjøpmann, forhør 16.7.1778, s. 385-86; kjøpmann Stuhr, forhør 23.8.1779, s. 626-27; kjøpmann Schou, forhør 19.7.1790, folie 4b, 5a og b; kjøpmann Tølke, forhør 16.1.1793, folie 203b og 204a; og kjøpmann Adam Larsen, forhør 22.8.1793, folie 246b og 247a.

tjenestefolk i håndverkerhushold: En parykkmaker og en bøkker hadde amme, og baker Bolling hadde gårdsdreng.²⁶

Kvinnelige arbeidsgivere i retten

Sju kvinnelige arbeidsgivere var saksøkere og fjorten var saksøkt i tjenestesaker i årene 1776-81 og 1790-95.²⁷ I tillegg var åtte matmødre saksøkt sammen med en mann, i sju tilfeller var dette deres ektemann.²⁸ Majoriteten av de kvinnelige arbeidsgiverne var gift.²⁹ Jeg har bare funnet fire som jeg med sikkerhet kan si ikke hadde ektemann; to enker og to ugifte kvinner. Ugifte kvinner og enker dannet i mindre grad egne hushold enn gifte par, og hadde sjeldnere råd til tjener. De fleste tjenestefolk som var involvert i arbeidsrettssaker, tjente da også hos gifte par, men som eksemplene ovenfor viser, hadde enkelte enker og ugifte kvinner hadde økonomisk kapasitet til å lønne tjenestefolk. Den ene av disse var en skredderenke.³⁰ Muligens drev hun ektemannens verksted videre etter hans død, og hadde dermed behov for og økonomi til å ha tjenere.

Selv om kvinnelige arbeidsgivere nominelt var saksøkt og saksøker, representerte de ikke alltid seg selv i retten. Da madame Devegge i 1780 ble saksøkt av sin tjenestejente, møtte hennes bror, en herr Riis, i retten på hennes vegne.³¹ Antakeligvis var hun den samme som i 1801-folketellingen oppgis under navnet Chatrine Sophie Riis. Hun var da enke og levde av pensjon.³² Det er godt mulig hun var enke allerede i 1780, og hun var dermed juridisk sett i større grad myndig enn gifte og ugifte kvinner.³³ Det er dermed overraskende at hun lot sin bror representere seg i retten, særlig når vi ser at *gifte* kvinner kunne møte uten verge i tjenestesaker.³⁴

Også i tilfeller der ektemannen var nominativ part, kunne kona møte. I en sak mellom baker Mejer og hans tjenestejente Ellen Maria Arnesdatter, var det Mejers kone som representerte husholdet i retten.³⁵ I slike tilfeller møtte antakeligvis den av ektefellene som hadde tid eller anledning, og av og til, men ikke alltid, den av partene som visste mest om sakens innhold. Da tjeneren Niels Olsen saksøkte sin husbond skipper Ole Balle Thorsen, var Ole bortreist. Niels mente de ikke kunne vente med å avgjøre saken til Ole kom hjem, og det var uansett matmor

²⁶ Forhørsprotokoll I, forhør 13.5.1777, s. 152; forhørsprotokoll IV, forhør 27.3.1792, folie 133a, 133b og 134a; forhør 4.6.1792, folie 157b.

²⁷ Se tabell V.7 i vedlegg 6 for en oversikt over disse kvinnelige arbeidsgiverne.

²⁸ Se tabell V.3 i vedlegg 2. Den åttende kvinnen var en husholderske som ble saksøkt sammen med sin arbeidsgiver.

²⁹ Jeg vet at 16 av de 29 kvinnelige arbeidsgiverne var gift.

³⁰ Forhørsprotokoll I, forhør 11.1.1779, s. 528. Den andre enkens yrke er ukjent.

³¹ Forhørsprotokoll II, forhør 4.7.1780, s. 33 og 10.7, s. 36-38.

³² www.digitalarkivet.no, nr. 1793 i folketellingen av 1801, for Christiania.

³³ NL 3-19-41.

³⁴ Forhørsprotokoll IV, forhør 12.2.1793, folie 208a og b; forhør 12.12.1792, folie 197a og b (gift kvinne).

³⁵ Forhørsprotokoll IV, forhør 16.10.1792, folie 189a, 189b og 190a.

Anne Sophia Thoresen som hadde festet og avskjediget han.³⁶ Dette var ikke noe enestående tilfelle. Å feste tjenestefolk var ofte konas ansvar. I saken mellom tjenestepiken Berthe Tallachsdatter og arbeidsgiverne Johan Christian Messerschmidt og hustru, møtte både Johan og frue i retten. Det var imidlertid kun kona som hadde ansatt Berthe som kunne svare på spørsmål angående Berthes tjenestekontrakt og lønn.³⁷ I likhet med at jeg ikke fant innsigelser fra myndigheter eller parter når tjenestejenter møtte i retten, fant jeg heller ikke slikt når kvinnelige arbeidsgivere møtte. Dette er i overensstemmelse med andre forskeres funn.³⁸

Arbeidsgiveres argumenter i retten

Arbeidsgivere leverte i større grad enn tjenere skriftlige redegjørelser og forklarte seg sjeldnere i retten. Dette fører til at vi får mindre informasjonen om arbeidsgiverne enn arbeidstakerne. Relativt ofte tilbakeviste de likevel tjenerens påstander og forsøkte å svekke dennes troverdighet ved å vise eksempler på uønsket oppførsel. På denne måten søkte de å vise at tjeneren løy eller fortjente å bli oppsagt eller tuktet.

Mens tjenestefolk hadde flere strategier i retten, hadde arbeidsgiverne hovedsaklig én; De nektet for å ha gjort noe galt. Særlig var dette tilfelle i mishandlings- og bortvisningssaker. I saker som gjaldt manglende utbetaling av lønn innrømmet de oftere å ha begått en forseelse, men også dette tilhørte unntakene. Gjennomgående brukte arbeidsgiverne tre framgangsmåter for å underbygge egen uskyld: Den første var å påstå at tjeneren var en løgner: Han eller hun hadde slett ikke blitt bortvist fra tjenesten, men forlatt denne. Det var dermed ikke arbeidsgiveren, men tjeneren som fortjente straff. Den andre metoden var å hevde at tjenerens karakter var slett: Hvis han eller hun var blitt tuktet, var det fordi han eller hun fortjente det. Tjeneren hadde vært ulydig, lat, oppsetsig eller på annen måte oppført seg upassende. Den tredje metoden innebar å bruke tekniske argumenter: Tjeneren var slett ikke fast ansatt, heller en slags daglønner. Denne framgangsmåten var tvilsom, da loven ga strenge begrensninger på hvem som kunne arbeide for daglønn, og var også den minst brukte metoden. De andre strategiene ble benyttet langt hyppigere, og ofte i samme sak. Kunne arbeidsgiveren bevise med vitner at tjeneren var en løgner og av tvilsom karakter, stod hans sak sterkt.

Det var strenge normer for hvordan en tjener burde oppføre seg. I katekismen var en tjeners plikt overfor sin arbeidsgiver utlagt slik: ”De [tjenerne] bør elske, ære og adlyde Dem [arbeidsgiverne], se i alle Ting paa Deres Beste, være flittige og troe saa vel i Deres Fraværelse

³⁶ Forhørsprotokoll I, forhør 23.4.1777, s. 138.

³⁷ Forhørsprotokoll I, forhør 9.9.1777, s. 196-98.

³⁸ Sandvik 1992; Eva Österberg og Sølvi Sogner (red.) 2000, s. 274.

som Nærværelse, same flittig bede for Dem.”³⁹ Tjenestefolk hadde mye å leve opp til hvis de skulle følge katekismens læresetning. Loven stilte ikke like sterke krav, men gav likevel vide rammer for hvilke forseelser som rettfærdiggjorde bortvisning. En tjener kunne bortvises ”(...) formedelst Utroeskab, Drukkenskab, Opsætsighed eller deslige Ting.”⁴⁰ Dette var åpne begreper, og lovstedet ga dekning for en svært vid tolkning av hva slags oppførsel som kunne stemples som ulovlig.

Arbeidsgiverne brukte begrepene loven listet opp i sin rettslige argumentasjon. Utroskap ble brukt om både små og store ting: Jeg har allerede vært inne på sorenskriver Hagerups tjenestejente Dorthe som skulle ha stjålet et par laken. Anne Engebretsen ble beskyldt for å ha gitt bort gulrøtter fra sin arbeidsgivers løkke,⁴¹ og Anne Marie Johannesdatter ble anklaget for å ha stjålet en vindusgardin og et halstørkle.⁴² I ni tjenestesaker, som med Dorthe, var tyveribeskyldningen hovedanklagen. Andre ganger, blant annet for Anne og Anne Marie, var slike påstander kun del av en lengre utgreiing som skulle vise tjenerens upålitelighet. Blant Anne Marie Johannesdatter andre forseelser, var å unnlate å komme når hun ble ropt på og smelling med dørene.⁴³ Anne Marie var dermed ikke bare tyvaktig, men også oppsetsig. Oppsetsighet var en av arbeidsgivernes mest brukte beskyldninger. Svært mange former for ulydighet kom under denne samlebetegnelsen: Å unnlate å gjøre som du ble bedt om, svare tilbake eller bruke grov munn, være gjenstridig, være for lenge borte når du ble sendt på ærend eller ute hele natten kunne alle stemples som oppsetsig oppførsel. Maren Maria Smith var saksøkt for å ha rømt fra tjenesten. I tillegg påstod arbeidsgiveren at Maren Maria hadde svart henne med en ”uandstændig Mund”,⁴⁴ en påstand som øyensynlig ikke hadde noe med anklagen å gjøre. Med en slik beskyldning forsøkte arbeidsgiveren, madame Gierman, å vise at hun hadde beholdt Maren Maria i tjenesten til tross for hennes uordentlige oppførsel. Tjenestepiken var imidlertid av så slett karakter at hun likevel hadde forlatt tjenesten. Også kroppsspråket kunne være oppsetsig. Tjenestepiken Anne Pedersdatter hadde ikke bare satt sin matmors rykte på spill, hun hadde også svart matmoren uforskammet og stått med hendene ”Trodsig” i siden, i følge et vitne.⁴⁵ Det var ikke bare med ord og handling, men også gjennom holdning tjenestefolket skulle ære og akte sine arbeidsgivere.

³⁹ Pontoppidan 1783, spørsmål 185.

⁴⁰ Plakat av 3.des. 1755, § 5.

⁴¹ Forhørsprotokoll I, forhør 19.11.1776, s. 70-74.

⁴² Forhørsprotokoll IV, kjennelse 8.4.1794, folie 276a og b.

⁴³ Forhørsprotokoll IV, forhør 27.3.1794, folie 274b og 275a.

⁴⁴ Forhørsprotokoll I, forhør 6.12.1790, folie 27a, 27b og 28a.

⁴⁵ Forhørsprotokoll IV, forhør 10.8.1792, folie 171a, 171b og 172a.

Et annet uønsket karaktertrekk var udugelighet og latskap. Maria Larsdatter ble beskyldt for å være udugelig.⁴⁶ Hun hadde påstått at hun både kunne bake og brygge, noe som viste seg være usant. Maria hadde også innrømmet overfor matmor at hun ”mærkede nok hun havde paataget sig den tjeneste, hvor med hun ej k(un)de afstæd komme.”⁴⁷ Anne Engebretsen, som vi var inne på tidligere, ble virkelig framstilt som et slett menneske. Ikke nok med at hun stjal gulrøtter, arbeidsgiveren påstod også at hun var lat og søvnaktig, lånte hans eiendeler uten lov og tilbrakte tid med fremmede menn.⁴⁸ Det siste var en antydning om at hun var usømmelig, et svært dårlig karaktertrekk for en tjenestejente. Flere andre arbeidsgivere forsøkte også å tegne et bilde av sine tjenestejenter som løsaktige. I saken mellom ammen Maren Ovesdatter og kjøpmann Schou, ble det antydning at Maren hadde opptrådt usømmelig. Hun hadde i følge et vitne snakket med en underoffiser ved vannposten samt forlangt at han ble med henne tilbake til husbonds port. Hva de hadde snakket om, kunne ikke vitnet si, og hadde heller ikke sett at de hadde noe mer med hverandre å gjøre.⁴⁹ Anklager om løsaktighet hadde et kjønnsaspekt: Det var begrenset til tjenestejenter, mens mannlige tjenere heller ble framstilt som henfalne til drikk.

I kapittel fire så vi at tjenestefolk brukte fattigdom som unnskyldning. Slik argumentasjon har jeg ikke sett arbeidsgiverne benytte seg av. Gullsmed Jacob Steen d.y. var saksøkt fordi han ikke hadde betalt sin tjenestejente lønn. Jacob satt arrestert for ubetalt gjeld, og muligens hadde han ikke råd til å betale sin tjener. Likevel brukte ikke Jacob Steen sine økonomiske problemer for å slippe unna straff, og jeg har heller ikke funnet andre arbeidsgivere som gjorde dette. Delvis kan dette forklares med at de fattigste ikke hadde tjenere, men sannsynligvis var det også en større skam for en arbeidsgiver enn en tjener å innrømme at han var fattig. En fattig tjener var derimot ikke unormalt.

Ulydige tjenestefolk

I kapittel tre definerte jeg kategorien ulydighet som det å trosse husbonds befalinger eller på annen måte oppføre seg gjenstridig. Begrepet ”ulydighet” brukes sjelden i forhørsprotokollene, men blir brukt her for å skille mellom saker der tjenerens trassige oppførsel var årsak til rettssaken, ikke et biprodukt av den. I sakene ovenfor ble påstander om oppsetsig oppførsel brukt for å styrke arbeidsgivers sak, mens det i de sakene vi skal se på i dette avsnittet var rettssakens hovedanliggende. Sammenlignet med den store gruppen påstått oppsetsige, var dette en liten kategori: Kun sju saker har jeg klassifisert som ulydighet, og bare en av sakene er fra perioden

⁴⁶ Forhørsprotokoll I, forhør 1.11.1779, s. 637-38.

⁴⁷ Forhørsprotokoll I, forhør 1.11.1779, s. 638-39. Det er noe feil med dateringen i protokollen.

⁴⁸ Forhørsprotokoll I, forhør 19.11.1776, s. 70-74.

⁴⁹ Forhørsprotokoll IV, forhør 2.8.1790, folie 6b og 7a.

1776-81. Dette er saken mot den 34 år gamle Karen Larsdatter fra Gausdal som ble saksøkt av arbeidsgiveren, Christian Eliassen, for ”opsætsighed, mundkaadhed, og meere”.⁵⁰ Karen påsto på sin side at arbeidsgiveren var av slett karakter. Politimesteren mente ingen av partene kunne bevise sine påstander, og frifant dem begge.⁵¹ Cathrine Jensdatter var en annen som ble saksøkt for oppsetsighet, hun i 1795. Hennes arbeidsgiver, madame Wyller, påstod hun var for lenge borte når hun gikk ærend. Madame Wyller, som arbeidsgivere flest, ønsket å ha kontrollere sin tjeners tid, noe jeg var inne på i kapitel fem.⁵² Som vi ser liknet disse sakene påstander om oppsetsighet jeg behandlet i det forrige avsnittet, men de kunne også ha et mer alvorlig innhold. Gårdsdrengen Ole Gundersen hadde gått ut, men kom ikke hjem. Oles arbeidsgiver, baker Bolling, anmeldte han da til politiet.⁵³ Sju dager senere var Ole igjen hjemme hos bakeren som frafalt klagen dog med ”den forbeholdenhed at straf for Drengen i Tilfælde , han oftere skulle begaae lige Forseelse (...)”.⁵⁴ Ved å holde saken åpen, kunne Ole tvinges til å oppføre seg i framtiden. Gjorde han ikke det, kunne saken mot ham gjenåpnes. Dette var en taktikk også andre arbeidsgivere brukte, selv om jeg ikke har sett eksempler på at slike gamle anklager ble gjenopptatt i praksis.

Den barmhjertige husbond: Arbeidsgivere som tilga

Baker Bolling trakk som vi så tilbake anklagen mot sin gårdsdreng da denne kom hjem. I andre saker frafalt arbeidsgivere klagen etter ønske fra tjeneren. Dette skjedde blant annet med Engebret Olsen som var saksøkt for ”mislige Forhold”. Han ba ”nu for Forhøret offentlig (...) sin Huusbonde Pedersen for alt det af ham passerede om Forladelse”, forpliktet seg til å betale omkostningene for sitt opphold i arresten samt en riksdaler til politiet for deres ”Møie”.⁵⁵ Husbond Axel Pedersen frafalt da sin klage. Også Maren Cathrine Sørensdatters arbeidsgiver tilga henne for hennes feilaktige anklage.⁵⁶ Maren ble fritatt ”denne Gang (...) for skjønt vel fortient Straf fra Pol(itiets) Side dog med advarsel at hun for fremtiden opfører Sig bædre, da i mangel deraf denne Sag skal staae hende aaben (...)”.⁵⁷ Disse frasene er typisk for politimesterens uttalelser i slike tilfeller: Tjeneren blir ikke straffet, men trues med straffeforfølgelse i framtiden.

⁵⁰ Forhørsprotokoll I, forhør 27.3.1778, s. 271; kjennelse 22.5.1778, s. 321.

⁵¹ Forhørsprotokoll I, kjennelse 22.5.1778, s. 321.

⁵² Forhørsprotokoll IV, forhør 1.6.1795, folie 321a og b.

⁵³ Forhørsprotokoll IV, forhør 4.6.1792, folie 157b.

⁵⁴ Forhørsprotokoll IV, forhør 11.6.1792, folie 159b.

⁵⁵ Forhørsprotokoll IV, forhør 5.7.1790, folie 2b og 3a.

⁵⁶ Forhørsprotokoll IV, forhør 26.7.1792, folie 170a og b.

⁵⁷ Forhørsprotokoll IV, forhør 27.6.1792, folie 170b.

Et slikt trusselbasert disiplineringsverktøy krevde lite av myndighetene, men kan ha bidratt til å sikre ro i husholdet.

I følge rådstueplakaten av 3. desember 1755, skulle tjenere som klaget uten grunn straffes med noen dager fengsel på vann og brød.⁵⁸ De elleve tjenerne som trakk klagen tilbake eller bad om tilgivelse, ble imidlertid ikke straffet. Var tjenerens mål kun å unngå straff, var dette dermed en god strategi, for heller ikke myndighetene var spesielt ivrige på dette punkt. En sak mot skomakerdrengen Hans Torgersen bekrefter dette. Hans hadde lånt penger i mesterens navn, og deretter spist og spilt dem bort. Under rettssaken angret han og ”bad [om] at hand maate slutte med den mildeste Revselse som mulig”. Arbeidsgiveren var imidlertid ikke villig til å tilgi, noe som synes å ha overrasket politimesteren. I protokollen står det eksplisitt at saken skulle sendes videre til en annen rettsinstans fordi husbonden ønsket å straffe sin dreng. Kanskje kommer rettens eget syn til uttrykk i det overstrøkne utsagnet: ”Pol(iti) Mæsteren paagrund av Sagens data og *Drengens Forbøn og Mæsterens Eftergivelse* lod...”⁵⁹ Hvis politimesteren ønsket forlik framfor dom i arbeidskonflikter, var det i tråd med vanlig praksis i Norden i tidlig-moderne tid. Svært mange rettssaker endte i forlik, og det har blitt hevdet at hensikten med rettssaken heller var å presse den saksøkte med offentlig eksponering framfor å søke at denne ble straffet.⁶⁰ Årsaken var at det kunne være problematisk å leve med motparten etter rettssaken hvis denne ble dømt etter datidens strenge straffer.⁶¹ I tjenestesakene endte 26 saker med forlik eller med at en partene frafalt klagen, og dette er det nest hyppigste utfallet. Tallet var antakeligvis høyere, da noen av sakene der utfallet er uklart, antakeligvis også endte med forlik.

Arbeidsgiverens tilgivelse var ikke alltid uforbeholden, men knyttet opp til at tjeneren oppførte seg i framtiden. Tjeneren var i slike saker avhengig av arbeidsgiveres barmhjertighet og nåde, og politikammerrett og politirett kunne bli brukt til å disiplinere ulydige tjenestefolk. Disse rettsinstansene var imidlertid ikke alene et middel for å styrke husbondens autoritet. Som vi har sett i kapittel tre var majoriteten av saksøkere tjenere, og deres andel økte i perioden 1790-95 sammenlignet med årene 1776-1781. Hadde politikammerrett og politirett blitt sett på som en forlengelse av husbonds makt, ville tjenestefolk i mindre grad benyttet seg av disse rettsinstansene. Ikke alle forlik var like ensidig basert på arbeidsgivers nåde. I flere saker var det reell enighet mellom partene. I forliket mellom Dorthea Augustusdatter og skredde Badder, kom

⁵⁸ Plakat av 3.des. 1755, § 10.

⁵⁹ Min kursivering. Forhørsprotokoll IV, forhør 19.3.1792, folie 126a, 126b og 127a.

⁶⁰ Österberg og Sogner (red.) 2000, s. 271-72.

⁶¹ Samme sted, s. 273.

faktisk Dorte best ut. Hun fikk utbetalt sin resterende lønn og utlevert sin kiste, hvorpå *hun* frafalt klagen mot sin arbeidsgiver.⁶²

Økonomiske sanksjoner mot tjenestefolk

Hvis arbeidsforholdet ble vanskelig, kunne tjenestefolk rømme tjenesten eller true med rettssak. I forhørsprotokollene finnes det eksempler på begge metoder. Ingen av alternativene var uten risiko: Forlot du tjenesten uten tillatelse, risikerte du tukthusstraff. Truet du med rettssak, kunne situasjonen i husholdet bli verre. Du kunne også gå til rettssak, men da var det fare for at du selv ble straffet. Arbeidsgiverne hadde også sanksjonsmuligheter: Som vi så ovenfor kunne de tilgi sin tjener når denne klaget til politiet, men holde muligheten for videre rettsforfølgelse åpen. En annen metode var å holde tilbake lønn under påskudd om tap eller skade tjeneren skulle ha påført dem. Tjenestefolk kunne få fratrekk i lønna når ting de hadde ansvar for ble stjålet, og når de ødela arbeidsgivers eiendeler. Dette ble ikke alltid sett på som rettferdig, og flere tjenestefolk gikk til sak for å få utbetalt lønn som hadde blitt holdt tilbake med slike begrunnelser. Tjenestejenta Ingebor Olsdatter hevdet at hennes arbeidsgiver snekker Peter Bellym hadde trukket henne i lønn for ting som hadde gått i stykker uten at hun hadde skyld i det. Peter Bellym hadde bestemt at

(...) Lønningen skulle opgaae imod det som i h(en)des tiid der i huuset skal være kommet i stycker af det hun havde haft under siner hænder, endskiøndt det er icke kommet i stycker med h(en)des villie eller af uagtsomhed som pr. excempel Bellyns (...) Høns gaaer om vinteren i kiøkket og i h(en)des fraværelse fløj een af hønhene op og Rev ned eet par Porcelains Thee Kopper for hvilke h(en)de blev decourteret 18s og mere saadant hvor i hun ingen skyld havde.⁶³

For Ingebor var det uakseptabelt å betale for noe arbeidsgiverens høner var skyld i, mens arbeidsgiver Bellym mente tjenestejenta måtte ta ansvar for det som skjedde på kjøkkenet, også i hennes fravær. Også drengen Niels Olsen mente det var urettferdig at han skulle betale for en benkepute som var blitt stjålet fra arbeidsgivernes slede.⁶⁴ Som Ingebor pekte Niels på at han ikke hadde gjort noe galt med vilje. I tillegg var han en "Fattig Karl" som ikke hadde råd til å betale for puten.⁶⁵ Arbeidsgiveren nektet likevel å betale Niels' lønn. Avgjørende for arbeidsgiverens steile holdning i denne saken, finner vi muligens i vitnet Anne Catrine Olsdatters

⁶² Forhørsprotokoll IV, forhør 28.2.1791, folie 39b.

⁶³ Forhørsprotokoll I, forhør 4.3.1777, s. 122-23.

⁶⁴ Forhørsprotokoll I, forhør 23.4.1777, s. 138 og 29.4.1777, s. 139-40. Takk til Johanne Bergkvist for oppklaring vedrørende benkeputen.

⁶⁵ Forhørsprotokoll I, forhør 29.4.1777, s. 139-40.

uttalelser. I følge henne ble benkeputa borte en kveld Niels var gått til vannposten for å hente et kar vann.⁶⁶ Niels hadde glemt å lukke porten, og dermed blottstilt arbeidsgivers eiendeler for tyveri. Arbeidsgiveren mente dette var så grov uaktsomhet at Niels ble holdt økonomisk ansvarlig for tapet.

Forholdet husbond - tjenestejente: Tilnærmelser, forførelse og kontroll

Historikere er uenige om kvinnelige tjenere var spesielt utsatt for seksuelle overgrep fra husbond eller ikke. Bridget Hill og Lawrence Stone er blant dem som hevder tjenestejenter i stor grad ble forført av sine mannlige arbeidsgivere.⁶⁷ Tjenestepiker var, i følge Lawrence Stone, "the most exploited, and the most defenceless, of the various kinds of women whose sexual services might be obtained by a man of quality in eighteenth-century England."⁶⁸ Tim Meldrum er uenig. Han hevder at selv om overgrep forekom, og selv om spesielt tjenestejenter hos ungkarer og enkemenn var sårbare, var ikke slike overgrep normalen.⁶⁹ Michelle Vovell mener til og med at utviklingen på 1700-tallet førte til at "de utenomekteskapelige forbindelsene forskjøv seg fra forhold mellom herre og tjenestepike til sosialt likeverdige partnere."⁷⁰ Dette er motsatt Stone, som påstår at kvinnelige tjenere i økende grad ble seksuelt utnyttet.⁷¹ Undersøkelser av uekte fødte barn og ugifte mødre gir Meldrum og Vovell mer rett enn Stone og Hill. Riktignok økte andelen illegitime fødsler, men majoriteten av disse synes ikke å ha vært resultat av seksuell kontakt mellom husbond og tjenestejente. Sølvi Sogner har studert forholdene i Vår Frelses menighet i Christiania i årene 1731-1800.⁷² Antall illegitime fødsler var høyt, og majoriteten av de ugifte mødrene i undersøkelsen var tjenestejenter.⁷³ Veien fra tjenestejente til ugift mor var kort for mange, men i hvor stor grad var husbond far til disse barna? I Sogners undersøkelse var kun 2% av leiermålene begått med husbond eller husbonds sønn.⁷⁴ Det var nok flere arbeidsgivere som var barnefedre enn de ugifte mødrene oppgav, men seksuelt misbruk av husbond som endte i graviditet synes uansett å ha vært relativt sjelden.

⁶⁶ Samme sted.

⁶⁷ Hill, 1989, s. 136-37, Lawrence Stone, *The family, sex and marriage in England 1500-1800*. Harmondsworth 1979, s. 381, 404. Dette mener også Maza og Fairchilds, se Meldrum 2000, s. 100-109.

⁶⁸ Stone 1979, s. 381.

⁶⁹ Meldrum 2000, s. 100-109.

⁷⁰ Referert hos Arnvad Nedkvitne, "Mentalitetshistorie – en historiografisk blindgate?", i *Historisk Tidsskrift*, 1, 1991, s. 70.

⁷¹ Stone 1979, s. 404.

⁷² Sølvi Sogner, "Barselkvinner på flyttefot og barnefedre på flukt. En studie av flytting i forbindelse med uekte fødsel i Vår Frelses menighet i Christiania 1731-1800", i Langholm, Sivert og Francis Sejersted (red.) *Vandringer. Festskrift til Ingrid Semmingsen*, Oslo 1980.

⁷³ Samme sted, s. 120.

⁷⁴ Samme sted, s. 121-122.

I forhørsprotokollene er også henvisningene til usømmelig forhold mellom tjenestejente og husbond få. Dette er heller ikke uventet da utenomekteskapelige forhold skulle behandles på bytinget, ikke i politikammerrett eller politirett. Men også i disse kildene finnes det eksempler på hushold der ikke alt var slik det burde. Dorthe Kristine Jacobsdatter ble saksøkt av sin arbeidsgiver Gunder Engebretsen fordi hun hadde ”venerisk sykdom”, det vil si en kjønnsykdom.⁷⁵ Dorthe påstod hennes tidligere arbeidsgiver Hans Bøhler og hans kone hadde denne sykdommen, og mente hun selv hadde vært frisk før hun kom til dem. Dorthe selv nektet for å ha hatt ”lætfærdig Omgang” med noen,⁷⁶ men påstanden om at hennes tidligere arbeidsgiver var syk impliserer at hun ble smittet av han. Etter at stadsfysikus Müller hadde undersøkt alle i Hans Bøhlers hushold og funnet ut at ingen var syke, ble Dorthe forsøkt presset til å innrømme at hun ikke ble smittet hos Hans. Dorthe stod imidlertid på sitt.⁷⁷

I andre saker er henvisning til seksuell kontakt mellom husbond og tjenestepike mer åpenbar enn i Dorthes tilfelle. Berthe Maria Bertelsdatter mente hennes husbond, Halvor Pedersen, hadde ”søgt at forføre h(en)de men hun har taget sig vare for h(an)s forførelse (...)”⁷⁸ Berthe Maria forsøkte å framstille seg selv som et dydig, sømmelig menneske. Halvor Pedersen fortalte imidlertid en annen historie. Han mente han slett ikke hadde forsøkt å forføre Berthe Maria, og påstod hun uten tillatelse hadde oppebåret penger i hans navn. Heller ingen av de ni vitnene støttet tjenestejenta. De hadde ikke sett noe som tydet på usømmelig oppførsel fra husbonds side, tvert i mot var han en skikkelig mann. Også Sølvi Sogner og Kari Telste har bemerket nabolagets motstand mot å blandes inn andre husholds problemer. De mener dette kan forklares med at naboene ikke ville utfordre husbondfolkets autoritet.⁷⁹ I likhet med Dorthe i saken ovenfor, stod Berthe Maria på sitt. Hun påstod at to av vitnene hadde sett Halvors nåværende tjenestepike komme opp av hans seng, og forsøkte med dette å vise at husbonden hadde en tendens til å forføre tjenestejenter. Berthe Maria hadde klart å stå i mot, men den nye jenta hadde gitt etter. Da saken kom til politiretten, hadde Berthe Maria fortsatt ikke endret forklaring. Halvor Pedersens tidligere tjenestejenter Inger Olsdatter og Lisbeth Pedersdatter ble på hennes forespørsel spurt om de ikke hadde

⁷⁵ Forhørsprotokoll, forhør 8.7.1794, folie 287b og 288a.

⁷⁶ Samme sted.

⁷⁷ Forhørsprotokoll IV, forhør 10.7.1794, folie 288a og b.

⁷⁸ Forhørsprotokoll I, forhør 2.12.1777, s. 212-16.

⁷⁹ Sogner og Telste 2005, s. 125.

”været overtalt, at søge Seng med ham udj den tid de var i hans Tieneste? Vidnerne svarede: At Halvor Pedersen vel under Spøg har kundet sagt dem saadant men som de aldrig har reflectered; n(em)l(ig) er kommen til Virkelighed.”⁸⁰

Men hva var spøk og hva var alvor? Kanskje misforstod Berthe Maria, kanskje glattet Inger Olsdatter og Lisbeth Pedersdatter over. At arbeidsgiver tillot seg å spøke med slikt, kan uansett ha ført til et lite hyggelig arbeidsmiljø.

Berthe Marias anklager var ikke typiske, og jeg har ikke funnet andre tjenestejenter som beskylder sine arbeidsgivere for å forsøke å forføre dem. At overgrep skjedde, viser imidlertid andre saker. Hanskemaker Peter Kier og hans tjenestepike Ingeborg var klaget inn til politiet for ”Deres usømmelige Levemaade sammen.”⁸¹ Kier innrømmet at han hadde ”Aflet et Barn uden ægteskab” med Ingeborg.⁸² Ikke nok med det: Hanskemakeren ”paastod derhos at hans eneste ønske nu var at blive denne Piige Qvit”, og ønsket politiets hjelp til dette.⁸³ Peter Kiers vert møtte og vitnet at hanskemakeren hadde bodd hos ham i seks år. Mesteparten av den tiden hadde Ingeborg og Peter ”søgt Sæng [sammen] liigesom hun kunde have været hands Hustrue.” Vitnet forklarte videre at:

”Kiær mange Gange har mishandlet Hende med hug og Slag, og sidste gang sidstl(eden) Søndags Eftermiddag. Den ommelte Mishandling er Gaaet saa yderlig at Vidnet ej Rettere kand skjønnne end at Kier har saadan Mishandlet hende at hun paa sin helbred er ganske beskadiget saa hun ikke kand Fortiene sit Brød.”⁸⁴

Et annet vitne støttet denne forklaringen, og Ingeborg selv kunne ikke møte til forhør på grunn av sitt ”Svage Helbred”.⁸⁵ Årsaken var Peter Kiers mishandling. I seks år hadde naboene visst at Peter Kier og hans tjenestejente ikke bare delte seng, men at han også mishandlet henne, uten å gripe inn. At vitnene brukte betegnelsen mishandling, ikke tukt, tyder på at Ingeborg må ha blitt behandlet svært dårlig. Denne gangen fikk imidlertid naboene nok. I følge Peter Kiers vert ble Ingeborg sist søndag ”ført av Kiers Logi bort til nogle andre Folk i Naboelauget hvor hun endnu opholder Sig.”⁸⁶

⁸⁰ Forhandlingsprotokoll 4, forhør 11.12.1777, s. 1-4.

⁸¹ Forhørsprotokoll IV, forhør 22.8.1792, folie 174a og b.

⁸² Samme sted.

⁸³ Samme sted.

⁸⁴ Samme sted.

⁸⁵ Forhørsprotokoll IV, forhør 27.8.1792, folie 176b og 177a.

⁸⁶ Forhørsprotokoll IV, forhør 22.8.1792, folie 174a og b.

Det fantes tjenestejenter som visste hvordan de skulle bruke mangelen på privatliv og tette naboforhold til egen fordel. Anne Marie Halvorsdatter mente det foregikk noe usømmelig mellom hennes husbond, tollbetjent Rothmann, og barnepiken Karen Olia. En kveld fikk hun nok, og lagde så mye leven med rop og skrik at folk banket på skoddene. Barnepiken var da ”hos Rothmann, da hun syntes at Vidnet [d.v.s. Karen Olia] ikke burde være der.”⁸⁷ Å få naboers oppmerksomhet var dermed ikke vanskelig, men å få dem til å gjøre noe var verre. For Anne Marie var hensikten å gjøre nabolaget kjent med forholdene i husholdet, og dette klarte hun. Et husholds dårlige rykte kunne smitte over på alle dets medlemmer, og tjenestejentas ære var truet når hun bodde et slikt sted.⁸⁸ Anne Marie hadde uttrykt misnøye over husbonds handlinger og dermed sikret sin egen ære, men hennes eksponering av husbonden truet nå hans rykte. For å gjenopprette *sin* ære gikk han til sak. Erling Sandmo har vist at folk i Rendalen tok angrep på æren svært alvorlig og brukte tinget for å gjenopprette denne.⁸⁹ Tollbetjent Rothmann mente nok at en rettssak ville være æreopprettende, men resultatet var ikke fullt ut tilfredsstillende for tollbetjenten. Riktignok mente politimesteren at Rothmann hadde rett til å bortvise Anne Marie, men hun skulle ikke straffes ytterligere ”da Rothmanns Adfærd og i sær hans uforsiktige Forhold imod en anden Pige Karen Olia synes til deels at have været Aarsag til den mod ham af Anne M: Halvorsdotter udviste og her paaklagde opførsel (...).”⁹⁰ Om Anne Marie hadde ropt og skreket, var det Rothmanns egen skyld. Han hadde ikke oppført seg slik en husbond skulle.

Mistanke om usømmelig forhold mellom tjenestejente og husbond kunne ikke bare skape problemer med husholdets øvrige tjenere, men også med matmor. 40 år gamle løsgjengeritilalte Karen Larsdatter var i følge prestens medhjelpere årsak til uenighet mellom hennes forrige arbeidsgiver Friedrich Hellesen og hans kone. Karen påstod hun ikke hadde merket noen uenighet mellom dem, og da hun ble spurt om fru Hellesen mistenkte en for stor fortrolighet mellom henne og herr Hellesen, svarte hun benektende. Karen mente hun heller ikke hadde gitt Hellesens kone grunn til mistanke.⁹¹ Selv om arbeidsforholdet hadde opphørt, hadde Hellesen fortsatt en interesse for Karen. Da hun ble arrestert, angrep han politiet med eder og forbannelser. Husbond kunne være seksuelt pågående overfor sine tjenestejenter, også i hushold med matmor. Fru Hellesen klarte ikke å begrense sin manns interesse for tjeneren Karen Larsdatter. Hun hadde dermed mislyktes med å holde orden i husholdet og resultatet var konflikt mellom ektefellene.

⁸⁷ Forhørsprotokoll IV, forhør 29.12.1794, folie 310b og 311a.

⁸⁸ Meldrum 2000, s. 96-97.

⁸⁹ Sandmo 1992, s.66-69, 89, 101-102.

⁹⁰ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 30.1.1795, folie 314a.

⁹¹ Forhørsprotokoll I, forhør 20.11.1776, s. 75-85.

Forhold mellom tjenestejente og husbond var ansett som farlig i et samfunn der orden i husholdet gjenspeilte orden i samfunnet. Allikevel skulle det svært mye til før naboene grep inn ovenfor en husbond som hanskemaker Kier. Dette betyr ikke at slik oppførsel ble godtatt av lokalmiljøet, mye uønsket oppførsel kunne avverges uten at naboene grep aktivt inn i husholdet. Anne Marie lagde leven for å tiltrekke seg naboens oppmerksomhet, og på denne måten sette en stopper for usømmelige forhold i huset.

Husholdets ære var ikke bare truet av seksuelle forhold mellom arbeidsgiver og tjenestejente, men også tjenestejentes usømmelige oppførsel mer generelt. Arbeidsgiverne brukte hentydninger om usømmelige levnet for å vinne fram i retten, men slike påstander viste også at de ikke hadde lyktes med holde orden i eget hushold. En husbond skulle kontrollere sin tjenestejentes seksualitet og, lyktes han ikke, kunne han fjerne den usedelige, enten ved bortvisning eller rettssak. Dette krevde imidlertid kunnskap, noe som ikke alltid var like lett å oppdrive. Iver Hiltens kone hadde spurt den nyansatte tjenestejenta Anne Trondsdatter om hun hadde vært ”besovet” da hun var ”tung og sendrægtig”, men Anne nektet.⁹² Det viste seg senere at hun nylig hadde fått barn. Fru Hilton hadde gjort sin plikt som matmor ved å spørre, men saken viser at arbeidsgivernes kontrollmuligheter kunne være avhengig av tjenerens sannferdighet. Anne var utenbys fra, så hennes utsikter til å slippe unna med løgn var nok bedre enn for tjenestjenter fra byen.

At arbeidsgiverne kunne være i overkant ivrige på dette punkt, viser saken mellom Johanne Hansdatter og madame Jolivet. Johanne gikk til sak for urettmessig oppsigelse. Arbeidsgiveren hevdet, feilaktig, at hun hadde venerisk sykdom eller var svanger.⁹³ Johanne forklarte at hun ”sidstleeden Løverdag blev (...) af sin Madmoder tiltalt andgaaende en Flaske, som hun hafde faaet med Medicamenter udi, til at fordrive Udslet eller Fnat med (...)”.⁹⁴ Matmoren trodde henne ikke, men ”beskylte hende (...) for, at det, som var i Flasken, skulle bruges enten til at fordrive Foster med, eller et Raad imod Venerisk Sygdom.”⁹⁵ Johanne hadde prøvd å få med seg kvinnen hun hadde fått flasken av, en ”Doctor Siri”, til matmorens hus, men ikke lyktes. Det hele endte med at matmoren fikk henne arrestert. Madame Jolivet hadde tatt feil. I retten viste Johanne en attest fra doktor Müller som beviste at hun verken hadde venerisk sykdom eller var gravid.⁹⁶ Mistanke om usømmelig oppførsel var dermed tilstrekkelig til å jage

⁹² Forhørsprotokoll II, forhør 1.4.1780, s. 12-13.

⁹³ Forhørsprotokoll IV, forhør 15.5.1793, folie 227b.

⁹⁴ Forhørsprotokoll IV, forhør 16.5.1793, folie 227b og 228a.

⁹⁵ Samme sted.

⁹⁶ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 25.5.1793, folie 230b og 231a.

tjenestejenter fra tjenesten, og saken anskueliggjør maktskjevheten i forholdet mellom husbondfolk og tjener. Nå var det imidlertid ikke alle tjenestejenter som fant seg i å bli mistenkeliggjort for handlinger de mente ikke var gale. Anne Pedersdatter mente hennes arbeidsgiver, madame Abel, ikke kunne nekte henne besøk av en mann så lenge denne var skikkelig. Men madammen var ikke enig, og saksøkte sin tjenestejente for ”dennes slette Opførsel imod hendes Madmoder”.⁹⁷

Forholdet mellom tjenestejente og matmor

Av rettssakene går det fram at det i praksis oftest var matmor som hadde hatt ansvar og omgang med tjenestefolket. Særlig gjaldt dette tjenestejentene, men som vi så i eksempelet med Anne Sophia Thoresen, var det hun som hadde inngått kontrakt med og sparket drengen Niels Olsen. Kvinner kunne dermed også ha ansvar for mannlige tjenere.

Selv om matmor ofte stod ansvarlig for å ansette og avskjedige tjenestefolk, sier kildene lite om i hvilken grad matmor selv arbeidet eller bare organiserte tjenernes arbeid. Dette siste går i engelsk forskning under betegnelsen ”managerial mistress”, og henger sammen med en teori om økende avstand mellom tjenestefolk og arbeidsgivere i Storbritannia i løpet av 1700-tallet. I følge denne teorien distanserte borgerskap og overklasse seg fra sine tjenere, trakk seg tilbake i sine private stuer og konsentrerte seg om kjernefamilien.⁹⁸ Matmor ble husmor, en kvinne hvis arbeid bestod i å dirigere og kontrollere tjenerne og dulle med barna.

Også i Christiania på slutten av 1700-tallet, besto mye av matmors oppgave i å dirigere tjenestefolket, eller ”befale” som det står i en kjennelse fra 1778.⁹⁹ Denne begrepsbruken gjør det klart at uansett om matmor jobbet eller ikke, var tjeneren alltid underordnet. At matmor ikke selv arbeidet, er allikevel tvilsomt. Hilde Sandvik har funnet ut at kvinner i Christiania på dette tidspunkt, inngikk kontrakter om gjeld, kreditt og handel, og dermed i stor grad deltok i byens økonomiske liv.¹⁰⁰ Også for enkelte av matmødrene i tjenestesaker får vi eksplisitte opplysninger om at de arbeidet: ”Konen selv bestrider næsten all sit Huusets Gierning”, står det å lese i en kjennelse fra 1780.¹⁰¹ Tjenestejenta Karen Syrine Pedersdatter ble refset fordi hun hadde vært for lenge ute, særlig alvorlig var dette fordi matmoren ”just i middagstiiden behøvede hendes hielp til Madlavning”.¹⁰² Å tilbrede måltider var noe matmor og tjenestejente i dette tilfellet

⁹⁷ Forhørsprotokoll IV, forhør 10.8.1792, folie 171a, 171b og 172a.

⁹⁸ For en gjennomgang av hovedidéene og historografien, se Meldrum 2000, s. 6 og 41-42. Se også Stone 1979, s. 169-70.

⁹⁹ Forhørsprotokoll I, kjennelse 24.4.1778, s. 289-91.

¹⁰⁰ Sandvik 1992, s. 67.

¹⁰¹ Forhørsprotokoll II, kjennelse 25.7.1780, s. 41-42.

¹⁰² Forhørsprotokoll IV, forhør 27.6.1792, folie 163a. I følge vitnet Lisbet Olsdatter.

gjorde sammen. Tjenestetiden skulle være en læretid der tjenestejentene lærte å drive husholdning ved å følge matmors eksempel og veiledning. Dette forutsatte at matmor arbeidet, og at tjeneryrket fortsatt var en aldersrolle, og intet livstidsyrke. De fleste tjenestejentene vi møter i arbeidsrettssaker synes å ha vært unge og ugifte.¹⁰³ Også annen forskning på situasjonen underbygger påstanden om at tjeneryrket fortsatt var midlertidig for de aller fleste på slutten av 1700-tallet.¹⁰⁴

Tjenestesakene gir uttrykk for at tjenerne ble forsøkt detaljstyrt og liten grad kunne påvirke hva de gjorde og når de gjorde det, uansett hvilken type hushold de kom fra. I følge den svenske historikeren Anna Hansen var en av matmor og husbonds viktigste oppgaver å vite hva som skjedde i husholdet.¹⁰⁵ For å holde orden måtte man ha kunnskap om husholdsmedlemmenes tilholdsted. En god matmor skulle ha oversikt over hvor tjenestejenta var og hva hun gjorde. Brukte hun for lang tid på ærend eller unnlot å gjøre som skulle, ble hun påtalt. Enkelte tjenestejenter kunne imidlertid få større ansvar, både i det daglige og i mer spesielle situasjoner. En tjenestejente var ansvarlig for matinnkjøp mens matmor lå i barselseng.¹⁰⁶ Denne ordningen var midlertidig, men tjenestejenter kunne også få mer permanent ansvar som husholdersker og husjomfruer. Slike ansvarsfulle verv gikk imidlertid ikke til hvem som helst: Dette var ofte eldre kvinner eller familiemedlemmer.¹⁰⁷ Enkelte tjenestejenter tok seg mer til rette enn de hadde lov til i slike situasjoner. Madame Jensen hadde bedt sin tjenestepike Marthe Bentsdatter om å passe huset mens hun var bortreist. Da hun kom tilbake ”erfarede hun at Tappen maate have været ude av et i hendes Stue liggende Edikke Tønde, til dels befant hun Tappen at være Sandig, deels var der Spilt eendeel Edik paa Gulvet need under Tønden (...).¹⁰⁸ Marthe nektet for å ha rørt eddiktønnen, men matmoren mistenkte at hun i hennes fravær hadde solgt eddik.¹⁰⁹ Endringer i husholdet som følge av en ny matmors inntreden kunne også skape konflikt. Tjenestejenta Marthe Kiønig hadde vært hos Christian Hansen Strøm i fire år da hun ble anklaget for tyveri.¹¹⁰ Den utløsende faktoren synes å ha vært at husbond giftet seg. Marthe, som tidligere i varierende grad informerte husbond om sine gjøremål, var kommet under strengere kontroll da den nye matmora kom i huset.

¹⁰³ Se kapittel 5.

¹⁰⁴ Myrheim 2006, s. 42-43.

¹⁰⁵ Hansen 2006, s. 86.

¹⁰⁶ Forhørsprotokoll IV, forhør 7.2.1791, folie 36a og b.

¹⁰⁷ Hos de to arbeidsgiverne inkassator Holst og buntmaker Wyllers enke, arbeidet deres søstre som husjomfruer. Folketelling av 1801 for Christiania, nr. 3335 og nr. 3556.

¹⁰⁸ Forhørsprotokoll IV, forhør 12.12.1792, folie 197a og b.

¹⁰⁹ Samme sted, i følge vitnet Dorte Pedersdatter som losjerte hos Johannes Jensen.

¹¹⁰ Forhørsprotokoll I, forhør 1.8.1778, s. 427-31.

Det patriarkale hushold?

I patriarkale hushold skulle forholdet mellom husbond og tjener ikke bare være et lønnsforhold, det skulle være *personlig*. Innholdsmessig skulle det likne foreldre-barn- relasjonen, og det var husbonds rett og plikt å ta ansvar for *alle* sider ved den underordnedes liv.¹¹¹ Men det var også et forhold preget av *ulikhet*, ”det var en relation mellan ojämlika, där parterne hade olika förpliktelser.”¹¹² Husbonden skulle være streng, men rettferdig og omsorgfull. Til gjengjeld skulle tjeneren være lydig, lojal og underdanig. De mange klagene på oppsetsige tjenere, tyder på at arbeidsgiverne faktisk krevde at deres tjenestefolk oppførte seg på denne måten. Men ble det krevd at husbondfolket oppførte seg i tråd med den patriarkale ideologi?

Det henvises sjelden til foreldre-barn-metaforen i tjenestesakene. I de tilfeller dette gjøres, var tjeneren ung. Husbondfolkets foreldremyndighet var i praksis en beskjæring av foreldrenes myndighet over eget barn, noe som ikke alltid var uproblematisk. Politiretten mente:

Een Faders Magt over sit Barn, kan vel ikke betages Ham, med mindre Han (...) selv frasiger sig den. Sætter Han det derimod blot hen for een ubestemt Tiid hos een Mand til Underviisning maae Han og kunde tage derfra naar Han vil.¹¹³

Overføring av foreldremyndigheten var for politietten en aktiv handling fra foreldrenes side. I en annen dom angående en ung tjener, mente politiretten at han fortsatt var under morens myndighet da han ikke hadde fått festepenger eller lønn.¹¹⁴ Forholdet mellom husbond og tjenere kunne likevel være av patriarkal art selv om slike ideer ikke nødvendigvis utrykke eksplisitt.¹¹⁵

Tjeneren var på flere områder forskjellig fra husholdets barn. Hun hadde frivillig inngått en arbeidskontrakt, og hadde mulighet til å si opp og bli sagt opp. Som vi så i kapittel fem, var det også utbredt å få pengelønn. Relasjonene tjener-husbond var dermed aldri likt forholdet barn-forelder. Dette gjenspeiles i de lover som var gitt for å regulere forholdet mellom tjener og arbeidsgiver. Foreldre-barn er dermed ikke et tilfredsstillende bilde på forholdet mellom tjener og husbond i 1700-tallets Christiania. Dette betyr absolutt ikke at forholdet mellom dem var likeverdig. Husholdet var strengt hierarkisk, og tjeneren skulle ikke tro han var like god som husbondfolket.

¹¹¹ Harnesk 1990, s. 46-48.

¹¹² Lars Edgren 1991, s. 109.

¹¹³ Forhandlingsprotokoll 4, dom 12.6.1793, s. 638. Saken omhandlet en malerdreng, med det samme gjaldt sannsynligvis også tjenere.

¹¹⁴ Forhandlingsprotokoll 4, dom 29.9.1779, s. 93-94.

¹¹⁵ Edgren 1991, s. 109.

Hva så med den delen av husbondfolkets plikt som strakk seg utover det rent arbeidsmessige? Arbeidsgivere tok i liten grad ansvar for syke tjenere, og retten dømte dem heller ikke til det.¹¹⁶ Svært få tjenere klaget på uforsvarlig kost eller dårlige boforhold, men det er vanskelig å vite om deres behov på dette området virkelig ble ivaretatt. Som vi så tidligere i kapittelet, synes de i alle fall å ta ansvaret for tjenestejenters seksualitet alvorlig. Usømmelig oppførsel ble absolutt ikke akseptert, selv mistanke om usedelighet førte til oppsigelse. Mishandlingssakene i det forrige kapittelet viste, at mange arbeidsgivere heller ikke hadde skrupler med korporlig avstraffelse. Fortjente tjeneren tukt, ble han tuktet. På dette området synes foreldre-barn-metaforen å være mer passende, selv om slett ikke alle tjenerne godtok å bli tuktet. Det synes også å ha vært en forskjell på hvordan og hvor mye husbond kunne tukte barnetjenere og eldre tjenestefolk og mannlige og kvinnelige tjenere. Retten til å tukte understreker også ulikheten i forholdet mellom tjener og arbeidsgiver. Husbonds rett til å få sin tjener arrestert gjør det samme.

Det var også husbonds plikt å sørge for at hans tyende kom til kirken.¹¹⁷ Kun i et fåtall saker gis det opplysninger om tjenerens kirkegang, og jeg har ikke funnet noen arbeidsgivere som påtales for å ha unnlatt å legge til rette for dette. Karen Larsdatter fikk tillatelse av en arbeidsgiver til å reise helt til Ringerike for å gå til alters,¹¹⁸ men det synes å ha vært hun som bad om dette, ikke husbondfolket som presset henne. Tjeneren Iver Jensen ble besørger konfirmert av sin arbeidsgiver.¹¹⁹ Farver Johan Gotfried Bautler var en annen av et fåtall arbeidsgivere som tok en aktiv interesse for sin tjeners religiøse liv. Hans tjenestejente hadde vært løsgjenger og ikke gått til alters på lang tid. Dette hadde hennes husbonde søkt å hjelpe henne med, men hadde ikke lyktes.¹²⁰ Det er vanskelig å si om det var farver Bautler eller protokollføringen som var uvanlig i denne saken. Uansett syntes politiet sjelden det var nødvendig å innhente informasjon om slikt, noe som tyder på at arbeidsgivers ansvar på dette punkt ikke ble ansett som relevant for sakens utfall.

Den paternalistiske ideologien omfattet mer enn bare det enkelte hushold. Det var en lydighetsideologi der kongen var landets øverste husbond og riket det store husholdet. Den engelske historikeren Susan Dwyer Amussen mener prinsippet om en analogi mellom hushold og stat var utbredt i det tidlig-moderne England, og at orden i husholdet ble sett på som en

¹¹⁶ Forhørsprotokoll IV, forhør 12.11.1792, folie 192b, 193a, 193b og 194a, kjennelse 19.11.1792, folie 195a (mot tjenestejente); forhandlingsprotokoll 4, dom 15.4.1795, s. 678-9 (mot læredreng).

¹¹⁷ NL 6-3-2.

¹¹⁸ Forhørsprotokoll I, forhør 28.2.1791, folie 39b, 40a, b, 41a og b, i følge 5.vitne Ole Hansen.

¹¹⁹ Forhørsprotokoll I, kjennelse 22.9.1779, s. 632-33.

¹²⁰ Forhørsprotokoll I, forhør 12.8.1777, s.182-83.

forutsetning for orden i samfunnet.¹²¹ Dette har blitt satt i sammenheng med husbonds lovhjemlede rett til å kreve lydighet av sine barn og sitt tyende, og den refselsesretten han hadde hvis de ikke oppfylte sine plikter.¹²² Marit Slyngstad har gjennom sin undersøkelse av tukthuset i Christiania i perioden 1741-63, vist at myndighetene la seg opp i husholdets interne forhold og tillat seg selv rollen som konfliktløser. Når husbonden ikke klarte å holde orden i husholdet måtte myndighetene, bistå ham. Hvis ikke ville hele staten lide.¹²³ Når det gjaldt tjenesteløse, betlere og løsgjengere tok myndighetene også i periodene 1776-81 og 1790-95, initiativ til rettsforfølgelse. I tjenestesakene var det imidlertid ikke myndighetene som grep inn, men arbeidsgiver eller tjener som selv ønsket rettens hjelp til å løse konflikter seg i mellom, eller for enkelte tjeners vedkommende, sanksjonere deres bortvisning fra tjenesten slik at de ikke ble straffet med tukthus. Etter at klagen først hadde kommet inn, tok myndighetene konflikter mellom tjener og arbeidsgiver alvorlig, og straffet ulydige tjenere. Til tross for politiets påtalemakt var det i liten grad interessert i å gripe inn i slike saker, et holdning som gjenspeiles i samfunnet for øvrig. Det var kun i saker der arbeidsgiver hadde begått grove lovbrudd det ble påpekt at han ikke hadde oppført seg slik en husbond burde. Ole Halvorsen ble i politikammerrettens kjennelse beskrevet som en ”Velbekiendt u-Ordentlig Mand og Huusfader”, men så hadde han da ikke bare truet og kastet ut tjenestejenta, men også sin kone.¹²⁴ Som vi skal se i kapittel sju, var det likevel mulig for tjenere å nå fram i rettsapparatet, men uten at deres arbeidsgivere ble kritisert av retten.

Oppsummering

Den største gruppen arbeidsgivere med kjent yrke som var part i tjenestesaker, var håndverkere. De var oftere innblandet i rettssaker mot sitt tyende enn deres generelle andel i byens tjenerhold skulle tilsi. Den nest største arbeidsgivergruppen, var kjøpmenn. Denne yrkesgruppen hadde generelt sett oftere og flere tjenere enn håndverkere, og deres andel av tjenestesakene var dermed mer overensstemmende med gruppens alminnelige andel tjenere. Den tredje største gruppen arbeidsgivere var offentlig ansatte, og det er i denne gruppen og blant de militære at vi finner de mest privilegerte arbeidsgiverne. Til tross for deres store hushold med mange tjenere, var byens elite i liten grad innblandet i arbeidsrettssaker. Kjønnsmessig var det flest mannlige arbeidsgivere som var saksøker eller saksøkt, men også matmor kunne opptre i disse rollene. Ofte var det hun som hadde ansatt tjeneren, og som kunne svare på spørsmål angående tjenestekontrakten.

¹²¹ Amussen 1988, s. 35-38.

¹²² Slyngstad 1994, s. 232.

¹²³ Samme sted, s. 232-33.

¹²⁴ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 14.3.1791, folie 42a og b.

”[D]et er ikke Vært at kiegale med een Tieniste Piige (...)” fortalte arbeidsgiveren Ole Hansen sin kone i 1791.¹²⁵ Uttalelsen tydeliggjør den ulikhet forholdet mellom tjener og arbeidsgiver var bygget på. Tjenestefolk skulle ideelt sett være ydmyke og lydige,¹²⁶ krav som også ble stilt til tjenestefolk i praksis. Det skulle ikke mye til før arbeidsgiverne mente tjeneren overskred normen og var oppsetsig. Usømmelighet ble heller ikke akseptert, og selv mistanke om slikt var tilstrekkelig til å bortvise tjenestejenter. Men heller ikke tjenestejenter ønsket å arbeide i et hushold der løsaktighet forekom, og forhold mellom tjenestepike og husbond kunne skape konflikter mellom tjenere i husholdet. Slike forhold skulle ikke forekomme. De vendte om på hierarkiet i husholdet og satte tjeneren i matmorens sted.¹²⁷

Foreldre-barn-metaforen eller henvisninger til husbonds patriarkale plikt eller rett, dukket sjelden opp i tjenestesaker. Det var arbeidsgiver eller tjener som selv måtte klage slike saker inn for retten, selv om politiet hadde påtalemakt. Muligens skyldes dette misforholdet mellom politiets mange oppgaver og dets minimale ressurser, men det kan også være et uttrykk for en generell uvilje mot å blande seg inn i husholdets interne forhold. Når saken først kom for retten, hadde verken politi, politimester eller politirett noen skrupler med å søke innsyn i hva som hadde skjedd i husholdet, og å dømme i slike saker. Det måtte de da også gjøre hvis de ønsket en godt underbygget dom. I neste kapittel går jeg nærmere inn på disse dommene og grunnlaget for dem.

¹²⁵ Forhørsprotokoll I, forhør 28.2.1791, folie 39b, 40a, b, 41a og b, i følge 5.vitne Ole Hansen.

¹²⁶ Pontoppidan 1783, spørsmål 185 og 186; Amussen 1988, s. 39-40.; NL 6-5-5.

¹²⁷ Sogner og Telste 2005, s. 125.

7. Lov og dom: Politikammerrettens kjennelser og politirettens dommer

Politihistoriker Fartein Valen-Sendstad mente kilder fra Christiania-politiet på 1760 og 1770-tallet gav ”fullgod visshet for at tjenestefolk hadde vanskelig for å få medhold av politiet”, men at situasjonen bedret seg noe mot slutten av århundret.¹ Bente Granrud så heller ikke spesielt positivt på tjenestefolks muligheter til å nå fram i politiretten. Hun mente mishandling var nærmest umulig å bevise, og at tjenestejenter måtte ha et plettfritt rykte for å få medhold i denne rettsinstansen.² Har de rett? Jeg har systematisk gått gjennom politikammerrettens kjennelser i tjenestesaker for årene 1776-81 og 1790-95 for å kunne si noe om dette. Som jeg allerede har vært inne på, hadde tjenere mulighet til få medhold i rettstvister med sine arbeidsgivere, men hvor ofte skjedde dette? Oppgavens rammer har gjort at jeg ikke har kunnet studere politirettens forhandlingsprotokoller like systematisk som politiets forhørsprotokoller, men jeg kan likevel si noe om likheter og forskjeller mellom disse instansenes behandling av tjenestesaker. I dette kapittelet vil jeg se på hva politimester og politirett la vekt på i dommer og kjennelser, og hvilke syn på tjenestefolk og arbeidsgiver som kom til uttrykk gjennom disse: Hvordan burde tjener og husbond oppføre seg? Til slutt vil jeg sammenligne rettspraksis med lovgivning: Hvilke lover og paragrafer henviste politimestere og politirett til og hvilke bestemmelser benyttet de seg ikke av?

Ulik behandling av tjenestefolk og arbeidsgivere

I retten ble tjenestefolk og arbeidsgivere behandlet ulikt, uavhengig av om de var saksøkere eller saksøkt. Tjenestefolk ble spurt flere og mer inngående spørsmål, både om sakens innhold og av mer personlig karakter. Informasjonen vi får om arbeidsgiverne er mer sparsom, ofte oppgis bare navn og påstander de fremmet om motparten. Dette kan delvis forklares med at arbeidsgiverne ofte innleverte skriftlige svar som ikke er referert i forhørsprotokollen, og i mindre grad enn tjenestefolk møtte personlig i retten. Likevel forklarer ikke forskjeller mellom gruppenes opptreden i retten fullt ut den ulike måten de ble behandlet på. Den ulike behandlingspraksisen kan også illustreres med begrepene som ble brukt for å beskrive tjenestefolk og arbeidsgivere. Tjenestefolk omtales med verdiladede betegnelser som ikke brukes om arbeidsgiverne, og ble beskrevet som ”vanartige”, ”enfoldige”, ”oppsetsige”, ”gjenstridige”, ”uordentlige” og

¹ Valen-Sendstad 1953, s. 51, 53.

² Granrud 1998, s. 109-112

”skikkelige”. Av disse har jeg kun sett ”skikkelig” og ”uordentlig” bli benyttet om arbeidsgiverne, og da bare unntaksvis.

Skyld og straff: Politikammerrettens kjennelser

I politikammerretten ble det avsagt kjennelse i hele 61 tjenestesaker i årene 1776-81 og 1790-95. Majoriteten av sakene endte dermed med kjennelse, og dette utfallet forekom mye hyppigere i tjenestesaker enn i politisaker generelt i disse periodene.³ Kun tre tjenestesaker ble sendt direkte til politiretten.⁴ I tillegg ble enkelte kjennelser anket til politiretten eller sendt dit for å approberes, dvs. godkjennes. En slik godkjennelse var lovpålagt,⁵ men forekom bare i et mindretall av sakene. Politiretten behandlet i det hele tatt færre tjenestesaker i årene 1790-95 enn i perioden 1776-81. Dette kan delvis forklares med politimesterens uvilje mot å avsi kjennelse i slike saker rett etter innføringen av den nye tjenesteloven i 1776, men det er vanskelig å si hvorfor ikke alle saker ble sendt til politiretten for godkjennelse. En mulighet er at slike saker rett og slett ikke ble vurdert som viktige nok til å oppta politirettens tid.

Kjennelsene var ofte flerleddede. En arbeidsgiver kunne for eksempel frifinnes, men måtte bøte fordi han hadde unnlatt å melde fra til politiet at tjeneren hadde forlatt tjenesten. Eller tjeneren kunne få medhold, men ikke bli tilkjent erstatning. Det var også tilfeller der ingen av partene vant, bare frifunnet for hverandres anklager. Det overordnede bildet er likevel at arbeidsgivere hadde en bedre mulighet til å få medhold enn tjenestefolk: I 39 saker vant arbeidsgiver, mens det tilsvarende tallet for tjenerne var 19. I 13 av kjennelsene der en av partene fikk medhold, var dette ingen fullstendig seier; arbeidsgiver eller tjener måtte bøte, mistet erstatning eller fikk på annen måte ikke fullt medhold i retten.⁶ Slikt forekom i hele 11 av de 38 sakene arbeidsgivere vant. Dette indikerer at politimesteren i slike tilfeller ikke var villig til å gi tjeneren rett, men likevel mente arbeidsgiveren på en eller annen måte hadde optrådt klanderverdig. Denne pragmatiske løsningen synes å ha vært relativt typisk for nordisk rettspraksis. Selv om lovene var harde og brutale, var det en økende tendens til å benåde personer dømt til døden, og til at korporlig avstraffelse kunne sones med betaling.⁷ Slike kompromisskjennelser var imidlertid intet uttrykk for egalitære tendenser i politikammerrett og politirett: Arbeidsgiver og tjener var verken like for loven eller i retten. Mens tjenestefolk ble

³ Se kapittel 3.

⁴ Forhandlingsprotokoll 3, dom 13.3.1777, s. 682-83; forhandlingsprotokoll 4, dom 13.10.1779, s. 92-93. Sendt til politiretten, men behandles ikke: Forhørsprotokoll I, forhør 26.11.1776, s. 92-93.

⁵ Politianordningen, post 1, § 4.

⁶ I de resterende tre sakene vant ingen av partene.

⁷ Österberg og Sogner (red.) 2000, s. 159-60, 273.

straffet med tukthus, fengsel og bøter, ble arbeidsgiverne kun bøtelagt. En bot på en halv årslønn kunne uansett være vanskelig å betale for en tjener. Selv om bøtene kunne være besværlige også for arbeidsgivere, var de ikke umulige. Politikammerretten anerkjente i enkelte tilfeller tjenestefolks begrensede økonomiske ressurser. For eksempel ble Karen Syrine Pedersdatter grunnet fattigdom fritatt fra å bøte.⁸ Dette var ingen frikjennelse: Karen ble funnet skyldig i å ha rømt fra tjenesten, men politimesteren tok hensyn til hennes økonomiske situasjon da straffen ble utmålt. Tilfeller som dette var forholdsvis fåtallige, men generelt ble tjenerne ilagt lavere bøter enn arbeidsgiverne, en praksis loven ga grunnlag for.⁹ Marginalt lavere bøter betydde imidlertid ikke et mildere straffeklima for tjenere enn arbeidsgivere. Tvert i mot ble tjenere i flere saker truet med tukthus eller fengsel hvis de ikke betalte de ilagte bøter, en trussel arbeidsgiverne var spart for. I årene 1790-95 ble fem tjenere truet med slik frihetsberøvelse hvis de unnlot å betale bøter eller oppførte seg oppsetsig i framtiden. I perioden 1776-81 var det tilsvarende tallet to. Tilstramningen på dette området mener jeg henger sammen med en økning i bruken av bøtestraff i årene 1790-95 sammenlignet med den tidligere perioden. Tallene er for små til å kunne si noe sikkert, men *tendensen var at politimesteren i økende grad truet med frihetsberøvelse framfor å i dømme dette*. Jeg har funnet seks tjenestefolk som ble *dømt* til tukthus i årene 1776-81, mens jeg bare har funnet tjenere som ble *truet* med slik straff i perioden 1790-95. Når det gjelder den andre typen frihetsberøvelse, fengsel, holdt tallet seg mer stabilt: Tre tjenere ble satt i fengsel på i 1776-81, mot to i 1790-95.

Antakelsen om at tukthusstraff i større grad ble en trussel enn en realitet utover 1700-tallet støttes av tukthusets fangeprotokoll. Så vidt jeg kan se, ble ingen av tjenerne som var part i tjenestesaker i årene 1790-95 straffet med tukthus. Jeg har i hvert fall ikke funnet dem igjen i tukthusets fangeprotokoll.¹⁰ Unntaket her er de tjenere hvis sak ble sendt videre til andre rettsinstanser, særlig byretten. Dette gjaldt til en viss grad tjenere som var anklaget for tyveri eller annen økonomisk utroskap. Jeg har sannsynligvis funnet en av dem igjen på tukthuset: Olia Andersdatter ble innsatt med byrettsdom for å arbeide der i 14 dager.¹¹ Selv om sjansen for å bli dømt til tukthus i politikammerretten var minimal i perioden 1790-95, var det dermed en mulighet i andre rettsinstanser. Jeg har også funnet igjen to læredrenger som var part i

⁸ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 16.7.1792, folie 169 a.

⁹ Plakat av 3.des. 1755, § 1, 6, 7, 8, 9, 11 og 22 (som ikke oppgir bøtestraff, men der dette gis). Bøtene arbeidsgivere skulle betale var ikke så mye høyere enn tjenestefolkene, men de kunne bøte for flere forseelser.

¹⁰ Tjenestejenter har ofte like navn, så det er ikke alltid lett å vite. De jeg har funnet med likelydende navn, passer imidlertid ikke med andre opplysninger som oppgis, som innsettelsesdato, -sted osv.

¹¹ Christiania tukthus, Fanger, Rekke II, Fangeprotokoll 3, lemmenr.: 4337; forhørsprotokoll IV, forhør 30.11.1790, folie 25b og 26a.

arbeidsrettssaker mot sine mestre i fangeprotokollen.¹² Disse ble dømt til tukthusstraff i *politiretten*. Ingen tjenestejenter ble dømt til slik straff der i årene 1790-95. Tukthus var dermed fortsatt en mulig straff for ulydige og utro underordnede, men det var ikke spesielt utbredt. Dette bildet bekreftes av en gjennomgang av fangeprotokollens kvinnelige lemmer for denne perioden.¹³ De fleste var innsatt for tyveri, løsgjengeri, leiermål eller løsaktighet. Jeg har kun funnet åtte kvinner som sonet tukthusstraff for å ha rømt fra tjenesten, økonomisk utroskap i tjenesten eller oppsetsighet, d.v.s. forseelser som ble behandlet i tjenestesakene.¹⁴ To forbehold må tas her: For det første ble det innsatt personer fra hele Akershus stift, ikke bare Christiania på tukthuset. For det andre skjuler det seg sannsynligvis utro tjenere blant de tyveriinnsatte, men disse kan være vanskelig å få øye på det kun er tyveriet, ikke hvorvidt den bestjålne var den innsattes arbeidsgiver, som omtales i fangeprotokollen. Tallene gir likevel en indikasjon på at tukthusstraff for brudd på tjenestelovgivningen var lite brukt på 1790-tallet. Annen kunnskap om tukthuset støtter opp om dette. Mellom 1790 og 1800 økte andelen tukthusinnsatte for tyveri markant sammenlignet med tiåret før, mens andelen innsatte i andre kategorier avtok.¹⁵ Det ble dermed mindre vanlig å sette utro og ulydige tjenere på tukthus.

Marit Slyngstad har funnet andre forhold i årene 1741-45 og 1758-63. Gjennomsnittlig tolv personer ble innsatt hvert i år i disse to femårsperiodene for ulydighet, gjenstridighet, tyvaktighet eller lignende i tjenesten. Dette utgjorde omtrent 19 % av de innsatte.¹⁶ Disse tallene inkluderer svenner, læredrenger og mannlige tjenere, og er dermed ikke direkte sammenlignbare med mine funn. Allikevel synes tukthusstraff i avtakende grad å bli brukt på ulydige tjenestefolk. Den tiltakende sosiale differensieringen samfunnet gjennomgikk generelt, førte dermed ikke til et hardere straffeklima for ulydige tjenestefolk. Som vi så ble imidlertid tjenestefolk i økende grad truet med denne type straff. Dette kan ha vært et resultat at den økte andelen tyveriinnsatte av plassmessige grunner fortrenget ulydige tjenestefolk kombinert med tukthusets økonomiske problemer.¹⁷ Det kan rett og slett ha vært for dyrt å sette tjenestefolk på tukthus, men å true med det var gratis. Få ble dømt til dette i 1776-81 og ingen av dem som ble truet med slik straff i årene 1790-95, fant jeg igjen på tukthuset. Bente Granrud mente tjenestejenter gikk til sak for å

¹² Michael Gundersen og Hans Torgersen, nr. 4467 og 4472. I *politiretten*: forhandlingsprotokoll 4, dom 14.3.1792, s.576 og dom 28.3.1792, s. 598.

¹³ Fangeprotokoll 3. Jeg har også sett på årene 1776-83, men da protokollen kun oppgir enkelte av de innsatte i denne perioden, kan jeg ikke bruke dette materialet. Det finnes en fangeprotokoll 2 som også delvis dekker disse årene, men den har jeg ikke hatt anledning til å se på.

¹⁴ Dette tallet er basert på en gjennomgang og ikke en grundig undersøkelse av protokollen, og er et minimumstall.

¹⁵ Bull 1936, s. 439-40.

¹⁶ Slyngstad 1994, s. 194-96.

¹⁷ Samme sted, s. 37.

unngå å bli straffet for løsgjengeri.¹⁸ Jeg tror imidlertid ikke dette var eneste grunn til å gå til sak. Som nevnt i kapittel fire, var tjenestefolk også del av et samfunn der søksmål og rettssaker var utbredt. Tjenestefolk var, i likhet med sine arbeidsgivere, villig til å forsvare sine rettigheter og sin ære i retten. Tjenesteyrket var fortsatt en aldersrolle, et midlertidig arbeid for de fleste tjenestefolk. Dette kan ha ført til at tjenerens selvfølelse ikke var knyttet opp til rollen som underordnet, og at de mente den økonomiske og sosiale forskjellen mellom dem og deres arbeidsgivere ikke rettferdiggjorde dårlig behandling.

Selv om straffeklimaet synes å ha mildnet noe i perioden 1790-95 sammenlignet med 1776-81, innebar ikke dette at tjenestefolk også i økende grad fikk medhold i politikammerretten. *Tvert i mot avtok andelen tjenestefolk som vant fra tolv i 1776-81 til sju i 1790-95.* Fire av disse sakene var fra 1790, så sjansene for å få medhold minsket ytterligere utover 1790-tallet. Antall arbeidsgivere som vant var det samme i begge perioder, men da antall kjennelser gikk ned fra 33 til 28, bedret arbeidsgiverne sine sjanser i perioden 1790-95 sammenlignet med årene 1776-81. Undersøkelsen har ikke vært omfattende nok til å kunne si at dette virkelig var en tendens eller en følge av ulike politimesteres rettspraksis. I løpet av de to femårsperiodene min undersøkelse dekker, satt hele fem personer i politimestereembetet; de tre politimestrene Fyhn, Døderlein og Bull, og to konstituerte politimestre, Wold og Aarøe. I den første femårsperioden var det flere som ble dømt til tukthus eller fengsel i 1776-78 enn i de påfølgende årene. Dette var i Jørgen Andreas Fyhns embetstid, en mann Valen-Sendstad beskriver som arbeidsvillig, men nidkjær.¹⁹ Under den konstituerte politimester Wold i 1778 hadde tjenere større muligheter for å få medhold, men det var fortsatt en relativt stor sjanse for å bli straffet med tukthus eller fengsel. Disse forholdene ble videreført under politimester Døderlein som var politimester fra 1778. I perioden 1790-95 er det vanskeligere å skjelve mønstre knyttet til den individuelle politimester. Politimester Bull var fraværende flere ganger, og embetet overlatt til konstituert politimester Aarøe, uten at jeg har de spesifikke datoene for når og hvor lenge. I 1790 satt imidlertid Bull som politimester, noe som tyder på en mildhet mot tjenestefolk i hvert fall i begynnelsen av embetstiden.

Politikammerrett og politirett

Politiretten var ankeinstans for politikammerretten. Det er ikke alltid lett å se hvilken part som anket, men jeg har funnet eksempler på både tjener og arbeidsgiver som gjorde dette. Politiretten behandlet flere tjenestesaker i 1776-81 enn i perioden 1790-95. Dette gjaldt både ankesaker og

¹⁸ Granrud 1998, s. 108-112.

¹⁹ Valen-Sendstad 1953, s. 94, 80.

godkjennelser. I denne siste perioden tok politiretten i større grad for seg saker mellom mester og læredreng eller svenn enn saker med tjenestefolk. Kjønn kan delvis forklare dette: Mens de fleste tjenere var kvinner, var så å si alle læredrenger og svenner menn. Dette kan ha ført til ulik behandlingspraksis, både fordi saker med kvinnelige ansatte ikke ble vurdert som like viktige, men også fordi menn tjente mer enn kvinner. Politimesteren kunne bare dømme i saker der boten ikke oversteg to riksdaler. Selv om dette bare ble fulgt i varierende grad, kan ulik lønn ha ført til at flere saker med mannlige ansatte ble sendt til politiretten sammenlignet med saker med kvinnelige tjenere. Dette er imidlertid ingen fullgod forklaring: Enkelte læredrenger fikk behandlet saken sin bare i politikammerretten, mens noen få tjenestejenter også fikk saken gjennomgått i politiretten. Kjønn hadde heller ingen innvirkning på om tjenestesaker ble behandlet av politiretten i perioden 1776-81.

Paul Holmsen mente politiretten hadde et mer liberalt syn på helligdagslovgivning og andre private forhold enn politiet.²⁰ Var politiretten mer liberal også i tjenestesaker? Hvis vi med liberal mener at det i politiretten var et mildere straffeklima enn i politikammerretten, er dette delvis riktig. Det gjaldt imidlertid kun frihetsberøvelse, ikke bøtestraff. I to saker var straffeutmålingen når det gjaldt tukthus eller fengselsstraff lavere i politiretten enn i politikammerretten. Berthe Maria Bertelsdatter ble av politimesteren dømt til å sitte på tukthus så lenge tukthuskommisjonen mente var nødvendig.²¹ Politiretten mente denne straffen var for hard. Selv om Berthe Maria hadde forlatt sin tjeneste uten grunn

(..) saa er ey heller mindste Beviis under Sagen fremført om, hvad skade og fornærmelse Husbonden derved er foraarsageet, den kunde virke den Straf, som saa ved Politie Mesterens Kiendelse er tilfunden, ligesom og hendes Ungdoms Vildfarelse herudj maae tiene til Undskyldning, særlig da Sogne Præsten hr. Sverdrups meddelte Attest giver om hendes øvrige Forhold det bedste Vidnesbyrd.²²

Sogneprestens attest, hennes ungdom samt mangelen på bevis om at hun virkelig hadde forulempet sin husbond i stor grad, var argumenter politiretten brukte for å underbygge at tukthusstraff var for strengt. At Berthe Maria hadde begått en forseelse, var politiretten enig i, men den tid hun hadde sittet arrestert etter at kjennelsen ble avsagt, var straff nok. Også når det gjaldt gårdsdrenge Knud Hansen var politimester og politikammerrett enig i skyldspørsmålet: Han hadde verken blitt bortvist fra tjenesten eller mishandlet. Men mens politimesteren dømte

²⁰ Holmsen 1884, s. 39-40 og 119-120.

²¹ Forhørsprotokoll I, kjennelse 4.12.1777, s. 216.

²² Forhandlingsprotokoll 4, dom 12.12.1777, s. 4-5.

Knud til å bøte en halv årslønn samt sitte åtte dager på vann og brød, mente politiretten det holdt å bøte. Betalte han ikke skulle han sitte fjorten dager i fengsel.²³ Det var ikke alltid frihetsberøvende straff ble omgjort i politiretten. I to saker stadfestet politiretten kjennelser der slik straff ble i dømt.²⁴ Politirettens dommer var dermed ikke kategorisk mildere enn politikammerrettens kjennelser. Tidvis mildere straffeklima innebar heller ikke at tjenestefolk oftere fikk medhold i politirett enn politikammerrett. I de tilfeller kjennelsene ble omgjort i politiretten, var dette like ofte til ulempe som til fordel for tjeneren.

En uoverensstemmelse mellom politirett og politimester som tidvis dukket opp, gikk på vurderinger av hva som var juridisk holdbart. En arbeidsgiver politimesteren hadde funnet skyldig, ble frifunnet. Årsaken var at "et Vidne eftter Loven icke udgiør Beviis (...)." ²⁵ Indirekte var dette en kritikk av politimesterens juridiske kompetanse, men slike antydninger var sjeldne i tjenestesakene. Fartein Valen- Sendstad tegnet et bilde av et konfliktfylt forhold mellom politimester og politirett.²⁶ For tjenestesakenes del, stemmer dette i liten grad. Politimesterens kjennelser i slike saker ble i liten grad omgjort i politiretten. Det var heller ingen maktkamp mellom politirett og politimester om jurisdiksjonen i slike saker. Tvert imot kritiseres politimesteren i 1777 fordi han sendte en sak direkte til politiretten uten å behandle den først. Det var først hvis en av partene ikke var fornøyd, at en sak skulle ankes til politiretten, belærte denne rettsinstansen.²⁷ Tjenestesaker synes ikke å ha vært verdt å krangle om.

Tukt og mishandling: Grensegang og begrunnelser

Det synes ikke å ha vært noen sammenheng mellom sakstype og utfall, uavhengig av periode og politimester. Unntakene var at det var lettere for tjenere å vinne fram i saker som gjaldt utbetaling av tilbakeholdt lønn, og vanskelig å vinne mishandlingssaker. Ingen tjener fikk medhold i saker som gjaldt mishandling i årene 1776-81, og kun to i perioden 1790-95. Hvorfor vant så få tjenere mishandlingssaker? Granrud peker på at mishandling var vanskelig å bevise. Ingen vitner så det samme, i tillegg var det vanskelig å si hvor grensen mellom tukt og mishandling gikk.²⁸ Dette ser vi for eksempel i saken mellom Karen Larsdatter og husbond Axel Petersen. Karen mente Axel og hans kone hadde mishandlet henne, blant annet var hun blitt slått med et nøkkelknippe. Vitnene støttet imidlertid ikke Karen. De tegnet et bilde av en oppsetsig tjener som riktignok

²³ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 31.7.1794, folie 294b; Forhandlingsprotokoll 4, dom 22.10.1794, s. 664-65.

²⁴ Forhandlingsprotokoll 3, dom 16.7.1778, s. 387-92; forhandlingsprotokoll 4, dom 19.8.1778, s. 43.

²⁵ Forhandlingsprotokoll 4, dom 19.8.1778, s. 42-43.

²⁶ Valen-Sendstad 1953, s. 79-80.

²⁷ Forhandlingsprotokoll 3, dom 12.6.1777, s. 703-4.

²⁸ Granrud 1998, s. 112.

hadde blitt slått, men som fortjente tukten. I følge dem hadde Karen en gang til og med sagt hun ville slå sin arbeidsgiver hvis han prylte henne.²⁹ Politimesteren fulgte vitnene og mente Karen var ”een Vannartigt Tjeniste Tyende, som ikke bør Taales (...).”³⁰ Hun hadde heller ikke bevist at tukten hadde ført til noen skade, og hadde ”sig selv ved Hendes Opsætighed at Takke for Strafs paafølge (...).”³¹ Karen ble, som en av to i perioden 1790-95, dømt til åtte dager fengsel på vann og brød ”andre liigesindede til Exempel (...).”³² Begrunnelsen for frihetsberøvelsen var dermed ikke bare å straffe Karen, men å skremme andre tjenere til lydighet.

Handlingene som i følge politimesteren rettferdiggjorde tukte var mangeartede: Karen hadde vært oppsetsig. Anne Maria Gundersdatter hadde ikke bare brukt grov munn, men ”søgt at opirre Hosbonden mod sin Kone”, vært for lenge borte og løpt på døren da husbonden påtalte dette. Hennes ”Grovhed” hadde ”end og gaaet saavit at hun har kastet Steen eftter sin Hosbonde (...),” og hun var selv skyld i de ”Slag” hun hadde fått. Dette var heller ikke annet enn ”smaae Huus Rævselser, hvortil L(oven)s 6-5-5 berettiger en hver Huus Fader og Huusmoder,” mente politimesteren.³³ Refselsersretten i NL 6-5-5 ga arbeidsgiveren rett til å tukte sitt tyende, så lenge det skjedde med ”Kæp, eller Vond, og ej med Vaaben,” og så lenge han ikke slo deres lemmer sønder eller skadet deres helbred.³⁴ Hvor grensen mellom tukte og mishandling gikk, var dermed i stor grad et vurderingsspørsmål. Som jeg var inne på i kapittel fire, forsøkte tjenestefolk gjennom rettssakene å få gjennomslag for sin tolkning av dette. I de to ovennevnte sakene vant de ikke fram. Politimesteren mente tukten var lovlig. Det var imidlertid tilfeller der refselsen også i følge politimesteren hadde overskredet disse grensene, en av dem var saken mot bøkker Lorentzen. Hans hustru hadde slått tjenestejenta Ellen Maria Poulsdatter fordi denne hadde fortalt en utenforstående at hun ikke fikk frokost før klokka ti i bøkkerens hushold. Vitner hadde hørt Ellen Maria skrike, en hadde sett hun var blodig i ansiktet. Politimesteren mente behandlingen måtte ha vært hard, for hard i forhold til forseelsen tjenestejenta hadde begått.³⁵ Også husbond Lars Fossum ble dømt for å ha trukket hustukten for lang. Han hadde slått tjenstedrengen blodig med en jernbolt uten at gutten hadde gjort noe som rettferdiggjorde dette, med tillegg: ”En Jern bolt med Knap paa af ½ alens længde og et Spansk Rørs tyckelse synes heller icke at være et passelig Instrument at Rævse sine Tienere med, og langt fra icke det som i Loven 6B: 5C: 5 art:

²⁹ Forhørsprotokoll IV, forhør 28.2.1791, folie 39b, 40a, 40b, 41a og b.

³⁰ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 14.3.1791, folie 42a.

³¹ Samme sted.

³² Samme sted.

³³ Forhørsprotokoll II, kjennelse 6.7.1781, s. 127.

³⁴ NL 6-5-5. For en fullstendig gjengivelse av lovstedet, se kap.1.

³⁵ Forhørsprotokoll VI, kjennelse 30.11.1790, folie 26b og 27a.

tillader.”³⁶ Hensvisninger til refselsesretten i NL 6-5-5, forekommer ellers forholdsvis sjelden. Inkludert de ovennevnte sakene, har jeg kun funnet henvisninger til denne paragrafen i en tjenestesak i perioden 1790-95, mens den dukket opp i fem kjennelser i årene 1770-76. I disse sakene ble den brukt både til å legitimere tukt, men også til å skille tukt fra mishandling. I de fleste tilfeller mente politimesteren tukten var lovlig, og tjenere burde” uden Opsetsighed (...) Taale baade Tilrettesettelse og Refselse av sit herskab, uden derover at klage for een ubillig behandling.”³⁷ Men tolkningsrommet refselsesretten la til grunn, kunne også misbrukes. Flere vitner underbygget tjenestejenta Else Kristine Hansdatters påstand om at hennes matmor hadde slått henne uten grunn, kalt henne navn og ved flere anledninger vist henne døren.³⁸ Allikevel mente politimesteren at det ”Af Vidnernes Forklaring i denne Sag sees tydelig at Pigen Else Kristine Hansdatter, som et halstarrigt ungt Menneske er forleedet uden Grund at Klage over sin Madmoder (...).”³⁹ Matmor var i dette tilfellet krigsråd Hermansdorps hustru, et medlem av Christianias statuselite. Dette kan forklare uoverensstemmelsen med hva vitnene faktisk sa og hvordan politimesteren tolket dette. Else Kristine ble dømt til å ”bee sit Herskab om Forladelse”, samt oppføre seg skikkelig i framtiden. Hvis ikke ville hun bli straffet med åtte dager på vann og brød.⁴⁰ Så store sprik mellom vitnemål og kjennelse, var forholdsvis sjeldne.

Politimesterens syn på tjenestefolk og arbeidsgivere

Jeg har tidligere vært inne på at tjenestefolk og arbeidsgivere ble behandlet forskjellig i politikammerrett og politirett. Dette gjenspeilte en oppfatning av at forholdet mellom tjener og arbeidsgiver var ulikt. Derfra var veien kort til å tenke at arbeidsgivere og tjenere også var ulike. Det fantes enkelte tendenser til dette i tjenestesakene: Johanne Hansdatter ble i en kjennelse fra 1793 beskrevet som ”en enfoldig Tjener”.⁴¹ Også enkelte steder i lovgivningen fantes det slike nedvurderinger av tjenestefolks intellektuelle kapasitet.⁴² Enfoldige tjenestefolk kunne unnskyldes, verre var det med de gjenstridige. I følge uttalelser angående intensjonene med rådstueplakaten av 3.desember 1755, synes disse å ha vært et større problem. Her får vi innblikk i politimesterens syn på tjenestefolk og deres arbeidsgivere. Dette gjelder særlig under politimester Fyhn, som var den første politimester som måtte forholde seg til denne forordningen. Å bringe klarhet i dens hensikt og innhold var dermed viktig, selv om politimesterens uttalelser på dette

³⁶ Forhørsprotokoll II, kjennelse 26.5.1780, s. 27. Tjeneren var saksøkt, ikke saksøker i denne saken.

³⁷ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 29.8.1792, folie 180a.

³⁸ Forhørsprotokoll IV, forhør 22.8.1792, folie 174b og 175a og 24.8.1792, folie 175a og b.

³⁹ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 29.8.1792, folie 180a.

⁴⁰ Samme sted.

⁴¹ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 25.5.1793, folie 230b og 231a.

⁴² Politianordningen, post III, § 3.

punkt ikke var entydige. I en kjennelse 22.oktober 1776 hevdet politimester Fyhn at lovens formål ikke var å styrke tjenestefolk ”i selvraadighed og opsætsighed imod deres hosbonder og Madmødre”, men ”meget mere er sigtet til at holde Tieneste Folk inden de rette grændser og den lydighed som de er deres foresatte skyldig.”⁴³ Det var først og fremst *tjenestefolkene* som skulle disiplineres gjennom loven. Denne ensidigheten ble moderert i en annen kjennelse der den samme politimesteren anerkjente at rådstueplakaten også stilte krav til arbeidsgiverne. Den fastsatte ”adskill(ige) pligter som skal iagttages saavel af Tieneste Tyende imod deres husbonder og Madmødre som af disse imod hine, alt til at holde enhver af dem i den tilbørlige orden (...).”⁴⁴ Arbeidsgivere oppførte seg heller ikke alltid slik de burde, og rådstueplakaten var nødvendig for å bøte på dette. Alt for å bibringe den nødvendige orden. Politimester Fyhns motstridene uttalelser angående ulydige tjenestefolk finner vi også igjen åpningssitatet i innledningskapittelet til denne oppgaven. Der ble klaget over at det Christianias tjenestefolk var ”tildeels meeget Vanartige”, og stadig klaget til politiet uten å ha grunn til slikt.⁴⁵ Allikevel var det *tjeneren* som fikk medhold i arbeidsrettsaken sitatet er hentet fra.

Behandlet arbeidsgiveren tjeneren for hardt kunne resultatet bli ulydige tjenestefolk. Sergeant Messerschmidt og hustru var ”bekiendt at [de] ere alt for haarde imod deries tieneste folk der ventelig forvolder dissers opsætsighed imod dem.”⁴⁶ Det var dermed ikke bare tjenerne som skapte uorden, dette kunne også være en konsekvens av arbeidsgivere som ikke oppførte seg slik de burde. Slike uttalelser tilhørte imidlertid unntakene, og var heller ikke nødvendigvis til fordel for tjeneren. Berthe Tallachsdatter, som hadde anmeldt Johan Christian Messerschmidt og hustru, ble riktignok tilkjent lønn, men ble i tillegg dømt til åtte dagers fengsel på vann og brød for ”utilbørlige forhold imod h(en)des husbonde og Madmoder (...)”.⁴⁷ Dårlig behandling unnskyldte ikke ulydighet. Tjenere skulle alltid være lydige og vise sin matmor og husbond respekt. Dette var i tråd med det ungdom lærte i katekismen. På spørsmålet ”Men hva om Husbonden er underlig at komme til rette med?”, var svaret: ”Saa skal en christelig Tiener øve Taalmodighed.”⁴⁸

Hvordan burde så en tjener oppføre seg, i følge politimester og politirett? En tjener skulle være ”troe” og ”skikkelig”, men vi møter oftere tjenestefolk politimesteren mente ikke oppfylte disse kriteriene enn tjenere som var tro og skikkelige. Igjen i følge politimesteren. Tjenestefolk

⁴³ Forhørsprotokoll I, kjennelse 22.10.1776, s. 37-38.

⁴⁴ Forhørsprotokoll I, kjennelse 23.9.1777, s. 203-4.

⁴⁵ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 14.3.1791, folie 42a og b.

⁴⁶ Forhørsprotokoll I, kjennelse 23.9.1777, s. 203-4

⁴⁷ Samme sted.

⁴⁸ Pontoppidan 1783, spørsmål 186.

som brukte grov munn eller svarte tilbake, gikk for lange ærender eller unnlot å gjøre som de ble bedt om, var gjengangere i de sakene der arbeidsgiveren fikk medhold i politikammerrett og politirett. I mishandlingssakene så vi at slike forseelser kunne medføre korporlig avstraffelse om politimesteren mente det var fortjent. I tillegg skulle ikke en tjener gjøre noe som kunne sette arbeidsgiveren i forlegenhet. En tjenestejente ble dømt for oppsetsig oppførsel mot sin matmor fordi hun hadde hatt en fremmed mannsperson på kveldsbesøk uten tillatelse, og hadde svart tilbake når hun ble påtalt for dette. Slik oppførsel var ikke politimesteren villig til å tolerere.⁴⁹ En tjener skulle ikke sette sin arbeidsgivers rykte på spill, verken med sin oppførsel eller med sine uttalelser. Det siste kommer tydelig til syne i en sak anlagt av tjenestepiken Berthe Jermundsdatter for ulovlig oppsigelse og mishandling. Under forhørene framstilte flere vitner Berthe som løsmunnet. Hun hadde blant annet omtalt sin matmor som ”Drikfældig”.⁵⁰ Dette var uakseptabel oppførsel av en tjener, mente politimesteren, og arbeidsgiverne ble frikjent. De ble likevel påtalt for å ha gitt en ”saadan Bagtalerske” godt skussmål, et brudd på loven som dikterte at attester skulle være sannferdige.⁵¹ Sannheten ble det ellers ikke tatt mye hensyn til i denne saken: Det synes å ha vært mindre viktig hvorvidt Berthes påstander var riktige eller ei, enn at hun hadde snakket stygt om sine arbeidsgivere bak deres rygg. Så lenge det ikke gjaldt brudd på loven, skulle det som skjedde i husholdet bli i husholdet, også i følge politimesteren. Det var imidlertid viktig at ikke tjenestefolk fikk fortsette sin misferd i andre hushold. Dette skulle blant annet skussmålene hindre, men saken viser at disse kunne være uriktige.

Så langt samsvarte rettens tolking av tjenestefolks lydighetsplikt med arbeidsgivernes syn.⁵² Nå har vi imidlertid sett at tjenere også kunne få medhold i retten. En av disse var Karen Stensdatter. Hun ble nettopp beskrevet som et ”troe og skickelig Tieneste Tyende”.⁵³ Avgjørende i denne saken var at Karen hadde attester som godtgjorde at hun hadde oppført seg bra hos flere arbeidsgivere. Tjeneren var imidlertid ikke avhengig av å ha et plettfritt rykte for å vinne, selv om dette hjalp, slik saken med Karen Stensdatter viser. I enkelte saker var det *handlingen*, ikke tjenerens karakter, som stod i fokus. Karen Pedersdatter ble bortvist fra tjenesten fordi hun hadde fyrt opp under vaskekjelen med feil type ved. Husbond hevdet hun også hadde vært oppsetsig, men dette tilbakeviste vitnene. Bruk av feil type ved ikke var grunn god nok til å vise en tjenestejente av tjenesten, mente politimesteren, og la til at det måtte bli arbeidsgiveres ansvar å

⁴⁹ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 10.8.1792, folie 171a, 171b og 172a.

⁵⁰ Forhørsprotokoll IV, forhør 16.7.1792, folie 169a og b.

⁵¹ Forhørsprotokoll I, kjennelse 23.7.1792, folie 169b og 170a. Plakat av 3.des. 1755, § 11.

⁵² Se kapittel 6.

⁵³ Forhørsprotokoll I, kjennelse 1.3.1779, s. 552-53.

holde orden på vedbeholdningen.⁵⁴ Til Karens fordel i denne saken talte ikke bare husbondens overilede reaksjon, men også de støttende vitnemålene. Som vi skal se senere i kapittelet, var vitnemål ofte av avgjørende betydning for om tjeneren ble frifunnet eller dømt.

I noen få saker var det *arbeidsgiveren* retten mistrodde. Madame Bloch endret forklaring underveis i forhøret: Først hadde hun lovet å betale sin tjenestejente den lønn hun hadde til gode, deretter hevdet hun jenta hadde ”tilføjet hende større Skade og Tab” enn den avtalte lønn dekket og at hun derfor ikke skyldte henne noe. Verken politikammerrett eller politirett festet lit til dette, og dømte madame Bloch til å betale tjenestejentas lønn samt bøde til politikassen.⁵⁵ Heller ikke stadskaptein Gad fikk medhold i at han hadde rett til å tilbakeholde tjeneren Ole Olsens lønn. Lars Gad hadde ikke kunnet bevise at Ole hadde begått noen forseelser som kunne rettferdiggjøre denne type økonomisk straff, uansett måtte tilbakeholdelse av lønn *stadfestes ved dom eller kjennelse*, påstod politimesteren.⁵⁶ Dette var en begrensning av husbonds myndighet i politimester og politiretts favør. Forholdet mellom husbond og myndigheter var dermed ikke alltid preget av samarbeid, der de to parter gjensidig forsterket hverandres makt. Det kunne også være en kamp om hvordan denne makten skulle fordeles.

Vurdering av vitnemål og vitners betydning

I sakene mot madame Bloch og stadskaptein Gad la politikammerrett og politirett vekt arbeidsgivernes mangel på bevis. Dette betydde i praksis mangel på vitnemål som underbygget deres versjon av saken. Vitner ble i de fleste saker trukket inn for å bekrefte eller avkrefte partenes påstander, men også *mangel på vitner* kunne være en fordel for tjeneren. Kjøpmann Neuman mente det var ”næsten umuelig at bevise med V(idne)r det som passerer imell(om) een Madmoder og en tjeneste Pige i eet huus hvor der ingen flere tjeneste folk er en den samme (...).”⁵⁷ Politimesteren godtok ikke denne unnskyldningen. Kjøpmannen kunne ikke bevise at han hadde grunn til å bortvise tjenestejenta Ellen Sophia Grub, og tapte saken.⁵⁸ Det var imidlertid ingen regel at tjenere vant når arbeidsgiver ikke kunne vitnebelegge sine påstander. ”Den der Sigter bør bevise, ” hevdet politimesteren i en kjennelse i 1781, og mente den saksøkte arbeidsgivers ”benægtelse [har] mere Troeværdighed end Klagerindens udsagn.”⁵⁹ Dette tilfellet

⁵⁴ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 30.11.1790, folie 26a og b.

⁵⁵ Forhandlingsprotokoll 4, dom 19.8.1778, s. 41-42; forhørsprotokoll I, kjennelse 23.6.1778, s. 331.

⁵⁶ Forhørsprotokoll II, kjennelse 22.1.1781, s. 79.

⁵⁷ Forhørsprotokoll I, forhør 25.6.1777, s. 169.

⁵⁸ Forhørsprotokoll I, kjennelse 22.7.1777, s. 177.

⁵⁹ Forhørsprotokoll II, kjennelse 11.6.1781, s. 116-17.

var likevel heller ikke typisk: Det er ikke grunnlag for å hevde at saksøkere generelt i større grad måtte bevise sin sak enn den saksøkte.

I de fleste saker var det likevel ikke mangelen på vitner, men vitnenes utsagn som var avgjørende for sakenes utfall. Fraser som ”(a)v de under Forhøret afhørte Vidner kand tydelig erfares” og ”med de førte Vidner Oplyst” går igjen i kjennelser og dommer.⁶⁰ Vitneutsagn var ofte den eneste måten å bevise og motbevise påstander på, da politiet i liten grad gjorde egne undersøkelser. Til en viss grad var det en vurdering av vitnenes troverdighet: Familiemedlemmer ble vurdert som villige vitner, og i en sak der saksøker hadde vært i slåsskamp med motpartens vitne, ble ikke dette vitnemål tatt like alvorlig som de øvrige vitneutsagn.⁶¹ I enkelte tilfeller ble også vitner som var ansatt hos arbeidsgiver ansett som mindre troverdige enn utenforstående, men dette var langt fra noen regel.⁶² Som vi så i kapittel fem, forsøkte tjenestefolk uten nevneverdig suksess å få diskreditert vitner som stod i arbeidsgivers tjeneste.⁶³ For å få klarhet i sakens forløp var det i mange saker rett og slett nødvendig at andre husholdsmedlemmer vitnet. Forkastet retten deres vitnemål, var det ofte umulig å avsi noen kjennelse eller dom. Et annet aspekt ved dette var at politikammerrett og politirett var avhengig av at folk vitnet. I kapittel seks var jeg inne på at naboer ikke alltid var villig til å blande seg inn i husholdets interne problemer. Til en viss grad gjenspeilet dette seg i en motvilje mot å møte til forhør. Ofte uteble en eller flere innkalte vitner, tidvis både en og to ganger. Det var ikke uvanlig å måtte true med straff for å få enkelte til å møte opp. En del møtte fram, men påstod de ikke hadde noe si om saken. Dette var imidlertid ingen konsekvent holdning. En del møtte fram og fortalte om hva de hadde sett og hørt.

Hvem var så disse vitnene? Ofte var det tjenestefolk, læredrenger og svenner, både fra husholdet som var part i rettssaken, men også fra andre hushold. Andre vitner var naboer, festekonener, personer som kom for å hjelpe til i huset, venner, slekt og tilfeldig forbipasserende. Deres vitneutsagn var ofte avgjørende for om tjeneren vant eller tapte. For eksempel var det i den tidligere refererte saken mot bøkker Lorentzen, avgjørende at en del mennesker hadde samlet seg utenfor bøkkerens hus fordi de hadde hørt rop og skrik. Dette ga politimesteren grunn til å slutte at jenta hadde blitt mishandlet: ”Handlingen har været temmelig Haard, som og gav eendeel av Vidnene andledning at at komme tilstæde.”⁶⁴

⁶⁰ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 19.11.1792, folie 195a; forhandlingsprotokoll 4, dom 12.12.1777, s. 4-5.

⁶¹ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 6.9.1790, folie 13a og b; forhørsprotokoll I, kjennelse 19.12.1778, s. 526.

⁶² Forhørsprotokoll II, kjennelse 6.7.1781, s. 126-27.

⁶³ Forhørsprotokoll I, forhør 11.11.1776, s. 54-60.

⁶⁴ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 30.11.1790, folie 26b og 27a.

Vitnemålene var i seg selv spredte observasjoner som politimester og politirett måtte konstruere en historie ut fra. De måtte tolkes, vurderes og settes sammen til en forståelig helhet. Dette ga politimester og politirett makt, og som vi så i saken mot fru krigsråd Hermansdorff, kunne det ha negative konsekvenser for tjeneren. I denne saken tolket retten vitneutsagnene på en måte som ikke var til fordel for tjeneren. Spørsmålet blir da om tjenere i mindre grad fikk medhold i saker der arbeidsgiveren tilhørte eliten. Så vidt jeg kan se synes ikke dette å være tilfellet, med unntak av saken mot krigsråddinnen. Dette er den eneste arbeidsrettssaken med en part fra det jeg har definert som eliten,⁶⁵ der det ble avsagt kjennelse. Det er dermed ikke mulig å si om fru Hermansdorffs seier var et uttrykk for en generell positiv innstilling til eliten i politikammerretten, eller om politimesteren i akkurat denne saken tok hensyn til arbeidsgivers status. Jeg har ikke funnet noen sammenheng mellom arbeidsgivers yrke og kjennelsens utfall i de andre tjenestesakene, og det ser ut til at arbeidsgivere generelt sett tapte eller vant uavhengig av yrkestilhørighet. For å vinne fram i politikammerrett og politirett, var det viktigste å ha støtte fra vitner. I de fleste sammenhenger styrket dette rettssikkerheten fordi det begrenset muligheten for vilkårlige beslutninger og maktovergrep fra politikammerrett og politirett.

Lov og rettspraksis

I 49 kjennelser og fire dommer henvises det til en eller flere lover. Flertallet av henvisningene er til rådstueplakat av 3. desember 1755, men det vises i ny og ne også til Norske lov av 1687 og tukthusanordningen. I perioden 1776-81 ble oftere henvist til lover enn i årene 1790-95, noe som indikerer at det var viktigere å legitimere kjennelser og dommer på denne måten i årene rett etter at rådstueplakaten ble gjeldende lov i Christiania i 1776. Uavhengig av periode, dukket § 9 og 10 i denne forordningen oftest opp, fulgt av henvisninger til § 6 og 7. § 6 og 7 gjaldt forseelser tjenestefolk begikk, § 9 utlegger straff for arbeidsgivere som bortviste tjenestefolk uten grunn, og § 10 tar for seg begge grupper. Bøtestraffene som dikteres i disse lovstedene, var generelt sett de samme som de som ble ilagt av politimester, med unntak av noen saker der det ble tatt hensyn til formildende omstendigheter. Enkelte paragrafer i denne loven har jeg funnet få eller ingen henvisninger til i kjennelser eller dommer: § 20 tok for seg hva som skulle skje med syke tjenere. Sykdom sikret ikke tjeneren medhold i retten, og jeg har ikke sett at denne paragrafen ble brukt. § 15 brukes overraskende lite: I følge denne skulle tjenestefolk ”som overbevises at opføre sig skiødesløs, trodsig eller opsætsig i sin Tieneste, (...) straffes med nogle Ugers Arbeide (...).”⁶⁶ Den gir dermed politimester og politirett stort tolkningsrom. Muligens kan den marginale bruken

⁶⁵ Se kap. 6.

⁶⁶ Plakakt av 3. des. 1755, § 15.

av paragrafen skyldes straffen den foreskriver; tvangsarbeid. Også § 6 og 10 dikterer frihetsberøvende straff, men i § 6 kun hvis bøter ikke ble betalt og i § 10 i mindre omfang. Som vi så tidligere i kapittelet, avtok bruken av frihetsberøvende straff i perioden 1790-95 sammenlignet med 1776-81, men heller ikke i denne perioden ble § 15 benyttet i særlig grad. Delvis kan paragrafens upopularitet forklares med at det fantes andre lovsteder og lover som foreskrev frihetsberøvende straff. Tukthusanordningen var aktuell her. Den ga vide fullmakter til å straffe ulydige tjenestefolk:

Vanartige, gjenstridige, modvillige, lade, ulydige, utroe og tyvagtige Tjenestefolk, samt de, hvilke med Forsæt tilføie deres Husbonder skade, som løbe, uden at udtjene deres Tjeneste, fra Een til en Anden; som med Drikk, Dobbel, Nattløben eller deres egne Forretninger forsømme Arbeidet, og ere ikke stadige eller dagligen i deres antagne Tjenester; samt de, som paa andre slige grove Maader forsee sig, skal straffes med Tugthuset, paa det at Tjenestefolkene, af Frygt for Straf, kan vorde afskrækkede fra at være selvraadige og opmuntres til at forrette deres Husbonders Arbeide med Troskab, Omhyggelighed og Hurtighed.⁶⁷

En del tjenestefolk ble da også dømt til tukthus, særlig i første periode. Jeg synes likevel at tukthusanordningen i forbausende liten grad ble brukt til å dømme ulydige tjenestefolk. Det må imidlertid tas et forbehold i denne sammenheng: Tjenere kunne dømmes til tukthus også gjennom andre instanser enn politikammerrett og politirett. Min gjennomgang av fangeprotokollen for 1790-95 tyder på at heller ikke dette ble gjort i særlig utstrekning i disse årene, men Marit Slyngstads undersøkelse av perioden 1741-63 gir et annet bilde.⁶⁸ Et annet aspekt er at politimester og politirett ikke vurderte at tjenestefolk som var part i tjenestesaker hadde begått alvorlige nok forseelser til å straffes med tukthus. Dette var en dyr straff som innebar utlegg for byen, mens bøter tvert imot ga inntekter til politikassen. Tidligere tukthusfanger kunne ha problemer med å få tjeneste, og dermed bli nødt til å brødfø seg som løsgjengere eller betlere.⁶⁹

For noen tjenere var imidlertid bøtestraff for mildt. Macola Gundersdatter hadde i følge politimesteren begått så grove forseelser at plakaten av 3.desember 1755 ikke var streng nok. I stedet skulle hun straffes etter tukthusanordningen⁷⁰ I denne saken var heller ikke politiretten

⁶⁷ Tukthusforordningen, kap. 3, § 4.

⁶⁸ Slyngstad 1994, s. 194-196.

⁶⁹ Løsgjengersakene er fulle av tidligere tjenestejenter som påstår de ikke har fått tjeneste fordi de har sittet på tukthus. Tukthusstraff ble byttet ut med kakstryking for kvinner som for tredje gang hadde fått barn i utukt, fordi de ikke hadde fått tjeneste etter denne type straff; tukthusanordningen kap.3, § 11. Et halvt århundre senere synes tukthusstraff å ha vært såpass skambelagt at det hindret tukthusstraffede kvinner å få tjeneste. Dette gjaldt ikke alle, jeg har også funnet noen få kvinner i tjeneste som tidligere hadde sittet på tukthus.

⁷⁰ Forhørsprotokoll I, kjennelse 3.8.1778, s. 439-40.

straffemodererende. Der ble kjennelsen stadfestet og Macola overlevert Christiania tukthus.⁷¹ Det synes å være en kombinasjon av Macolas forseelser og fortid som gjorde at hun ble straffet så hardt. Ikke nok med at hun hadde forlatt arbeidsgivers hus uten tillatelse og i deres fravær, hun hadde i tillegg pantsatt en av husbonds eiendeler. Macolas fortid bidro heller ikke til å gjøre politimester og politirett vennligere stemt: I to tidligere tjenester hadde hun ikke oppført seg slik en tjener skulle, og hun hadde sittet på tukthus.⁷² Annen forskning har pekt på at utskudd, fremmede og løsgjengere ble straffet hardere i saker som gjaldt korporlig avstraffelse enn medlemmer av fellesskapet, som ofte fikk slike straffer omgjort til bøter.⁷³ Macola kom i en slags mellomposisjon: Riktignok stod hun ikke utenfor samfunnet, men hun hadde ved tidligere oppførsel vist at hun ikke alltid var villig til å underordne seg de regler fellesskapet var styrt etter. Macola ble derfor ikke vist noen form for mildhet.

Tjenestesakene: Kontroll eller rettferdighet?

Douglas Hay mener den engelske overklassen brukte loven som et ideologisk verktøy for å kontrollere befolkningen. Gjennom loven, eller rettere troen på loven, kunne de beholde sin makt og beskytte sine interesser, særlig sin eiendom.⁷⁴ E.P. Thompson understreker at hvis loven skal være et effektivt ideologisk redskap må den ikke være åpenlyst urettferdig eller kollidere med befolkningens syn på rett og galt, og også for Hay var loven en kraft i seg selv, "a power with its own claims".⁷⁵ Forholdet mellom lov og makt var ikke rett fram. På den ene siden, ga loven fordeler til makthaverne, legitimerte og konsoliderte deres makt, på den andre siden la loven begrensninger på denne makten.⁷⁶ Hvordan passer tjenestesakene inn i slike teorier om klassejustis, ideologi og makt?

For det første har vi sett at det var mulig for tjenestefolk å vinne fram i disse sakene. Med Hay kan man si at dette bare var en maskering av makten: Enkelte måtte vinne fram for at loven ikke skulle avsløres som et verktøy for makthaverne. Tjenestesakene var imidlertid ikke først og fremst mellom myndigheter og befolkning, men mellom arbeidsgiver og tjener. Arbeidsgivernes interesser var ikke alltid sammenfallende med de dømmende myndigheters, og tjenestesakene var i seg selv et inngrep i husbonds myndighet over sitt tyende. Det var også myndighetene selv, eller rettere lovgiverne, som hadde åpnet for slike saker gjennom tjenestelovgivningen. Teorien tar

⁷¹ Forhandlingsprotokoll 4, dom 19.8.1778, s. 44-45.

⁷² Forhørsprotokoll I, kjennelse 3.8.1778, s. 439-40.

⁷³ Österberg og Sogner (red.) 2000, s. 273.

⁷⁴ Douglas Hay, "Property, Authority and the Criminal Law", i *Albion's Fatal Tree. Crime and Society in Eighteenth-Century England*, 1975, s. 17-63.

⁷⁵ Hay 1975, s. 33.

⁷⁶ E.P. Thompson, *Whigs and Hunters. The Origin of the Black Act*, Harmondsworth 1975, s. 262-66.

heller ikke høyde for alle de sakene som endte med forlik. Som jeg har vært inne på tidligere er det i nordisk forskning mye fokus på straffens reintegrerende funksjon: Formålet med rettssaken var ikke nødvendigvis at motparten skulle straffes, men at saksøker skulle få oppmerksomhet rundt den påståtte forbrytelsen. Dette var først og fremst et poeng i saker mellom naboer og likeverdige, men jeg mener det er fruktbart å bruke dette til å forklare de mange forlikene og den utbredte bruken av bøtestraff i tjenestesaker. I en del tilfeller mente imidlertid politimester og politirett at det var nødvendig å bruke hardere straffemetoder. Her var det en tydelig straffemessig forskjell på arbeidsgivere og tjenestefolk: Bare tjenerne risikerte tukthus eller fengsel. Enkelte, som Macola Gundersdatter, ble straffet svært hardt. En av hennes forseelser hadde vært en skjodesløs oppførsel som eksponerte arbeidsgivernes ”effecter for Tyvehaand”.⁷⁷ Overgrep på eiendom ble dermed, som i Hays England, ikke akseptert. Macolas dom er likevel ikke typisk, de fleste tjenestefolk ble dømt til bøter, frikjent eller de inngikk forlik med motparten, men kontroll var i enkelte tilfeller nødvendig for å opprettholde orden. Og orden var viktig for staten.

For det andre var majoriteten av saksøkerne tjenestefolk. Man kan tolke dette som en fallitterklæring: Tjenestefolk hadde latt seg disiplinere til å reagere slik myndighetene ønsket, eller man kan mer positivt si at de var sivilisert inn i et reaksjonsmønster der de brukte rettsapparatet for å løse konflikter på en fredlig måte.⁷⁸ Politimesterens klage over at tjenerne gikk til sak for ofte, tyder på at de mange arbeidsrettssakene ikke nødvendigvis var i statens interesse, i hvert fall kan det ha vært vanskelig å håndtere for en politietat med svært begrensede ressurser. Politimester Fyhn uttalte i en kjennelse 13. august 1777:

Ligesom ved Plactaen af 3de decbr. 1755 er fastsadt Straffe for slemme hosbonde og Madmødre som behandler deres Tienestetyende ilde og utilbørlig, saa er der og fastsadt Straffe for de Tieneste folk som uden gyldig aarsage anklager deres hosbonde eller Madmoder og dersom dette ikke var skulle man faae nok at bestille med at holde examinationer og Rettergange om Klagen af dumdristige og selvraadige tjenestefolk, der ingen tilrettesættelse taaler (...).⁷⁹

Dette sitatet illustrerer også et annet poeng: Politimesteren var mer velvillig innstilt ovenfor arbeidsgivere enn tjenestefolk. I følge Bente Granrud mente tjenestejenter at det var lettere å slippe straff ved å rømme enn ved å gå til sak. Hun har funnet etterlysninger i *Norske Intelligenz-*

⁷⁷ Forhørsprotokoll I, kjennelse 3.8.1778, s. 439-40.

⁷⁸ Foucault-Elias-diskusjonen: Se blant annet: Michel Foucault, *Overvåking og straff. Det moderne fengels historie*, Oslo 2001; om Elias: Tor Egil Førland (red.), *Norbert Elias: En sosiolog for historikere?*, Oslo 1997.

⁷⁹ Forhørsprotokoll I, kjennelse 13.8.1777, s. 184.

Seddeler der arbeidsgivere søkte etter sine rømte tjenere.⁸⁰ Jeg har i liten grad sett på dette aspektet ved tjenesteinstitusjonen, men i løsgjengerisakene finnes flere tidligere tjenestefolk. Sakene viser at det var en risiko for å bli arrestert som løsgjenger, men hvor stor denne risikoen var, er vanskelig å si. Forhørene av de løsgjengeritiltalte viser at det i ny og ne ble holdt inkvisisjoner og jagninger, der politi, vektere og prestens medhjelpere gjennomførte områder på leting etter løsgjengere. Løsgjengere ble også arrestert enkeltvis, i de tilfeller politi eller vektere kom over disse. Likevel var det nok en stor del tjenesteløse som unngikk å bli arrestert.

Selv om *klassejustis* ikke gir et fullstendig bilde av tjenestesakene og deres utfall, er heller ikke *rettferdighet* et dekkende begrep. Ordet skjuler den grunnleggende ulikheten i forholdet mellom arbeidsgiver og tjener. Det var likevel mulig for tjenere å vinne fram i politikammerretten, enten ved å inngå forlik eller ved å få medhold. Så hvis tjenestelovene var et ideologisk verktøy, var det et verktøy tjenestefolk lærte å bruke til egen fordel.

⁸⁰ Granrud 1998, s. 111, 117.

8. Avslutning

Nesten 200 år etter den siste gjennomgripende lovregulering av forholdet mellom tjenestefolk og arbeidsgivere, kom det i 1948 endelig en ny hushjelplov. En intervjuundersøkelse i 1952 i forbindelse med denne, viste at hushjelpene ”i hvert fall ikke ennå har begynt å oppfatte hushjelploven som et middel de kan benytte seg av for å bedre sine kår (...).”¹ Dette til tross for at de fleste hushjelpene visste at loven eksisterte. På 1950-tallet ble det heller ikke opprettet et kontrollorgan for å overvåke at den nye hushjelploven ble overholdt. Forskerne bak intervjuundersøkelsen oppga at myndighetene ”fant det betenkelig å gripe inn i privatlivets fred ved inspeksjon o.l i hjemmene.”² I følge dem var ”ingen [...] på forhånd vant med at alle de forhold som hushjelploven omfatter skal være regulert ved lov.”³ Både myndigheter, husmødre og hushjelper mente at det som skjedde innenfor husets fire vegger ikke var et offentlig anliggende. De samme argumentene går igjen i diskusjoner i dag om hvorvidt au-pair-institusjonen kan lovreguleres.⁴ På 1700-tallet var situasjonen en annen. Forholdet mellom husbond og tjener ble ikke sett på som uvedkommende rettssystemet, tvert i mot fantes det flere lovsteder og forordninger som regulerte dette. Heller ikke tjener og arbeidsgiver delte 1950-tallets skepsis mot å trekke forholdet dem imellom for retten: Den nest vanligste konflikten i politiets forhørsprotokoller for årene 1776-81 og 1790-95, var arbeidstvister mellom tjener og husbond.

I 1700-tallets Christiania trakk dermed tjenere og husbondfolk hverandre for retten. De fleste saksøkere i slike tjenestesaker var tjenestefolk, hovedsaklig kvinnelige tjenere. Som vi så i innledningssitatet i kapittel 1, mente byens politimester til og med at tjenestefolk i for stor grad klaget på sine arbeidsgivere. Likevel tok politiet slike saker like alvorlig som andre typer konflikter de behandlet: De opptok partsforklaringer og vitnemål, og søkte å få klarhet i hva som hadde skjedd i de ulike sakene. Den store saksmengden kombinert med en høy andel kjennelser i tjenestesaker, innebar at slike konflikter tok opp en stor del av politi og politimesters tid. Politiretten behandlet imidlertid langt færre tjenestesaker, særlig i perioden 1790-95. Tjenestesaker ble håndtert seriøst, men ble overlatt til politimesterens behandling.

¹ Aubert m.fl., 1952, s. 133.

² Aubert m.fl., 1952, s.183-84.

³ Aubert m.fl., s. 22.

⁴ Hanne Østhus, ”Lov og urett i de tusen hjem”, Aftenposten 01.06.2006.

Forholdet mellom arbeidsgiver og tjener

En av husbond og matmors oppgaver var å holde orden i eget hushold.⁵ Tjenestesakene viser at de ikke alltid lyktes med dette, tvert i mot vitner de om et til tider svært konfliktfylt hjemmeliv. Arbeidsgivere forventet lydige tjenere, og vi har sett at selv det å stå med hendene i siden ble regnet som oppsetsig oppførsel. Tjenestefolk var på sin side ikke alltid like villige til å gjøre som de ble bedt om eller godta krav om å oppføre seg innenfor de rammer arbeidsgiveren gav for akseptabel oppførsel. Flere protesterte på at de var blitt slått, selv om ingen opponerte mot husbonds rett til å refse. Grensegangen mellom tukt og mishandling var langt fra klar, og gjennom arbeidsrettssaker forsøkte tjenestefolk og arbeidsgivere å påvirke rettspraksis på dette området.

Rykte og ære var viktig aspekt i forholdet mellom arbeidsgiver og tjener. Dette var vide begreper. På den ene siden ble det ikke akseptert at tjenere spredte rykter om hva som forgikk i husholdet, men politimesteren mente heller ikke at det var legitimt å tukte en tjenestejente bare fordi hun hadde fortalt en annen at hun ikke fikk frokost før klokka ti.⁶ På den andre siden påvirket det som skjedde i husholdet, også de andre husholdsmedlemmenes rykte. Dette gikk begge veier: En tjenestejente godtok ikke et uanstendig forhold mellom husbond og en annen tjenestejente i husholdet, mens en matmor mente det ville skade hennes ære at hennes tjenestejente hadde besøk av en fremmed mann.⁷ At tjenestejenter mente de hadde en ære det var verdt å forsvare, ser vi også i rettssaker der tjenere ikke ville godta å bli skjelt ut eller ble tiltalt med fornærmende uttrykk.

En annen side ved forholdet mellom arbeidsgiver og tjener, var husbond og matmors ønske om å kontrollere tjenerens tid, og tjenerens forsøk på å tilsnike seg ekstra fritid når anledningen bød seg. Til tross for pretensjonen om å kontrollere tjenerens tidsbruk, måtte arbeidsgiverne la dem være alene hjemme og var dermed avhengig av å kunne stole på dem. Tjenere var ofte unge mennesker, men de var unge mennesker som selv hadde inngått arbeidskontrakter. Som unge mennesker skulle de passes på, oppdras og opplæres; som ansatte hadde de et arbeid de skulle utføre. Generelt sett gir tjenestesakene inntrykk av at den kontraktuelle siden ved arbeidsforholdet var viktigere enn den moralske og oppdragende. Dette underbygges av at pengelønn synes å ha vært utbredt: Forholdet mellom tjener og husbond var et arbeidsforhold, der arbeid ble byttet mot kontanter, kost og losji. Arbeidsgiverens ikke-

⁵ Hansen 2006, s. 78.

⁶ Forhørsprotokoll IV, kjennelse 30.11.1790, folie 26b og 27a.

⁷ Forhørsprotokoll IV, forhør 29.12.1794, folie 310b og 311a; forhør 10.8.1792, folie 171a, 171b og 172a.

økonomiske plikter ble heller ikke vektlagt i politikammerrett eller politirett. Motsetningen mellom de to sidene av arbeidsforholdet; kontrakt og krav om underordning, kan ha vært en av årsakene til de mange rettssakene mellom tjener og arbeidsgiver.

Tjenestefolks muligheter i rettsapparatet

I over halvparten av sakene ble det avsagt kjennelse i politikammerretten, og flesteparten av disse gikk i arbeidsgivers favør. Det var imidlertid også mulig for tjenestefolk å få medhold.

Historikeren Tim Meldrum har påvist at også engelske tjenere tidvis vant rettssaker mot sine arbeidsgivere, men at arbeidsgiverens sosiale status kunne påvirke utfallet.⁸ Jeg har i liten grad funnet saker som tyder på en favorisering av arbeidsgivere fra eliten, men dette kan komme av at slike hushold i liten grad var part i tjenestesaker. Arbeidsgiverne var allerede i utgangspunktet favorisert i lovgivningen, noe som blant annet ga utslag i ulik straffeutmåling. Og mens arbeidsgivere bare ble bøtelagt, kunne tjenestefolk også straffes med fengsel og tukthus. Disse straffene var ikke bare tomme trusler; de ble brukt. Bruken av tukthusstraff avtok imidlertid: I 1776-81 var det en reell mulighet for tjenestefolk å bli dømt til tukthus i politikammerrett og politirett, mens tjenestefolk kun ble truet med slik straff i 1790-95. Antakeligvis gjenspeiler denne endringen et mildere straffeklima, men var sannsynligvis også en konsekvens av tukthusets dårlige økonomi mot slutten av 1700-tallet. Å true med tukthus var billigere enn å sette tjenestefolk på denne straffeanstalten. Frihetsberøvende straff som tukthus eller fengsel for å straffe tjenestefolk som hadde begått lovbrudd i tjenesten, viser likevel en grunnleggende ulik innstilling til tjenere og arbeidsgivere blant lovgivere, politirett og politikammerrett. Tjenestesakene kan dermed tolkes som et samarbeid mellom stat og arbeidsgiver, men representerte også en innblanding i husholdet. På den ene siden underbygget tjenestesakene arbeidsgivernes autoritet ved å favorisere dem i lovgivning, avstraffelsesmetoder og sjanse for å få medhold. På den andre siden var muligheten til å klage til politiet en rett både tjenere og arbeidsgivere hadde, og en rett tjenestefolk brukte.

De færreste tjenere innblandet i tjenestesaker ble truet med eller satt på tukthus eller i fengsel, sjansen var større for de ble bøtelagt eller inngikk forlik. Christianias tjenere gikk til sak mot sine arbeidsgivere fordi de hadde mulighet, men også fordi de selv mente de hadde rett til det. Deres opptreden i retten viste at de ofte stod fast ved sine forklaringer, til tross for at de ble motsagt av vitner og arbeidsgiver. De formulerte seg sammenhengende og svarte på spørsmål.

⁸ Meldrum 2000, s. 65.

Gikk ikke saken i deres retning, forandret de taktikk. Dette vitner om selvstendighet og mot til å stå opp for sine rettigheter. Desto mer overraskende er dette, da de det gjaldt hovedsaklig var unge kvinner. I arbeidsrettssakene møter vi individer; tjenestefolk stod som oftest alene mot sine arbeidsgivere. Og det skulle ta 100 år før Christianias tjenestejenter stod sammen for å oppnå forbedringer for seg og sine yrkessøstre.⁹

⁹ Schrumpf 1978.

Vedlegg 1: Tjenestesaker i forhørsprotokollene 1776-81 og 1790-95

Dato	Saksøker	Saksøkt
24.9.1776	Ole Meyer	Henrich Jacobsen, hjulmaker Amund Berg
15.10.1776	Anne Cathrine Hansdatter Brendel	Svend Holm
15.10.1776	Marthe Hermansdatter	Iver Tysholm
11.11.1776	generalauditør Wærn	Jacob Nielsen
19.11.1776	Anne Engebretsdatter	Lars Grøner
4.3.1777	Ingebor Olsdatter	Peter Bellyn
11.3.1777	Sibilla Christensdatter Hæg	Hans Friedrich Holmboe
2.4.1777	Torbor Jacobsdatter	Jonas Preus
23.4.1777	Niels Olsen	Ole Balle Thoreen med hustru Anne Sophia Thoresen
13.5.1777	Marthe Andersdatter	Høene
17.6.1777	Ellen Sophia Grub	Mads Neuman
12.8.1777	Karen Christensdatter	Johan Bautler med hustru
2.9.1777	Falchenberg	Hans Olsen
9.9.1777	Berthe Tallachsdatter	sergeant Johan Christian Messerschmidt med hustru
30.9.1777	Falsen	Ellef
25.11.1777	Berthe Maria Bertelsdatter	Halvor Pedersen
9.2.1778	Christen Willemsen og mor	Lund
3.3.1778	Anne Christensdatter	Peter Petersen
27.3.1778	Christian Eliasen	Karen Larsdatter
12.5.1778	Maria Syllesberg	madame Trolle
14.5.1778	Aase andersdatter	madame Bloch
2.6.1778	Inger Maria Olsdatter	Jacob Steen den yngre
16.6.1778	Ole Simonsen	Gulbrand Nielsen
23.6.1778	Sergeant Nyegaard	Anne Torgersdatter
23.6.1778	Johanne Pedersdatter	Broberg
26.6.1778	sr. Österhaus	Karen Larsdatter
2.7.1778	Brunou	Gunild Maria Steffensdatter
16.7.1778	Karen Tronsdatter	Peder Aalborg
16.7.1778	Lars Olsen Beck	Macola Gundersdatter
1.8.1778	Christian Hansen Strøm	Marthe Kiønig
20.8.1778	Peder Falgaard	Anne Margrethe Willems
22.10.1778	kaptein Tellegvist	Gudbiør Arnesdatter
16.11.1778	Holmboe	Anne Sophia Grøner
11.1.1779	madame Linde	Karen Stenersdatter
11.1.1779	Ditlev Haagensen	Karen/Kirsten Christensdatter
27.7.1779	Johanne Kieldsdatter	Ole Arnesen og hustru
23.8.1779	Ellen Maria Larsdatter	Peter Stuhr og hustru Maren Stuhr
10.9.1779	Lie	Iver Jensen
1.11.1779	Masman	Linde
1.4.1780	Iver Hilton	Anne Trondsatter

8.5.1780	Lars Fossum	Baalt Svendsen
26.5.1780	Jens Moestu	Arne Jensen Broeman
26.5.1780	Ole Schoug	Else Erichsdatter
29.5.1780	Marthe Hansdatter	Søren Røhrt
13.6.1780	Magrethe Hansdatter	Friedrich Sauerland
4.7.1780	Gunild Olsdatter	madame Devegge
24.8.1780	Iver Hilton	Mette Maria Hansdatter
28.8.1780	general krigskommissær Wærn	Lars Jensen
21.11.1780	Ole Olsen	stadskaptein Gad
6.2.1781	Gunild Henrichsdatter	Lindemeyer
28.5.1781	Anne Maria Gundersdatter	Simon Pedersen med hustru
11.6.1781	Ingebor Maria Aasmundsdatter	sergt. Messerschmidt
3.7.1781	Daniel Schiæffer	Anne Malene
13.8.1781	Ingebor Gundersatter	Hans Michelsen
10.9.1781	Mathea Jochumsdatter	Petter Sundt
5.7.1790	Axel Petersen	Engbret Olsen
19.7.1790	Maren Ovesdatter	Schou
26.7.1790	Berthe Marie Hansdatter	Berg
9.8.1790	Gunild Jørgensdatter	Holst
6.9.1790	Ellen Maria Poulsdatter	Michel Lorentzen
6.9.1790	Karen Pedersdatter	Ole Grønner
18.10.1790	Maren Larsdatter	Christian Homming
30.11.1790	Peter Otto Grundt	Olia Andersdatter
6.12.1790	Giermann	Maren Maria Smidt
29.1.1791	Hagerup	Dorthe
7.2.1791	Karen Olia Andersdatter	Waarberg og husholderske
7.2.1791	Christine Olsdatter	Ole Halvorsen Erserud
7.2.1792	Dorthea Augustsdatter	Bader
28.2.1791	Karen Larsdatter	Axel Petersen og kone
30.5.1791	Berthe Maria Hansdatter	Jacob Werner
7.11.1791	Schieffen	Karen Hansdatter
7.11.1791	Ingeborg Gundersdatter	skipper Ole Møllers kone
16.1.1792	Johanne Maria Johannesdatter	sadelmaker Ustris kone
13.2.1792	Siri Hansdatter	Rechdahl
15.3.1792	Brandt	Oline Bentsdatter
27.3.1792	Homming	Ingeborg Halvorsdatter
30.4.1792	Hans Erich Kinch	Ellen Larsdatter
4.6.1792	Jacob Bolling	Ole Gundersen
4.6.1792	Anne Cathrine Larsdatter	madame Holmboe
27.6.1792	Karen Syrine Pedersdatter	skipper Møllers kone
27.6.1792	Berthe Jermundsdatter	Gjøs og hustru
25.7.1792	Maren Cathrine Sørensdatter	madame Schieffen
10.8.1792	madame Abel	Anne Pedersdatter
22.8.1792	Else Kristine Hansdatter	krigsråd Hermansdorpha hustru
22.8.1792	Marthe Maria Hansdatter	madame Rechdahl
12.9.1792	Bøgesen	Niels Nielsen
15.10.1792	Ellen Maria Arnesdatter	Mejer

12.11.1792	Silde Maria Gundersdatter	madame Holmboe
12.12.1792	Marthe Bensdatter	Johannes Jensens hustru
16.1.1793	Marthe Knudsdatter	Adolph Tølte
12.2.1793	madame Holmboe	Silde Maria Gundersdatter
25.2.1793	Aalborg	Silde Maria Gundersdatter
6.5.1793	Ole Larsen	Hans Michelsen
15.5.1793	Johanne Hansdatter	madame Jolivet
22.8.1793	Anneken Hansdatter	Niels Aasen
22.8.1793	Anne Dorthea Olsdatter	Adam Larsen
10.10.1793	Karen Torstensdatter	Johan Konsberg
3.2.1794	Engbret Hansen	Frantz Brun
13.2.1794	Olia Borgens	Niels Colling
27.3.1794	Paul Caspari	Anne Marie Johannesdatter
13.6.1794	Berthe Kristine Møller	Marthe Bentsdatter
26.6.1794	Knud Hansen	Lund
26.6.1794	Ingvald Arnesen	Ellef Hansen
8.7.1794	Gunder Engebretsen	Dorthe Kristine Jacobsdatter
22.7.1794	Anne Otte	Elen Marie
25.11.1794	Karen Olia Olsdatter	Aalborg
11.12.1794	Gunild Jacobsdatter	bødker Hommings kone
18.12.1794	Elen Thorsdatter	Tollef Pedersen Smit
29.12.1794	Rothmann	Anne Marie Halvorsdatter
19.2.1795	Marte Olsdatter	Homming
1.6.1795	madame Wyller	Cathrine Jensdatter

Kilde: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, II og IV, SAO.

Vedlegg 2: Alle sakene i forhørsprotokollen: De ulike kategoriene og deres innhold:

Sakene er klassifisert etter hvordan de kommer inn i rettsapparatet, det vil si etter årsaken til at saken er klaget inn for politiet, ikke etter hvordan saken er dømt. For eksempel kan tjenestefolk dømmes i saker jeg har klassifisert som 2. andre arbeidskonflikter. Hadde jeg klassifisert etter dom, hadde dette vært en 1.tjenestesak. Jeg har valgt å gjøre det på denne måten fordi i) det ikke alltid faller dom i en sak og ii) jeg har ikke hatt tid til å gå gjennom kjennelsene for alle kategorier.

Dersom det er flere grunner til at en sak ble klaget inn for politiet, har jeg klassifisert den med kun en sakstype. Dette for å unngå forvirring om antall saker. Kategoriene er også generelt sett så vide at dette sjelden er et problem.

For en annen type klassifisering, men basert på noe av det samme bakgrunnsmateriale, se: Bente Granrud, *Folkelig bykultur i Christiania. En analyse av ordenssaker i politiretten 1745-1800*, Oslo 1998, s. 21-24

Kategoriene:

1. Tjenestesaker: Alle arbeidskonflikter mellom en tjener og dennes arbeidsgiver. Når noen klager på en tjeners vegne, regnes dette som tjenestesak. Saker der tjenestefolk og arbeidsgiver er i konflikt, registreres alltid som tjenestesak, selv om tjeneren for eksempel er anklaget for tyveri.

2. Andre arbeidskonflikter: Konflikter mellom to eller flere arbeidstakere. Saksøkes en tjener og tjenerens nye arbeidsgiver av tjenerens gamle arbeidsgiver, klassifiseres saken som 1. tjenestesak. Også saker mot arbeidstakere som ikke er tjenestefolk, svenner eller læredrenger. Slike saker er sjeldne. Jeg har kun funnet tre: Mellom en gartner og en inspektør, forhør 4.10.1792 – folie 187A,B og 188A; en tobakkspinnereske og hennes tidligere arbeidsgiver, forhør 21.11.1792 – folie 195 B; og en brolegger og hans arbeidsgiver, 27.6.1793 – folie 236A. Det er et tilfelle der det er uklart om den ansatte er ukelønner eller svenn, se forhør 10.7.1794 – folie 288B. I de andre sakene i denne kategorien er tjenestefolk, svenner eller læredrenger innblandet som arbeidstakerne til de disputerende arbeidsgiverne,, men ikke saksøkt.

3. Arbeidskonflikter med læredrenger: Konflikter mellom læredreng og mester.

4. Arbeidskonflikter med svenner: Konflikter mellom svenn og mester.

5. Slagsmål, vold og oppløp: Inkluderer de fleste former for vold: Slagsmål, overfall, oppløp.

6. Brudd på skjenke- og helligdagsforskriftene: Brudd på forskrifter om skjenketider og skjenkesteder, samt brudd på sabbatsforordningen (mest aktuelt i perioden 1776-81). Inkluderer spill og fyll.

7. Handelssaker og brudd på borger- og laugsprivilegiene: Alle saker der en handel på en eller annen måte har gått galt, slik at en av partene ser seg nødt til å gå til sak, og saker der det er uenighet eller brudd på borger- eller laugsprivilegier. Dette er for eksempel saker der ulike laug eller håndverk går til sak mot fuskere for inngrep i deres privileg, der borgere av ulikt slag og

innbyggere generelt blir beskyldt for å ha kjøpt eller solgt noe ulovlig eller på ulovlig måte, for eksempel forprang, osv. Her kommer også pantsettinger inn.

8. Brudd på forskrifter om lys, brann, vann osv.: Dette dreier seg om brudd på forskrifter om orden i byens uterom, for eksempel vedlikehold av vannposter, brannbøtter, brolegging osv.

9. Tyveri og økonomisk utroskap: Tyveri, falskneri, oppebåret penger i en annen persons navn.

10. Løsgjengeri og betleri

11. Saker som angår seksualmoralen: Løsaktighet, uanstendighet, uskikkelige forhold og usadelighet.

12. Diverse saker: De sakene som ikke falt inn under de øvrige kategorier. Blant annet: Skyldte penger (men der dette ikke er tyveri), husing av løsgjengere eller fremmede, fornærmelser, brudd på sedvanerett knyttet til veiløp.

13. Uklare saker: Jeg har ikke klart å finne ut hva disse sakene handlet om.

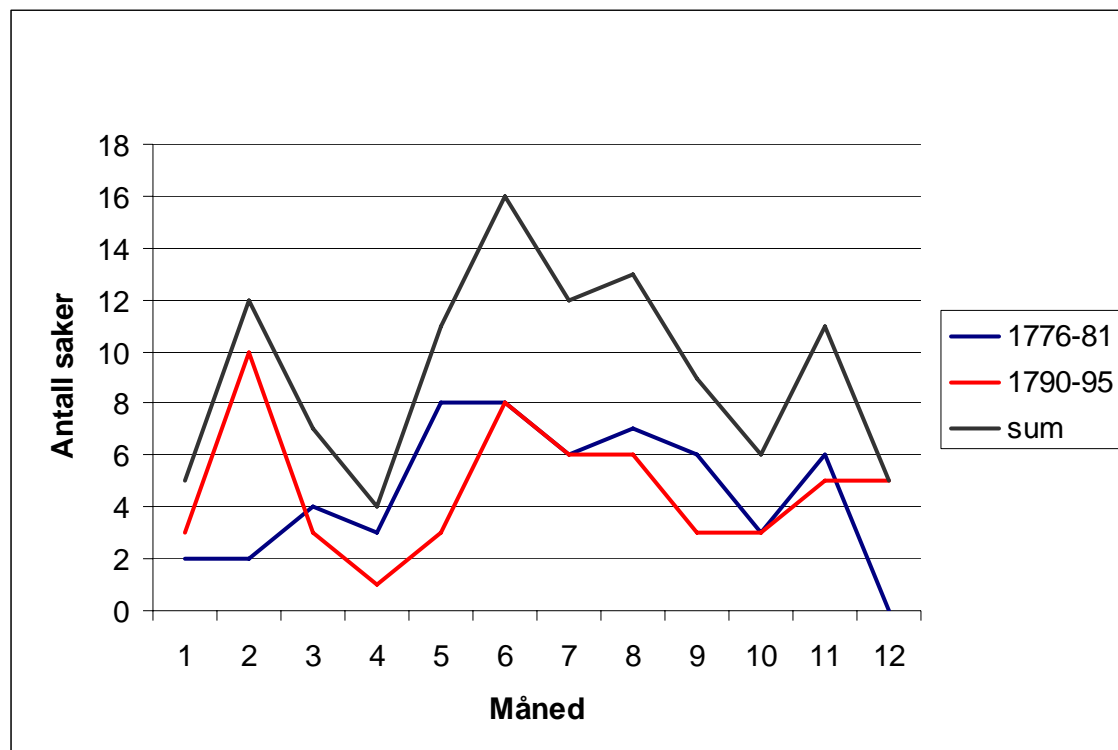
Vedlegg 3:

Tabell V.1: Tjenestesaker og alle saker fordelt på år. Absolutte tall.

År	Tjenestesaker	Alle saker
1776	5	30
1777	11	81
1778	17	75
1779	6	56
1780	10	46
1781	6	43
1790	9	31
1791	8	59
1792	17	83
1793	8	82
1794	12	85
1795	2	25
Sum	111	696

Kilde: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, II og IV, SAO.

Diagram V.1: Tjenestesaker fordelt på periode og måned. Absolutte tall.

Kilde: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, II og IV, SAO

Tabell V.2: Tjenestesaker: Saksøkere fordelt på stilling og periode. Absolutte tall og prosent.

Stilling/periode	1776-81	Prosent	1790-95	Prosent	Sum	Prosent av sum
Arbeidsgiver	23	42	19	34	42	38
Tjener	32	58	37	66	69	62
Sum	55	99	56	100	111	100

Kilde: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, II og IV, SAO.

Tabell V.3: Tjenestesaker: Saksøkte fordelt på kjønn og arbeidsgiver/tjener

Periode	1776-81			1790-09			Sum
Stilling/kjønn	Mann	Kvinne	Mann og kvinne	Mann	Kvinne	Mann og kvinne	
Arbeidsgiver	24	3	5	23	11	3	69
Tjener	8	15		3	16		42
Sum	32	18	5	26	27	3	111

Kilde: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, II og IV, SAO.

Vedlegg 4

Tabell V.4: Tjenestesaker: Sakstype fordelt på periode, etter forekomst.

Sakstype/Periode	1776-81	1790-95	Sum
Bortvist fra tjenesten	18	24	42
Forlatt tjenesten	19	6	25
Mishandling	5	14	19
Økonomiske forhold	10	3	13
Tyveri og økonomisk utroskap	6	3	9
Ulydighet	1	6	7
Andre kontraktsbrudd/lovbrudd	2	3	5
Brudd på seksualmoral	1	1	2
Annet	2	1	3
Uklart/ukjent	0	3	3
Sum	64	64	128

Kilde: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, II og IV, SAO.

Tabell V.5: Tjenestesaker: Oversikt over komplekse saker fordelt på periode:

Periode	1776-81		1790-95		Sum
Kjønn	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	
Komplekse saker	2	7	1	7	17

Kilde: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, II og IV, SAO.

Vedlegg 5

Tabell V.6: Håndverkere involvert i tjenestesaker: Spesifikke yrkesbetegnelser

Yrke/Periode	1776 - 81	1790 - 95	Sum
Bøkker		5 ¹	5
Maler	1	2	3
Slakter	2	1	3
Skredder	2	1	3
Baker		3 ²	3
Parykkmaker	2		2
Skomaker	2 ³		2
Snekker	2		2
Provisor	2		2
Billedhugger	1		1
Farver	1		1
Apoteker	1		1
Gullsmed	1		1
Buntmaker	1		1
Garver	1		1
Seilmaker		1	1
Sadelmaker		1	1
Sum	19	14	33

Kilde: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, II og IV, SAO.

¹ Fire av disse sakene er mot bøker Homming eller hans kone.

² Paul Casparii fant jeg yrket på i 1801-folketellingen, her under navnet Poul Casparie. Han var sukkerbaker, nr. 1263 i folketelling for Christiania. Saken finnes i forhørsprotokoll IV, forhør 27.3.1794, folie 274b og 275a.

³ Den ene av disse skomakerne har jeg funnet yrke til i 1801-folketellingen. Peder Falgaard var da en 70 år gammel skomakermester. Nr. 412 i folketellingen for Christiania. Saken er i forhørsprotokoll I, forhør, 20.8.1778, s. 450.

Vedlegg 6

Tabell V.7: Kvinnelige arbeidsgivere som var part i tjenestesaker:

Navn	Dato	Sivilstatus	Yrke	Part
Karen Trolle	12.05.1778	Ugift	Jordmor	Saksøkt
Madame Bloch	14.05.1778	Ukjent	Ukjent	Saksøkt
Madame Linde	11.01.1779	Enke	Skredder	Saksøker
Madame Devegge	04.07.1780	Ukjent	Ukjent	Saksøkt
Madame Gierman	06.12.1790	Enke	Ukjent	Saksøker
Ole Møllers kone	07.11.1791	Gift	Skipper	Saksøkt
Ustris/Ystrie? kone	16.01.1792	Gift	Sadelmaker	Saksøkt
Madame Holmboe	04.06.1792	Enke?	Kjøpmann?	Saksøkt
Møllers kone	27.06.1792	Gift	Skipper	Saksøkt
Madame Schieffen	25.07.1792	Gift	Maler	Saksøkt
Madame Abel	10.08.1792	Ugift?	Jordmor	Saksøker
Hermansdorps hustru	22.08.1792	Gift	Krigsråd	Saksøkt
Madame Rechdahl	22.08.1792	Gift	Vertshusholder	Saksøkt
Madame Holmboe	12.11.1792	Enke?	Kjøpmann?	Saksøkt
Johannes Jensens hustru	12.12.1792	Gift	Ukjent	Saksøkt
Madame Holmboe	12.02.1793	Enke?	Kjøpmann?	Saksøker
Madame Jolivet	15.05.1793	Gift	Kjøpmann	Saksøkt
Berthe Kistine Møller	13.06.1794	Ukjent	Ukjent	Saksøker
Jomfru Anne Otte	22.7.1794	Ugift	Ukjent	Saksøker
Hommings kone	11.12.1794	Gift	Bøkker	Saksøkt
Madame Wyller	01.06.1795	Ukjent	Ukjent	Saksøker

Kilde: Christiania politikammer, forhørsprotokoll I, II og IV, SAO.

Trykte kilder

Schou, Jacob Henric: Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 af ere udkomne : tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu giældende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge : forsynet med et alphabetisk Register, Kiøbenhavn, 1795-1850.

Taranger, Absalon 1915. Magnus Lagabøters Landslov. Kristiania.

Wessel-Berg, Fr. Aug. 1841. Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i tidsrummet 1660-1813. Christiania: Cappelen.

Christian Vs Norske Lov av 1687, http://www.hf.uio.no/PNH/chr5web/chr5_06_05.html

Christian IVs Norske Lov av 1604, <http://www.hf.uio.no/PNH/chr4web/chr4home.html>

Folketelling av 1801, <http://www.digitalarkivet.no>

<http://www.arkivverket.no/felleskatalogen/>

Utrykte kilder

Christiania politikammer. SAO

Forhørsprotokoll I, 18.09.1776-11.11. 1779, 4C 0956/3

Forhørsprotokoll II, 11.11.1779-29.05.1786, 4C 0956/3

Forhørsprotokoll IV, 05.07.1790-25.07.1797, 4C 0956/4

Forhørsprotokoll VI, 05.08.1800-28.11.1803, 4C 095 6/4

Christiania politikammer. *Forskjellige saker, 001-01, kjennelser, dommer, forhør 1777-1799*, 4C 1045/5. SAO.

Christiania politikammer. *Innkomne brev, pro memoria til Christiania politikammer, 0006 1791-95*, 4C 0926/5. SAO.

Christiania politirett. SAO.

Forhandlingsprotokoll 3, 19.09.1771-10.07.1777, 4C-022-12

Forhandlingsprotokoll 4, 11.12.1777-2.11.1798, 4C-022-12

Christiania tukthus, Fanger, Rekke II, *Fangeprotokoll 3*, 1775-1809, 3C-051-24. SAO.

Oppslagsverk

Falk, Hjalmar og Alf Torp 1903-1906. *Etymologisk ordbog over det norske og danske sprog*. Kristiania: Forlag.

Imsen, Steinar og Harald Winge (red.) 1999. *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.

Knudsen, Trygve, Sommerfelt, Alf, Noreng, Harald m.fl. 1983. *Norsk riksmålsordbok*. Oslo: Kunnskapsforlaget.

Litteraturliste

Amussen, Susan Dwyer 1988. *En ordered society: gender and class in early modern England*. Oxford: B. Blackwell.

Aubert, Vilhelm, Torstein Eckhoff og Knut Sveri 1952. *En lov i søkelyset: sosialpsykologisk undersøkelse av den norske hushjelplov*. Oslo: Universitetsforlaget.

Barth, C.A 1876. *Om Husbondens og Tjenestetyendes gjensidige Pligter og Rettigheder efter den norske Lovgivning*. Kristiania: Mallings.

Ben-Amos, I.K. 1994. *Adolescence and Youth in Early Modern England*. New Haven: Yale University Press.

Ben-Amos, I.K. 1988. "Service and the coming of age of young men in seventeenth-century England". *Continuity and Change*, nr. 8.

Berkner, Lutz K. 1972. "The stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example." *The American Historical Review*, 77 (2), s. 398-418.

Birkenes, Turid 1983. *Bygdefødte og småbyfødte tjenestejenter i Kristiania i 1860- og 1870 årene*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo.

Bull, Edvard 1936. *Kristianias historie*. Kristiania: Cappelen.

Dunker, Conradine B. 1985. *Gamle Dag*. Kristiania: Gyldendal

Dyrvik, Ståle m.fl. 1979. *Norsk økonomisk historie 1500-1970. Band 1: 1500-1850*. Bergen: Universitetsforlaget.

Dyrvik, Ståle og Ole Feldbæk 1996. *Mellom brødre. 1780-1830*, i Knut Helle m.fl. (red), *Aschehougs Norgeshistorie*, bd. 7. Oslo: Aschehoug.

Edgren, Lars 1991 "Tjänstefolk på 1700- och 1800-talen", bokanmeldelse av Börje Harnesk, *Historisk Tidsskrift* (svensk), s. 104-115.

Fauve-Chamoux, Antoinette 2004. *Domestic service and the formation of European identity*. Bern: Peter Lang.

Feldbæk, Ole 1992. *Den lange fred 1700-1800*. København: Gyldendal.

- Foucault, Michel 2001. *Overvåking og straff. Den moderne fengsels historie*. Oslo: Gyldendal.
- Fladby, Rolf 1963. *Fra lensmannstjener til kongelig majestets Foged*. Oslo: Universtitetsforlaget.
- Granrud, Bente 1998. *Folkelig bykultur i Christiania: En analyse av ordenssaker i politiretten 1745-1800*. Oslo: Tingbokprosjektet.
- Grevenor, Henrik (red.) 1936. *Det norske håndverks historie*. Oslo: Norges Håndverksforbund.
- Hansen, Anna 2006. *Ordnade hushåll: genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Harnesk, Börje 1990. *Legofolk: Drängor, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*. Umeå: Department of History.
- Hill, B. 1989. *Women, Work and Sexual Politics in Eighteenth-Century England*. Oxford: Blackwell.
- Holmsen, Paul 1884. *Kristiania politis historie 1624-1884*. Kristiania: Fabritius.
- Jacobsson, Mats 2000. *Att Blifva Sin Egen. Ungdomars väg in i vuxenlivet i 1700- och 1800-talens övre Norrland*. Umeå: Umeå Universitet.
- Jarrick, Arne og Johan Söderberg 1991. "Aktörstrukturalism: ett nytt hugg på humanvetenskapens gordiska knut". *Historisk Tidsskrift* (58), Sverige, s. 59-84.
- Johnsen, Rolf 2000. *Byen og den byfogd: et bidrag til Oslo bys 1000-års jubileum*. Oslo: Oslo byfogdembete.
- Kjeldstadli, Knut 1991. "Struktur, norm og interesse-om historikens behov for handlingsteori" *Historisk Tidsskrift* (1) 1991, s. 50-61.
- Kiselberg, Steffen og Claus Clausen (red.) 1985. *Ungdommens historie: en antologi*. København: Tiderne skifter.
- Peter Laslett, *Family life and illicit love in earlier generations*, Cambridge 1977.
- Meldrum, Tim 2000. *Domestic service and gender, 1660-1750. Life and work in the London household*. Harlow: Pearson Education.
- Mordt, Gerd 1993. *Kvinner i næringsrett. Kvinneparagrafene i Håndverksloven av 1839 og handelsloven av 1842*. Oslo: Tingbokprosjektet.
- Myrheim, Frode 2006. *Tjenestekjennet i Elverum i perioden 1758-63 med vekt på geografisk mobilitet- omfang og årsaker*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- Nedkvitne, Arnved 1991. "Mentalitetshistorie – en historiografisk blindgate?" i *Historisk Tidsskrift* (1) 1991, s. 62-71.

Ozment, Steven 2001. *Ancestors. The loving family in old Europe*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Pontoppidan, Erik 1783. *Sandhed til Gudfrygtighed*. Kjøbenhavn. Versjon som finnes på digitalarkivet: <http://da2.uib.no/cgi-win/webbok.exe>.

Sabean D.W. 1984. *Power in the Blood. Popular culture and village discourse in early modern Germany*. Cambridge. Cambridge University Press.

Sandmo, Erling 1992. *Tingets tenkemåter: kriminalitet og rettssaker i Rendalen 1763-97*. Oslo: Tingbokprosjektet.

Sandmo, Erling, 1997. "The history of Truth and the Concept of Violence" i Sølvi Sogner (red.). *Fact, Fiction and Forensic Evidence: The potential of judicial sources for historical research in the early modern period*. Oslo: Department of History.

Sandnes, Jørn 1990. *Kniven, ølet og æren*. Oslo: Universitetsforlaget.

Sandvik, Hilde 1992. "Umyndige" kvinner i handel og håndverk. *Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet*. Oslo: Tingbokprosjektet.

Sandvik, Hilde 2002. "In her Own right – Womens's Arguments in Court" i Hilde Sandvik Kari Telste og Gunnar Thorvaldsen (red.), *Pathways of the Past. Essays in honour of Sølvi Sogner on her 70th anniversary 15.March 2002*. Oslo: Novus.

Sandvik, Hilde, Sølvi Sogner (red.) 2003. *I gode og vonde dager. Familieliv i Norge fra reformasjonen til vår tid*. Oslo: Samlaget.

Seaver, Paul 1989. "A social contract? – master against servant in the Court of Requests", i *History Today* (39), s. 50-55.

Seip, Jens Arup 1997. *Utsikt over Norges historie*. Oslo: Gyldendal.

Scrumpf, Ellen 1978. *Tjenstepikespørsmålet i Kristiania*. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo.

Slyngstad, Marit 1994. *Ulydighet og straff. Intensjoner og praksis i statsmaktens bekjempelse av fattigdomsproblemet. En undersøkelse med utgangspunkt i tukthusforordningen av 2.desember 1741 og de innsatte lemmer ved Christiania tugthus i perioden 1741-63*. Oslo: Tingbokprosjektet

Sogner, Sølvi 1980. "Barselkvinner på flyttefot og barnefedre på flukt. En studie av flytting i forbindelse med uekte fødsel i Vår Frelsers menighet i Christiania 1731-1800", i Langholm, Sivert og Francis Sejersted (red.) *Vandringer. Festskrift til Ingrid Semmingsen*. Oslo: Aschehoug.

Sogner, Sølvi 1990. *Far sjøl i stua og familien hans. Trekk fra norsk familiehistorie før og nå*. Oslo: Universitetsforlaget.

Sogner, Sølvi 1994. *Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid*. Oslo: Universitetsforlaget.

Sogner, Sølvi 1995. "History of Mentalities- History of Culture i William H. Hubbard, Jan Eivind Myhre, Trond Nordby og Sølvi Sogner: *Making a Historical Culture. Historiography in Norway*. Oslo: Scandianvien University Press.

Sogner, Sølvi 1997a. "Domestic service in Norway: the long view" i Fauve-Chamoux, A. og Ludmilla Fialová (red): *Acta Demografica XIII. Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècle*. Praha.

Sogner, Sølvi 1997b. "Ut å tjene" i Knut Kjeldstali, Jan Eivin Myhre og Tore Pryser (red.). *Valg og vitenskap. Festskrift til Sivert Langholm*. Oslo: Den norske historiske forening.
Sogner, Sølvi og Kari Telste 2005. *Ut å søkje teneste: historia om tenestejentene*. Oslo: Samlaget.

Sprauten, Knut 1992. *Byen ved festningen: fra 1536 til 1814*, i Sivert Langholm, Edgeir Benum og Knut Helle, Oslo bys historie bd. 2. Oslo: Cappelen.

Stokkeland, Annette 2002. *Barn og unges oppvekstforhold på 1600-tallet. En studie med utgangspunkt i tingbøkene fra Jæren og Dalane 1613-1650*. Oslo: Tingbokprosjektet.

Stone, Lawrence 1979. *The family, sex and marriage in England 1500-1800*. Harmondsworth: Penguin Books.

Tranberg, Anna og Harald Winge (red.) 1985. *Kvinnekår i det gamle samfunn ca.1500-1850*. Oslo.

Thompson, E.P. 1977. *Whigs and Hunters. The Origin of the Black Act*. Harmondsworth: Penguin.

Valen-Senstad, Fartein 1953. *For lov og rett i 200 år. Oslo Politis historie*. Oslo: Gyldendal.

Wall, Richard 1987. "Leaving home and the process of household formation in pre-industrial England", *Continuity and Change* 2 (1), s. 77-101.

Österberg, Eva og Dag Lindtröm 1988. *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*. Uppsala: Historiska Institutionen vid Uppsala Universitet.

Österberg, Eva og Sølvi Sogner (red) 2000. *People meet the law: control and conflict-handling in the courts: the Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial period*. Oslo: Universitetsforlaget.

Østhus, Hanne. "Lov og urett i de tusen hjem", *Aftenposten* 01.06.2006.